STUDII ȘI CERCETĂRI DE
ISTORIE VECHE

3

TOMUL 22

1971

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

ACADEMIA DE ŞTIINŢE SOCIALE ŞI POLITICE A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE

Preţul unui abonament anual este de 100 lei. În ţară, abonamentele se primesc la oficiile poştale, factorii poştali şi difuzorii de presă din întreprinderi şi instituţii. Comenzile şi abonamentele din străinătate se primesc la „Întreprinderea de comerţ exterior — LIBRI", Bucureşti, Căsuţa poştală 134—135 sau la reprezentanţii săi din străinătate.

Manuscrisele, cărţile şi revistele pentru schimb, precum şi orice corespondenţă se vor trimite Comitetului de redacţie pe adresa: Str. I. C. Frimu, nr. 11, Bucureşti.

APARE DE 4 ORI PE AN

STUDII ŞI CERCETĂRI
DE
ISTORIE VECHE

TOMUL 22 NR. 3 1971

SUMAR

STUDII Pag.

M. BRUDIU, Primele descoperiri tardenoisiene din sud-estul Moldovei 361
EUGEN COMŞA, Unele date privind raporturile dintre culturile neolitice timpurii din estul României cu cele din sud-vestul U.R.S.S. 377
SZÉKELY ZOLTÁN, Contribuţii la cunoaşterea epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei 387
M. CHIŢESCU, Tezaure romane ascunse pe vremea lui Antoninus Pius în Dacia . . 401
C. C. PETOLESCU, Întinderea provinciei Dacia Inferior 411
VL. ILIESCU, Părăsirea Daciei în lumina izvoarelor literare 425
M. SÂMPETRU şi D. ŞERBĂNESCU, Mormîntul de călăreţ nomad descoperit la Curcani (jud. Ilfov) 443
LAURENŢIA BIBIRI, Date antropologice asupra resturilor scheletice umane descoperite la Curcani-Ilfov 457
MIRCEA ŞT. UDRESCU, Notă asupra resturilor scheletice ale calului descoperit în mormîntul de călăreţ de la Curcani-Ilfov 463
GH. I. CANTACUZINO, Probleme ale cronologiei ruinelor fostei mănăstiri Vodiţa . . 469

DISCUŢII ŞI NOTE

ARISTOTEL CRÎŞMARU, Un topor de aramă descoperit în aşezarea Cucuteni A de la Drăguşeni (jud. Botoşani) 479
A. VULPE, Toporul de bronz cu două tăişuri de la Izvoarele (jud. Ilfov) 485
I. MITREA, Un akinakes descoperit la Năneşti (com. Parincea, jud. Bacău) 491
D. PROTASE, A existat la geto-daci concepţia greco-romană despre „obolul lui Charon"? 495
GH. POENARU BORDEA, Însemnări privind amforele ştampilate 501
IUDITA WINKLER, În legătură cu două recenzii 507

RECENZII

V. BORONEANŢ, Leroy Gourhan A., Bailloud G., Chavillon J. et Laming Emperaire-Annette în colaborare cu alţi autori, *La Préhistoire*, Nouvelle Clio, 1, Presses Universitaires de France, Paris, 1968 515
VL. DUMITRESCU, J. Pavúk, Viera Němejcová — Pavúková, Stanislas Šiška, J. Vladár, *Slovensko v mladsej dobe kamennej*, Edit. Academiei Slovace de Ştiinţe, Bratislava, 1970 517
D. M. PIPPIDI, Pierre Ducrey, *Le traitement des prisonniers de guerre dans la Grèce antique des origines à la conquête romaine*, Paris, Editions E. De Boccard, 1968 523

Pag.

C. DOMĂNEANŢU, Valeria Righini, *Lineamenti di storia economica della Gallia Cisalpina: la produttività fittile in età repubblicana*, Colection Latomus, vol. 119, Bruxelles, 1970 525

AL. BARNEA, A. L. F. Rivet, *Town and Country in Roman Britain*, Londra, Hutchinson, 1968 526

AL. BARNEA, Charles Thomas, *Rural Settlement in Roman Britain* (C.B.A. Research Report No. 7) Londra: Council for British Archaeology, 1966, VI 528

EM. POPESCU, *Corpus Inscriptionum Latinarum*, consilio et auctoritate Academiae Scientiarum Germanicae editum 529

R. HARHOIU, László Várady, *Das letzte Jahrhundert Pannoniens (376—476)*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969 530

R. POPA, Nicolae Maghiar — Ştefan Olteanu, *Din istoria mineritului în România*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică 538

N. CONSTANTINESCU, *Buletinul Monumentelor Istorice*, Anul XXXIX, Nr. 1—4, 1970 540

LISTA ABREVIERILOR 543

ÉTUDES ET RECHERCHES D'HISTOIRE ANCIENNE

TOME 22 | N° 3 | 1971

SOMMAIRE

ÉTUDES Page

M. BRUDIU, Premières découvertes tardenoisiennes dans le Sud-Est de la Moldavie . 361
EUGEN COMŞA, Quelques données concernant les rapports des civilisations du néolithique ancien de l'Est de la Roumanie avec celles du Sud-Ouest de l'U.R.S.S. 377
SZÉKELY ZOLTÁN, Nouvelles données sur l'âge du bronze dans le Sud-Est de la Transylvanie 387
M. CHIŢESCU, Depôts de monnaies romaines d'Antonin le Pieux découverts en Dacie 401
C. C. PETOLESCU, L'étendue de la province de Dacia Inferior. 411
VL. ILIESCU, L'évacuation de la Dacie à la lumière des sources littéraires 425
M. SÂMPETRU, D. ŞERBĂNESCU, Tombe de cavalier nomade découverte à Curcani (dép. d'Ilfov) 443
LAURENŢIA BIBIRI, Données anthropologiques concernant les ossements d'une sépulture découverte à Curcani-Ilfov 457
MIRCEA ŞT. UDRESCU, Note sur les restes du squellette d'un cheval découvert dans la sépulture du cavalier de Curcani-Ilfov 463
GH. I. CANTACUZINO, Problèmes de la chronologie des ruines du monastère de Vodiţa 469

DISCUSSIONS ET NOTES

ARISTOTEL CRÎŞMARU, Une hache-marteau en cuivre découverte dans la station de la phase Cucuteni A de Drăguşeni (dép. de Botoşani) 479
A. VULPE, Die Zweischneidige bronzene Axt von Izvoarele 485
I. MITREA, Un akinakès découvert à Năneşti (comm. de Parincea, dép. de Bacău) . . 491
D. PROTASE, Y a-t-il eu chez les Geto-Daces la conception gréco-romaine concernant « l'obole de Charon »? 495
GH. POENARU BORDEA, Notes concernant les timbres d'amphore 501
IUDITA WINKLER, A propos de deux comptes rendus 507

COMPTES RENDUS

V. BORONEANŢ, Leroy Gourhan A., Bailloud G., Chavillon J. et Laming Emperaire-Annette et collaborateurs, *La Préhistoire*, Collection Nouvelle Clio, 1, Presses Universitaires de France, Paris, 1968 515
VL. DUMITRESCU, J. Pavúk, Viera Němejcová-Pavúková, Stanislas Šiška, J. Vladár, *Slovensko v mladsej dobe kamennej*, Ed. Academiei Slovace de Ştiinţe, Bratislava, 1970 517
D. M. PIPPIDI, Pierre Ducrey, *Le traitement des prisonniers de guerre dans la Grèce antique des origines à la conquête romaine*, Paris, Editions E. de Boccard, 1968 . . 523
C. DOMĂNEANŢU, Valeria Righini, *Lineamenti di storia economica della Gallia Cisalpina ; la produttività fittile in età repubblicana*, Collection Latomus, vol. 119, Bruxelles, 1970 525

Page

AL. BARNEA, A. L. F. Rivet, *Town and Country in Roman Britain*, London, Hutchinson, 1968 526
AL. BARNEA, Charles Thomas : *Rural Settlement in Roman Britain* (C.B.A. Research Report No. 7) London : Council for British Archaeology, 1966, VI 528
EM. POPESCU, *Corpus Inscriptionum Latinarum*, consilio et auctoritate Academiae Scientiarum Germanicae editum 529
R. HARHOIU, László Várady, *Das letzte Jahrhundert Pannoniens* (*376—476*) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969 530
R. POPA, Nicolae Maghiar — Ştefan Olteanu, *Din istoria mineritului în România*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică 538
N. CONSTANTINESCU, *Buletinul Monumentelor Istorice*, Anul XXXIX, Nr. 1—4, 1970 540

LISTE DES ABRÉVIATIONS 543

PRIMELE DESCOPERIRI TARDENOISIENE DIN SUD-ESTUL MOLDOVEI

DE

M. BRUDIU

Începînd din 1968, mai întîi prin cercetări de suprafaţă şi apoi prin săpături sistematice, am ajuns să punem în evidenţă o nouă zonă paleolitică situată în sud-estul Moldovei[1]. Cele mai vechi aşezări din acest grup aparţin gravettianului oriental final şi se întîlnesc la Puricani-Dealul Bîzanului, Cavadineşti-Rîpa Plopului, Pleşa-Rîpa Mariţei, Bereşti-Dealul Taberei, Măluşteni III şi Măluşteni IV. Unele din aceste aşezări, şi ne referim acum la cele de la Măluşteni şi Bereşti, reprezintă faze foarte întîrziate ale gravettianului oriental final, în care microlitizarea utilajului litic a atins un grad extrem. Nu ştim deocamdată cît de mult s-a prelungit existenţa acestui gravettian tardiv aici în sudul Moldovei. După aprecierea pedologului N. Asvadurov, făcută pe baza probelor din aşezările acestei zone, solurile în care se găseşte materialul litic aparţin holocenului de început. Rămîne să fie confirmată această situaţie şi de analizele palinologice.

Se poate vedea, prin urmare, din cele arătate pînă acum, că această zonă a fost locuită, la sfîrşitul ultimei etape a gravettianului, de către grupuri de oameni, datorită probabil unei explozii demografice care a avut loc în zona dintre Bistriţa şi Prutul superior şi mijlociu, unde, după cum se ştie, cultura gravettianului oriental cunoaşte patru etape de dezvoltare[2]. Legăturile aşezărilor din sud-estul Moldovei cu acest spaţiu amintit mai sus sînt confirmate de către materia primă folosită în prelu-

[1] M. Brudiu, *Două descoperiri paleolitice în judeţul Galaţi*, în *Danubius*, vol. II—III, 1969, p. 7—9; idem, *Aşezarea gravettiană de sfîrşit de la Puricani, com. Bereşti-Meria, jud. Galaţi*, comunicare la a V-a Sesiune a muzeelor, iulie 1969; idem, *Aşezările paleolitice de sfîrşit de la Puricani şi Pleşa*, în *Danubius*, IV, 1970; M. Brudiu şi Eugenia Popuşoi, *Cercetări paleolitice la Măluşteni, jud. Vaslui*, comunicare la a V-a Sesiune a muzeelor, decembrie 1970.

[2] Al. Păunescu, *Sur la succession des habitats paléolithiques et post-paléolithiques de Ripiceni-Izvor*, în *Dacia*, N.S., IX, 1965, p. 22; C.S. Nicolăescu-Plopşor, Al. Păunescu, Fl. Mogoşan, *Le paléolithique de Ceahlău*, în *Dacia*, N.S., X, 1966, p. 126.

crarea uneltelor şi anume : silexul cretacic de Prut, şistul negru de Audia şi menilitul de Carpaţi.

Dar în afară de grupul de aşezări aparţinînd paleoliticului tardiv, în această zonă se mai întîlneşte un alt grup aparţinînd tardenoisianului. Mai întîi a fost descoperită aşezarea de la Băneasa (jud. Galaţi), punctul Fîntîna lui Toader Buşilă, apoi o alta la Brădeşti (com. Vinderei, jud. Vaslui). În 1968, în urma unor noi cercetări perieghetice, am putut identifica încă două aşezări : una se găseşte la Bălăbăneşti şi alta la Bereşti-Dealul Taberei, ambele situate la limita nordică a judeţului Galaţi (fig. 1).

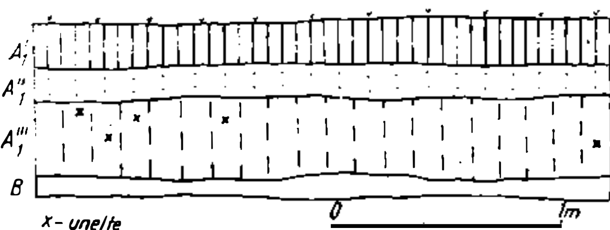

Fig. 1. — Secţiune din profilul şanţului IV — Bereşti—Dealul Taberei.

Se poate vedea din cele prezentate pînă acum că, într-un spaţiu destul de restrîns, se găsesc concentrate aşezări aparţinînd paleoliticului final şi epipaleoliticului tîrziu.

Socotim necesar să prezentăm un aspect paleoecologic care priveşte aşezările din ambele etape întîlnite în această zonă. Este vorba mai întîi de poziţia topografică pe care o ocupă, şi anume cotele cele mai înalte ale dealurilor dintre Măluşteni, Băneasa şi Brădeşti. Unele aşezări se mai întîlnesc în cumpăna apelor, cum este cazul celor de la Pleşa şi Măluşteni II. O altă condiţie de ordin ecologic o constituie existenţa unei surse de apă în apropiere, care, se înţelege, trebuia să se găsească tot la mare altitudine. În sfîrşit, după observaţiile noastre mai trebuia ca în apropiere să existe o pantă repede, o cuestă.

Mai trebuie adăugat că, din punct de vedere geologic, zona Măluşteni-Bereşti reprezintă limita nordică a levantinului ; în depozitele superioare ale acestuia se găseşte cunoscuta faună cercetată de I. Simionescu[3]. Peste aceste depuneri, care în ultimul timp se încearcă să fie atribuite cuaternarului inferior, prof. Victor Sficlea a urmărit un nivel de pietrişuri cuaternare, zise de Bălăbăneşti. Uneori aceste pietrişuri sînt neacoperite, alteori sînt acoperite de sedimente aparţinînd cuaternarului mijlociu şi superior[4].

Din punct de vedere geomorfologic, zona în care se găsesc aceste aşezări este numită în literatura de specialitate ,,districtul culmilor delu-

---

[3] I. Simionescu, *Fauna de vertebrale de la Moluşteni*, în *Anuarul Institutului geologic român*, IX (1915—1920), Bucureşti.

[4] Victor Sficlea, *Pietrişurile de la Bălăbăneşti şi cîteva precizări geomorfologice legate de ele*, în *Analele ştiinţifice ale Univ. Al. I. Cuza*, S.N., t. VI, sect. II, şt. nat., fasc. 2, Iaşi 1960, p. 419 şi urm. ; idem, *Evoluţia profilelor longitudinale a văilor din bazinul Chinejii în timpul istoric*, în *Analele ştiinţifice ale Univ. Al.I. Cuza*, S.N., sect. II, şt. nat.-geol.-geograf., t. VIII, 1962, p. 73.

roase ale Covurluiului", care s-a format în cauternar prin intense procese de eroziuni torenţiale pe pante şi reprezintă o unitate de tranziţie între relieful structural-eroziv al Podişului Moldovenesc şi cîmpia de acumulare de la Dunărea de jos[5]. Pe versantul mai înclinat (cuesta) al văilor săpate în straturi friabile (nisipoase) în care se găsesc şi intercalaţii de argile, apar numeroase izvoare[6].

În sfîrşit, în aceste formaţiuni pliocene se mai manifestă şi unele procese de alunecare, care se asociază cuestelor din partea sudică a Podişului Central Moldovenesc — procese care au un aport important la modelarea reliefului actual[7]. Astfel formate, prelungirile spre sud ale actualelor coline ale Fălciului au cunoscut de-a lungul cuaternarului un permanent proces de modelare.

Dacă mai adăugăm faptul că la sfîrşitul levantinului şi în cuaternar au avut loc mişcări neotectonice în Podişul Central Moldovenesc, care au stimulat eroziunea[8], am explicat geneza a două din cele trei condiţii de ordin ecologic : cotele înalte care se găsesc între 250—310 m altitudine absolută şi prezenţa pantelor abrupte — cuestele, întîlnite ca un element dominant ce caracterizează asimetria văilor Horincei, Jeravăţului, Bîrlăleştilor şi Trestianei.

Mai trebuie să amintim şi problema surselor de apă la cotele înalte ale reliefului. O cercetare recentă, cu caracter exhaustiv, asupra hidrogeologiei zonei, aparţine cercetătoarei Ana Ghenea[9]. Pornind de la pînzele freatice descrise şi cartografiate de d-sa şi de la observaţiile făcute asupra primelor aşezări paleolitice descoperite (Pleşa şi Puricani), s-a ajuns să se meargă direct la locul unde se află aşezarea. Din studiul amintit rezultă că în zonă se găsesc mai multe orizonturi acvifere, începînd din pliocenul mediu şi pînă în pleistocenul inferior, acestea din urmă găsindu-se pe culmile dealurilor la Bălăbăneşti, Bereşti, Brădeşti, Puricani, Măluşteni.

La toate aceste realităţi se mai adaugă un proces de eroziune eoliană şi de depunere a unor mari cantităţi de nisip pe creştetul dealurilor. Această remaniere pe cale eoliană a nisipurilor levantine a avut loc în holocen şi datorită lor s-au conservat foarte bine unele aşezări mai vechi aparţinînd gravettianului final. În ceea ce priveşte fixarea momentului cînd a avut loc această remaniere, ne-am sprijinit pe observaţia făcută în aşezarea de la Bereşti, unde peste gravettianul final situat într-un sol brun-roşu gleizat, se întîlneşte depunerea de nisip cu material arheologic aparţinînd tardenoisianului.

Înainte de a prezenta situaţia stratigrafică din aşezarea de la Bereşti, menţionăm că săpătura a fost făcută în marginea unei păduri, unde nu

[5] P. Coteţ şi C. Martiniuc, vezi capitolul de geomorfologie din *Monografia geografică a R.P.R.*, vol. I, p. 246.

[6] Victor Sficlea, *Raport general asupra cercetărilor din vara anului 1951 (21 august—15 septembrie), în regiunea dintre Bîrlad şi Prut* (Arhiva Inst. geologic, K. 926).

[7] N.Al. Rădulescu, *Răspîndirea alunecărilor de teren în R.P.R.*, în *Probleme de geografie*, VI, 1959, p. 179.

[8] Victor Tufescu, *Vîrsta reliefului în Podişul Moldovei*, în *Comunicările Academiei*, an. VII, 1957, p. 126 şi 128.

[9] Ana Ghenea, *Cercetări hidrogeologice pe foaia Bîrlad*, în *Dări de seamă, com. geol.*, vol. L.I/2, 1963—1964, p. 43—59.

au avut loc nici deranjamentele provocate de lucrările agricole și nici nu s-au manifestat procese de denudare. Din punct de vedere stratigrafic, în profil au putut fi urmărite mai multe straturi, într-o depunere eoliană de nisip:

1. La suprafață este un strat vegetal cenușiu-închis, gros de 25 cm.
2. Strat nisipos brun-cenușiu, avînd grosimea de 10—12 cm și care face tranziția spre stratul subiacent.
3. Strat nisipos cenușiu-deschis; gros de 35—40 cm.
4. Stratul de la bază este nisipos-argilos de culoare roșcată.

După observațiile pedologului N. Asvadurov, situația se prezintă astfel:

— Orizontul A_1' 0—25 cm nisip lutos cenușiu închis (sol vegetal)
— Orizontul A_1'' 25—35 cm nisip lutos cenușiu-brun
— Orizontul A_1''' 35—60 cm lut nisipos brun deschis, cenușiu; în acest strat, începînd de la—35 cm pînă la—70 cm, se găsește stratul arheologic aparținînd tardenoisianului. Materialul litic apare mai dens la adîncimea de —45 cm.
— Orizontul B lut nisipos brun deschis cu pete roșcate cenușii (oxizi de fier).

Concluzia generală asupra acestor orizonturi este că ele au un caracter cimentat și aparțin categoriei solurilor de pădure, iar ca vîrstă se încadrează în holocen (fig. 2).

A fost săpată pînă acum [10] o suprafață de 132 m². Menționăm că nu am putut surprinde nici un fel de urmă de locuință sau de vetre, deși bucăți mici de cărbune și silexuri arse au apărut în zona unde era răspîndit materialul litic. Aceasta se datorește faptului că duna de nisip s-a fixat prin formarea orizontului A_1' (sol vegetal) într-o perioadă mult mai tîrzie. Afirmăm aceasta întrucît la partea superioară a solului A_1'' (imediat sub solul vegetal) am găsit fragmente ceramice din neoliticul timpuriu, iar la baza solului vegetal a apărut material arheologic din secolele IV—III î.e.n. Ele s-au întîlnit în mod sporadic și provin probabil de la scurte popasuri lîngă izvorul din apropiere, a unor oameni din epocile respective.

În stratul arheologic tardenoisian am mai întîlnit cîteva fragmente de corn de cerb, foarte corodate.

Trebuie să mai menționez că atît prin șanțurile de control, cît și prin casetele paralele cu acestea, am putut observa că materialul arheologic ocupă o anumită zonă în care se concentrează mai mult.

La o distanță de 40 m de această zonă, spre nord, am putut constata existența alteia, tot bogată în material litic. În sondajul executat aici am observat existența a două straturi de cultură: cel superior aparține

---

[10] Săpătura a fost începută în 1969 prin cîteva șanțuri de control (S I,II,III), care au fost de mici proporții și au dat material arheologic foarte puțin. În 1970 am trasat alte trei șanțuri de control (S IV, V, VI). Din ultimele două șanțuri a rezultat extrem de puțin material litic. În schimb, pe traseul șanțului IV au apărut numeroase piese ca așchii, gratoare și lame. Am procedat la deschiderea altor șanțuri paralele, de 16,50 × 2 m cu pereți de 20 cm între ele și în felul acesta am urmărit îndeaproape și stratigrafia așezării, dar și concentrarea în plan a materialelor.

tardenoisianului, situat în nisip, iar cel inferior aparţine gravettianului final şi se situează în solul roşu-brun gleizat. Este pentru prima dată cînd am întîlnit în grupul de aşezări din sud-estul Moldovei o aşezare cu două straturi de cultură.

Materialul litic este lucrat în cea mai mare parte din silex de Prut, gresie, şist negru de Audia, jasp cu radiolari din pietrişurile de Bălăbă-

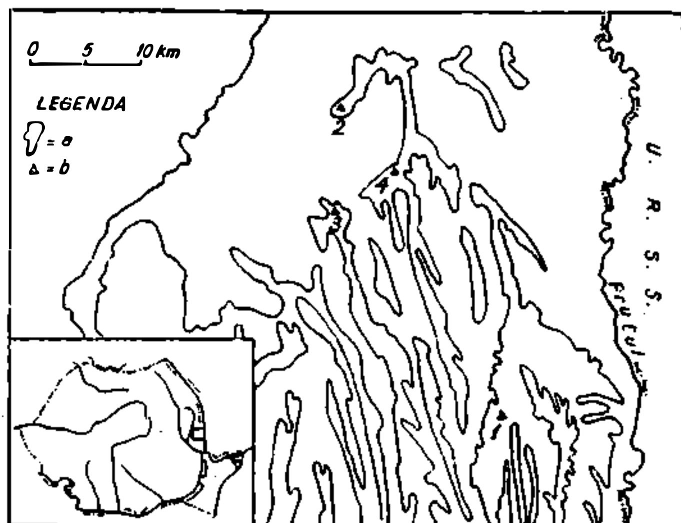

Fig. 2. — Harta cu descoperirile tardenoisiene din sud-estul Moldovei 1, Băneasa; 2, Brădeşti; 3, Bălăbăneşti; 4, Bereşti-Dealul Taberei; a) depozite cuaternare pe interfluvii; b) aşezări tardenoisiene.

neşti, iar în cantităţi mici, menilitul de Carpaţi şi silexul galben cerat din sudul Dunării. Au fost găsite un număr de 90 de piese tipice.

Din punct de vedere tipologic s-au întîlnit următoarele categorii, care în procentaj se prezintă astfel:

	nr. pieselor	%
— lame neretuşate	25	28
— lame „à dos”	3	3
— lame fin denticulate	2	2
— lame retuşate	8	9
— lame de tip „étranglée”	4	4
— lame cu trunchiere dreaptă şi marginile laterale retuşate fin	1	1
— străpungător	1	1
— gratoare	35	39
— trapeze cu laturile retuşate concav	2	2
— rabot pe nucleu	1	1
— piese de tip zis „esquillée”	3	3
— nuclee cu un singur plan sau cu două planuri oblice	5	5

Este de reținut, prin urmare, faptul că gratoarele formează categoria de unelte cea mai numeroasă. În legătură cu ele trebuie făcute și unele precizări mai detaliate, și în primul rînd că la aceste unelte se observă gradul de microlitizare cel mai avansat, piesele avînd dimensiuni între 13—25 mm. Gratoarele reprezintă peste 90% din numărul total și formează o primă categorie în care materia primă folosită era silexul de bună calitate (fig. 3, fig. 4/1—12 și fig. 5). Mai există și o altă categorie de gratoare obținute din roci locale (gresia și jaspul cu radiolari din pietrișurile de Bălăbănești). Datorită faptului că aceste roci se prelucrează mai greu și mai ales că nu se detașau în lame, gratoarele obținute au dimensiuni mai mari, între 38—42 mm. Este pentru prima dată cînd, în atenția oamenilor care au locuit în această zonă, au intrat ca resurse de materie primă și rocile locale (fig. 4/13, 17). Un gratoar rar întîlnit a fost obținut tot pe o așchie, însă retușele făcute prin presiune au fost aplicate pe suprafața ventrală (fig. 4/11).

Din punct de vedere numeric, după gratoare urmează lamele și lamelele care se pot încadra în trei categorii : 1) lame neretușate ; 2) lame retușate fin ; 3) lame retușate pe ambele laturi. La această din urmă categorie retușele sînt plate, dispuse adesea pe partea ventrală, uneori în mod continuu, alteori cu intermitență. De remarcat este lipsa pînă în prezent a burinelor. În schimb sînt prezente piesele „écaillée". Pînă în prezent acest tip de unealtă pare că lipsea în tardenoisianul din țara noastră. În schimb se cunoaște un exemplar în așezarea Varvarovca IX din bazinul Reutului (R.S.S. Moldovenească) [11].

Categoria uneltelor geometrice este reprezentată numai de două trapeze. Ele aparțin formei de trapez simetric și au laturile neparalele ușor concave.

Au fost găsite patru lame de tipul „étranglée". Ele se caracterizează prin scobituri pe ambele laturi, dispuse față în față, la trei dintre ele această „strangulare" se află la baza pieselor (fig. 3/19—21).

În sfîrșit ne vom opri și asupra nucleelor, care au un aspect deosebit față de acelea din alte așezări similare. S-au întîlnit nuclee cu planul drept, cu unul sau două planuri dispuse oblic. Lipsesc pînă în prezent atît la Berești, cît și în celelalte așezări tardenoisiene din sud-estul Moldovei, nucleele în formă de creion.

În așezarea de la Berești au mai fost întîlnite și trei lame „à dos abbatu", care împreună cu nucleele, reprezintă tradiția care prelungește unele aspecte ale tehnicii de prelucrare din gravettian pînă în această etapă.

[11] N.A. Ketraru, *Палеолитические и мезолитические местонахождения в бассейне р. Реут*, în Антропологен Молдавии, 1969, p. 78.

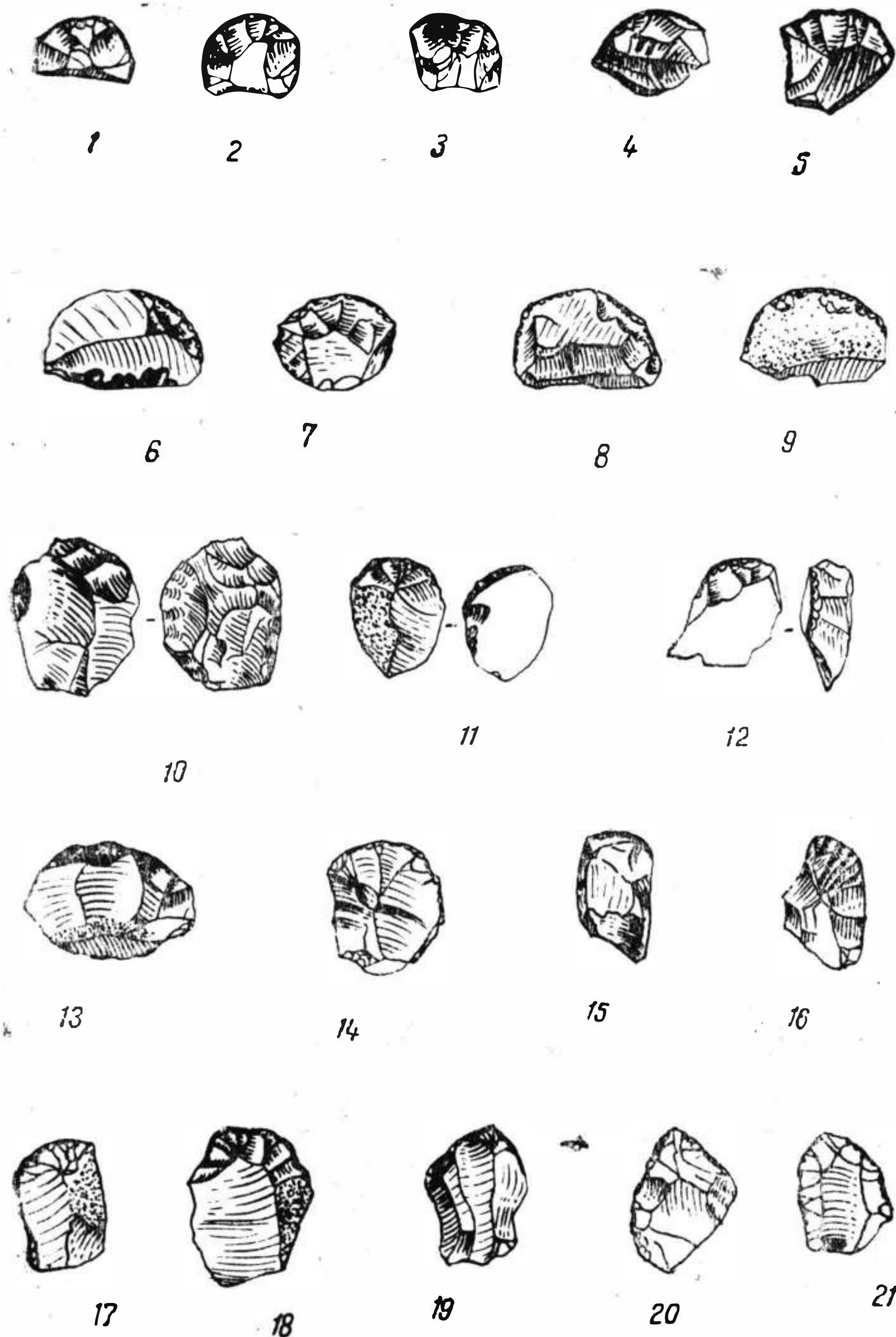

Fig. 3. — Bereşti-Dealul Taberei, *1—21*, gratoare.

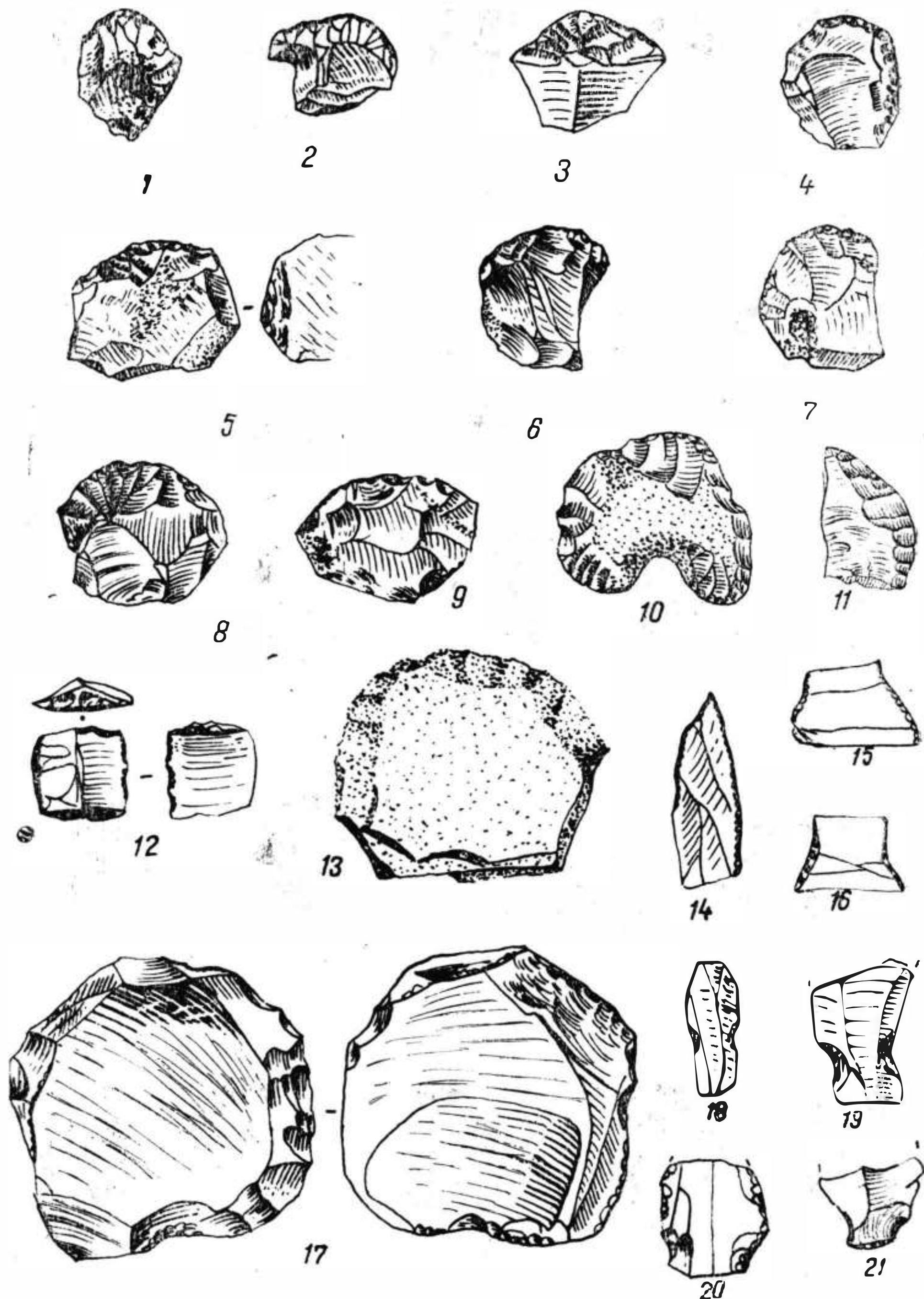

Fig. 4. — Bereşti-Dealul Taberei, *1—13*, *17*, gratoare ; *14*, străpungător ; *15—16*, trapeze : *18—21*, lame cu scobitură.

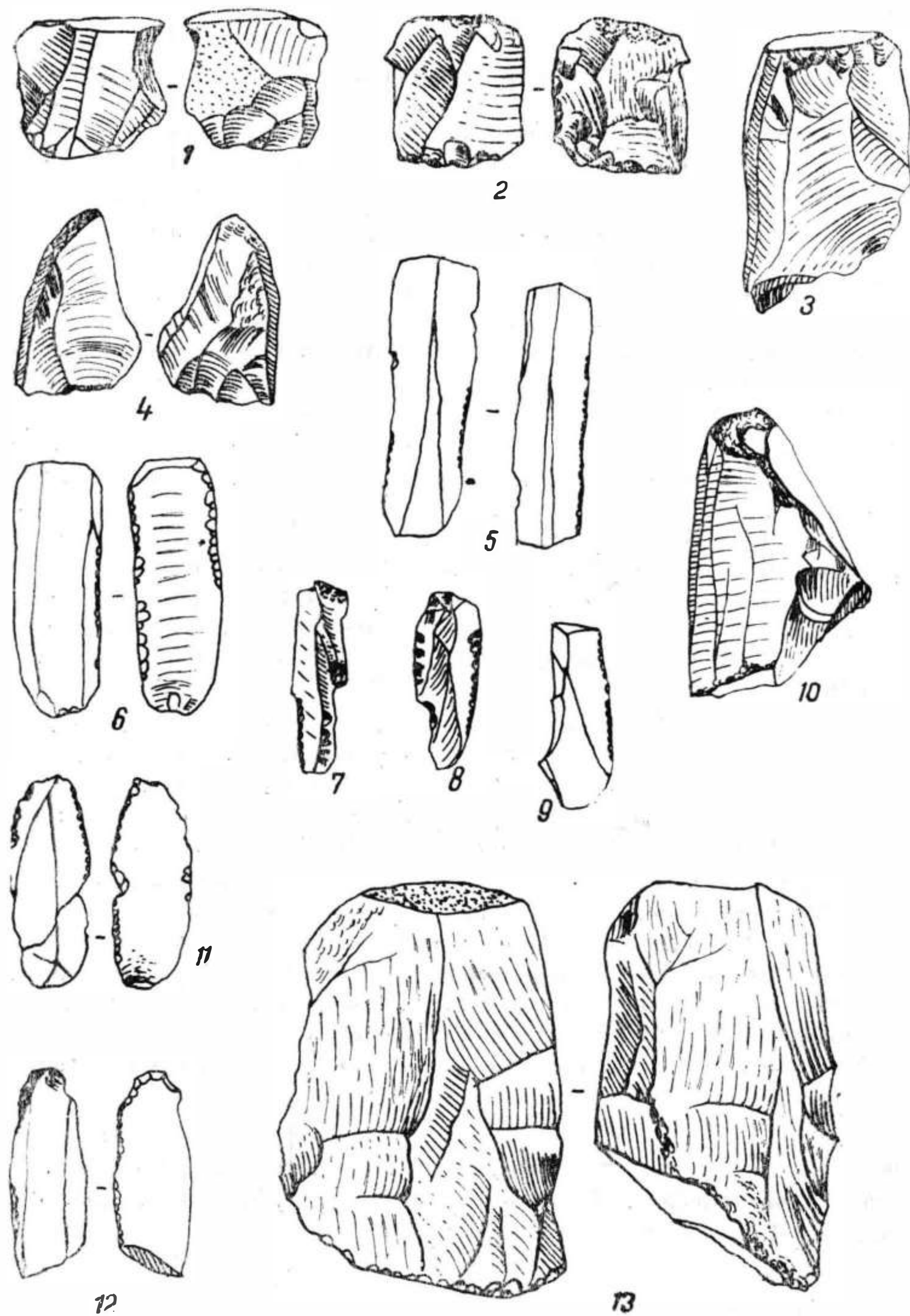

Fig. 5. — Bereşti-Dealul Taberei, *1, 2, 4,* piese ,,écaillées'' ; *3, 10,* nuclee ; *5—9, 11 12,* lame retuşate ; *13,* rabot.

O altă așezare tardenoisiană, descoperită în județul Galați, se găsește la Băneasa, punctul Fîntîna lui Toader Bușilă. Din punct de vedere topografic așezarea se află tot la cota maximă, avînd în apropiere o sursă de apă. Locul are forma unui promontoriu, pe creștetul căruia, probabil într-o perioadă a holocenului, vîntul a depus un strat gros de nisip.

Cercetarea făcută are un caracter perieghetic. Cu această ocazie s-a găsit suficient material pentru a putea atribui așezarea de aici tardenoisianului. Materialul litic adunat de la suprafață se prezintă sub formă de așchii, nuclee cu un singur plan de lovire și de formă neregulată, lame puține la număr, gratoare unguiforme, un străpungător pe lamă, o așchie retușată abrupt avînd un contur de semilună și un trapez isoscel, cu latura mică retușată concav (fig. 6/1—7, 9—13).

Unele gratoare și mai ales nucleele au puternice afinități, din punct de vedere al tehnicii de prelucrare, cu piese din aceeași categorie întîlnite în așezări aparținînd gravettianului oriental final, care prin așezarea de la Mălușteni IV, credem că a avut o existență mai îndelungată decît cea cunoscută pînă acum. Astfel, la Mălușteni IV este vorba de un grad de microlitizare foarte avansat a întregului repertoriu tipologic, în care însă n-a apărut nici o formă geometrică, deși în alte așezări ale gravettianului final de la Ceahlău și din nordul Moldovei se cunosc asemenea piese [12].

Prin cercetările de suprafață efectuate la Brădești (jud. Vaslui) s-au descoperit cîteva piese care, tipologic, pot fi atribuite tardenoisianului. Așezarea aceasta se află situată iarăși la cota maximă a terenului, fiind limitată la nord de valea Trestiana. Sursa de apă se găsea într-o pînză situată mai jos, în depozite aparținînd pliocenului superior.

Din punct de vedere stratigrafic așezarea este denudată. Se pare că aici locuitorii tardenoisieni s-au așezat în apropierea unui bogat depozit de pietrișuri de Bălăbănești. În acest sector al răspîndirii lor, pietrișurile de Bălăbănești au dimensiuni mai mari decît în alte părți, ca de exemplu spre sud sau est de această localitate. Datorită acestui fapt, gupul de oameni a avut probabil la fața locului ateliere de prelucrare a uneltelor de piatră. De aici se pare că au fost aduse unele gratoare de jasp cu radiolari în așezarea de la Berești.

Piesele pe care le atribuim tardenoisianului sînt cîteva gratoare lucrate din rocă locală, unul din silex de Prut, altul din gresie silicioasă, și două lame trunchiate și retușate, una drept și alta oblic, aceasta din urmă avînd și scobitura laterală (fig. 6/14, 15).

---

[12] Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor de piatră cioplită, descoperite pe teritoriul României*, 1970, p. 24.

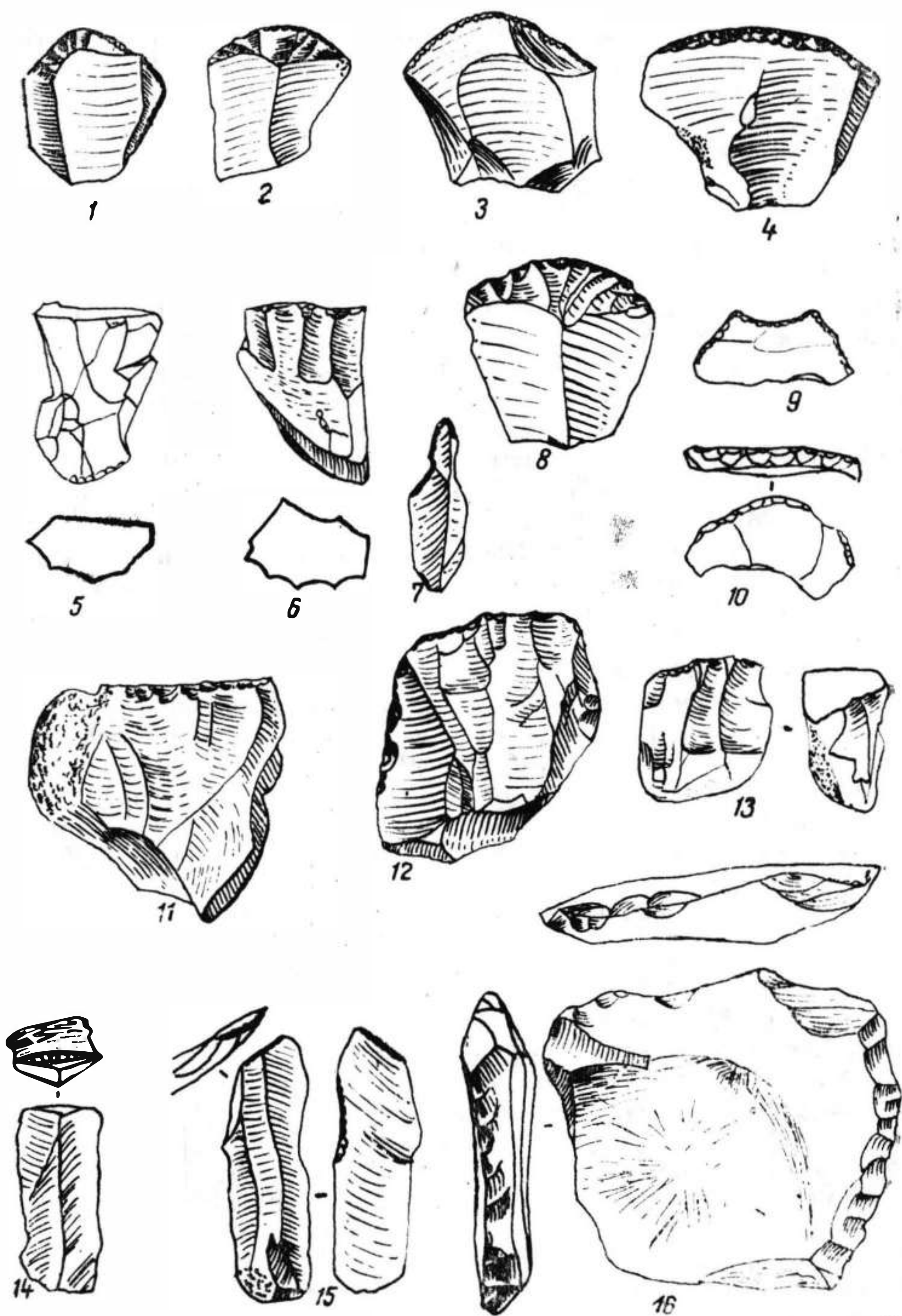

Fig. 6. — Unelte din silex, de la Băneasa *1—7, 9—13*; Brădești *14—16*.

Desigur că vor trebui făcute cercetări sistematice chiar în pietrișurile care în prezent fac parte din solul arabil. De asemenea va trebui reluată cercetarea și la Bălăbănești, unde am găsit cîteva așchii și un grator microlitic din silex de Prut, tot într-un sol nisipos, pe culmea dealului Chilieni.

Menționăm de asemenea prezența cîtorva gratoare circulare în apropierea așezării aparținînd gravettianului oriental final de la Pleșa. Aceste piese aveau o poziție secundară, iar așezarea tardenoisiană, la fel cu cea gravetttiană, a fost denudată.

În stadiul actual al cercetărilor putem spune că în cadrul zonei cu așezări paleolitice și epipaleolitice din sud-estul Moldovei, cultura tardenoisiană este relativ bine atestată. Din punct de vedere paleoecologic, așezările de aici au, după cum am arătat încă de la început, unele trăsături comune : ocupă înălțimile maxime, acolo unde se găsește o sursă de apă, o pantă abruptă, și, în plus față de gravettieni, preferă terenurile nisipoase. În folosirea rocilor se observă iarăși o unitate în sensul că acestea se întîlnesc deopotrivă atît la Berești cît și la Băneasa, iar la Brădești găsindu-se probabil centrul de difuziune al pieselor din rocă locală.

Din punct de vedere tipologic nu ne putem pronunța asupra unor diferențe sau asemănări, deoarece avem numai o singură așezare săpată unde putem face serie statistică. Avînd în vedere caracterul ecologic unitar, ca și repertoriul identic al rocilor folosite, credem că nu ar putea exista diferențe tipologice prea mari.

Deși tardenoisianul reprezintă o etapă finală a epipaleoliticului, totuși se observă o persistență a formelor și tehnicii gravettianului final de la Puricani, Pleșa, Berești, Cavadinești și Mălușteni. S-ar putea astfel afirma că grupul de tardenoisieni a găsit aici, în sud-estul Moldovei, unele tradiții întîrziate ale gravettianului final, care intrase într-o fază înaintată de microlitizare a uneltelor. Rămîne ca în cercetările viitoare de la Berești să putem clarifica mai precis raportul dintre cele două culturi. Desigur că analizele de polen au mult de spus în această privință.

În cadrul tardenoisianului din Moldova, descoperirile expuse pînă acum lărgesc mult aria de răspîndire a acestuia. Comparînd categoriile de unelte din așezarea de la Berești cu cele de la Erbiceni se observă asemănări din punct de vedere tipologic : trapeze regulate cu laturile neparalele retușate concav se întîlnesc la Berești și Erbiceni, sau cu baza mică retușată concav ca cele de la Ripiceni și Băneasa. La Ripiceni se întîlnesc și cîteva trapeze înalte. În așezările din nordul și sudul Moldovei sînt tipuri similare de unelte ca : persoarele, gratoarele rotunde, lamele cu retușe plate pe partea dorsală. Dar în stadiul actual al cercetărilor se pot semnala și unele deosebiri între cele două grupe : în sud-est nu se cunosc nuclee în formă de creion, ci numai cele prismatice. În sfîrșit, gratoarele mai mari de formă rotundă sau neregulată, cu retușe mixte (abrupte

şi oblice), obţinute din jaspul pietrişurilor de Bălăbăneşti, dau un aspect specific local aşezărilor de sud-est.

Alte deosebiri se constată din punct de vedere ecologic. Aşezările din nord-est se găsesc răspîndite în Cîmpia Moldovei şi sînt situate în poziţii joase pe terasele inferioare (Ripiceni), în lunca rîurilor (Erbiceni), pe cînd cele din sud se găsesc pe înălţimi aparţinînd limitei sudice a Podişului Moldovenesc.

Dacă ne referim şi la tardenoisianul de la Gîlma-Roate, vom observa că diferenţa este mai mare între acesta şi cel din sud-estul Moldovei, deoarece fondul gravettian este mai diminuat la acesta din urmă.

În ce priveşte tardenoisianul din nord-vestul României[13], au fost arătate mai de mult unele deosebiri şi asemănări ale acestuia cu cel din nord-estul ţării. Deosebirea esenţială între această grupă şi aceea din Moldova, acum mult lărgită, constă în lipsa triunghiurilor scalene, iar din punct de vedere al rocii, neutilizarea obsidianei în grupa din urmă. Tardenoisianul din vestul ţării face parte, aşa cum s-a arătat, dintr-o altă arie culturală care cuprinde o zonă din centrul Europei[14].

În stadiul actual al cercetărilor s-au putut distinge cel puţin două faze de dezvoltare ale tardenoisianului din România, şi anume una mai veche de la Gîlma-Roate şi Sita Buzăului, unde fondul gravettian este mai pregnant[15], şi alta mai nouă la Erbiceni, Ripiceni-Izvor, Ghireni-Cotuşca şi Ciumeşti[16].

Avînd în vedere caracterul tipologic şi statistic al materialului, considerăm tardenoisianul descoperit pînă acum în sud-estul Moldovei ca aparţinînd fazei mai tîrzii.

Prin urmare, recentele descoperiri tardenoisiene din sud-estul Moldovei au strînse legături cu cele din nord-estul acestei provincii, iar cîteva din deosebirile evidenţiate aici le considerăm ca decurgînd din condiţiile locale.

Descoperirile tardenoisiene, atît cele din estul Moldovei, cît şi cele de la Lapoş, Sita Buzăului, Costanda-Lădăuţi, fac parte dintr-o arie mai largă situată în nord-vestul Mării Negre. Spre sud limita ei poate fi marcată de descoperirile din nord-estul Bulgariei din raionul Pobiti Kameni[17], unde au fost găsite gratoare rotunde, pe aşchii, lame cu retuşe

---

[13] C.S. Nicolăescu-Plopşor, *Date noi cu privire la cunoaşterea începutului şi sfîrşitului paleoliticului României*, în *SCIV*, 15, 1964, 3, p. 315.

[14] *Ibidem.*

[15] Al. Păunescu, *Evoluţia uneltelor...*, p. 32.

[16] Idem, *Cu privire la perioada de sfîrşit a epipaleoliticului din nord-vestul şi nord-estul României şi unele persistenţe ale lui în neoliticul vechi*, în *SCIV*, 15, 1964, 3, p. 322—331; idem, *Sur la succession...*, p. 5—31; idem, *Evoluţia uneltelor...*, p. 232—233.

[17] N. Djambazov, A. Margos, *Към въпроса за проучвансго на палеолитната култура в района на Повитите камъни институт*, Sofia (Dikilitos), în *Известия на Археологические*, XXIII, 1960; N. Djambazov, *Проучвания на палеолитна и мезолитната култура в България*, în *Археология*, VI. 1964, 3, p.74—76.

și unele cu scobitură laterală, iar ca forme geometrice au apărut segmentele și trapezele, unele isoscele altele asimetrice, sau cu laturile neparalele concave.

Dar zona unde se cunosc cele mai multe așezări tardenoisiene de care se leagă cele din Moldova, se găsește la est de Prut. În R.S.S. Moldovenească, datorită cercetărilor lui A. P. Cernîș și N. A. Ketraru, se cunosc azi mai multe așezări în zona rîului Reut, cum sînt cele de la Frumușica[18] sau cele de la Alexandrovka IV, Putinești, Gvorzevo I, Gura Kamenka VI, Varvarovka IX, Cenușa I, Bobulești VIII, Vostești V[19]. În ținutul de la vest de Cetatea Albă se mai cunosc altele la Divizia, Mihailovska[20], Kantemir, Țarîcinka[21], iar la est de Nistru se găsesc așezări tardenoisiene la Ghirjevo[22], Grebeniki[23], Baraboi I, Orlovka, Dovjanka[24], Poznanka Skosarevka.

Așezarea de la Ghirjevo se găsește pe o terasă la 41 m deasupra luncii inundabile, iar cea de la Grebeniki este situată pe șes. Materialul litic tipic de la Grebeniki se aseamănă cu cel de la Berești, lipsind aici doar nucleul în formă de creion. S-a arătat că în așezările din zona Nistrului inferior lipsesc semilunele care, alături de trapez, caracterizează tardenoisianul din Crimeea.

Deși așezările din sud-vestul Ucrainei se găsesc pe terenuri joase, datorită specificului geografic, totuși — avînd în vedere observațiile lui P.I. Boriskovski — se poate stabili o similitudine de ordin ecologic între acestea și cele din sud-estul Moldovei: ele se găsesc „departe de rîuri și mai ales de marile fluvii"[25].

Datele expuse pînă acum constituie rezultatele unei prime etape a cercetării culturii tardenoisianului în sud-estul Moldovei. În cercetările viitoare vor trebui aduse date noi în ceea ce privește aspectele paleobotanice, paleontologice și, prin mijlocirea acestora, să se reconstituie mediul climatic în care s-a dezvoltat societatea omenească din acea epocă. De asemenea va trebui avut în vedere și faptul că acest teritoriu s-a găsit legat de o altă ambianță geografică, aceea a ținuturilor pontice, care,

---

[18] A.P. Cernîș, *Некоторые итоги исследования палеолита Поднестровия (1946—1957)*, în *Материалы и исследования по археологии Юго-Запада СССР и Румынской Народной Республики*, Chișinău, 1960.

[19] N.A. Ketraru, *op. cit.*, p. 80—85.

[20] V.I. Kraskovski, A. Kremer, *Михаилівска епіпалеолітична стоянка*, în *Матеріали з археології Північного Причорномор'я*, II, Odesa, 1959.

[21] P.I. Boriskovski, V.I. Kraskovski, *Памятники древнейшей человеческой культуры Северо-Западного Причерноморья*, Odesa, 1961.

[22] V.I. Stanka, *Мезолитическая стоянка Гиршево в одесской области*, în *SA*, 2, 1966, p. 96.

[23] P.I. Boriskovski, *Разведки памятников каменного века между Тирасполем и Раздельной*, în *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, vol. I, Odesa, p. 4—9; T.F. Korobkova, *Тарденуаская стоянка Гребеники в нижнем Поднестровые*, în *KS*, 67, 1957; T.V. Grigorieva, *Новые данны о тардenуазкой стоянки Гребеники в Нижнем Поднестровые*, în *Записки одесского археологического общества*, vol. I (34), Odesa, 1960.

[24] P.I. Boriskovski, *Problemele paleoliticului superior și mezoliticului de pe coasta de nord-vest a Mării Negre*, în *SCIV*, XV, 1964, 1, p. 16.

[25] Ioan Gh. Petrescu, *Delta Dunării geneză și evoluție*, 1957, p. 96; P.V. Feodorov și L. A. Skiba, *Oscilațiile nivelului Mării Negre în holocen*, în *An. Rom-Sov.*, seria geologie-geografie, 1, 1961.

într-o măsură mai mare ca astăzi, datorită transgresiunii din etapa Marea Neagră veche, erau scăldate de apele mării. Mai amintim faptul că pentru zona de sud a U.R.S.S. [26], în ultimul timp s-a stabilit existența unei zone de stepă în perioada de început a holocenului, iar cercetările viitoare de la noi vor trebui să urmărească prezența sau absența ei în sud-estul Moldovei. O datare absolută cu C_{14} a acestei culturi este iarăși necesară, întrucît același aspect climatic a avut loc la date diferite, în funcție și de poziția geografică a zonei.

PREMIÈRES DÉCOUVERTES TARDENOISIENNES DANS LE SUD-EST DE LA MOLDAVIE

RÉSUMÉ

Ces dernières années on mis au jour dans le Sud-Est de la Moldavie des établissements appartenant au gravettien final et au tardenoisien; du point de vue écologique les conditions sont identiques: ces stations sont situées sur les côtes les plus élevées du relief, à proximité d'une source d'eau et d'une pente escarpée.

Il existe pourtant un point sur lequel les deux séries d'établissements diffèrent : les vestiges de la culture gravettienne se trouvent dans des sols argileux, ceux de la culture tardenoisienne dans des dépôts sablonneux.

Les premières fouilles dont cet article fait mention ont été pratiquées dans l'établissement de Berești, qui appartient à la culture tardenoisienne. Cette même culture tardenoisienne a été également identifiée à Băneasa, à Brădești et à Bălăbănești, où des recherches de surface ont été effectuées.

L'outillage lithique est formé de nucléi à un ou à deux plans obliques, de lames retouchées et non retouchées, de grattoirs sur éclats, de trapèzes, de pièces du type « écaillé », de lames « étranglées », de perçoirs.

Compte tenu du nombre réduit des éléments de tradition gravettienne, l'auteur estime que l'établissement de Berești appartient à une étape relativement tardive de la culture tardenoisienne. Le groupe d'établissements du Sud-Est de la Moldavie fait partie de la grande aire du tardenoisien nord-ouest-pontique.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — Coupe de la tranchée IV de Berești-Dealul Taberei.

Fig. 2. — Carte des découvertes tardenoisiennes du Sud-Est de la Moldavie : 1, Băneasa ; 2, Brădești ; 3, Bălăbănești ; 4, Berești — « Dealul Taberei »; a) dépôts quaternaires par zones interfluviales ; b) établissements tardenoisiens.

Fig. 3. — Grattoirs de Berești — « Dealul Taberei ».

Fig. 4. — Berești — « Dealul Taberei », 1—13 et 17, grattoirs ; 14, perçoir ; 15—16, trapèzes ; 18—21, lames à encoches.

Fig. 5. — Berești — « Dealul Taberei » : 1, 2 et 4, pièces écaillées ; 3 et 10, nucléi ; 5—9, 11 et 12, lames retouchées ; 13, rabot.

Fig. 6. — Outils en silex : 1—7 et 9—13, de Băneasa ; 14—16, de Brădești.

---

[26] M.I. Neistadt, *История лесов и палеогеографическая С.С.С.Р. в Толоцене*, 1957, p. 390.

UNELE DATE PRIVIND RAPORTURILE DINTRE CULTURILE NEOLITICE TIMPURII DIN ESTUL ROMÂNIEI CU CELE DIN SUD-VESTUL U. R. S. S.

DE

EUGEN COMŞA

În studiile arheologice de la noi privind epoca neolitică s-au analizat mai cu seamă problemele referitoare la periodizarea, conţinutul şi relaţiile cu alte culturi din regiunile vecine, dintre acestea însă problema raporturilor dintre culturile neolitice timpurii din estul României cu cele din sud-vestul Uniunii Sovietice a fost studiată în măsură mai mică. În lucrarea noastră vom încerca să analizăm aceste raporturi, să precizăm cînd anume s-au produs şi prin ce s-au manifestat ele.

Pînă în prezent numai cîţiva dintre specialiştii noştri au aprofundat tematica începuturilor neoliticului din estul ţării noastre[1]. Cei mai mulţi dintre ei s-au ocupat cu problemele culturii Criş[2] considerată încă a fi cea mai veche cultură neolitică din estul României. Analiza începuturilor neoliticului din estul ţării nu trebuie atît de mult simplificată, ci se cuvine să fie mai ales aprofundată. Pornind de la acest punct de vedere, dacă vom studia cu atenţie complexele de tip Criş din partea de est a ariei lor de răspîndire, vom constata că în realitate toate descoperirile de tip Criş, din jumătatea de est a României, sînt de la sfîrşitul evoluţiei culturii[3]. În acest caz se ridică următoarele probleme :

---

[1] D. Berciu, *Contribuţii la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări*, Bucureşti, 1961, p. 13—35; C.S. Nicolăescu-Plopşor, *Date noi cu privire la cunoaşterea începutului şi sfîrşitului paleoliticului României*, în *SCIV*, 15, 3, 1964, p. 313—317; Al. Păunescu, *Cu privire la perioada de sfîrşit a epipaleoliticului în nord-vestul şi nord-estul României şi unele persistenţe ale lui în neoliticul vechi*, în *SCIV*, 15, 1964, 3, p. 320—333; Vladimir Dumitrescu, *Cu privire la cea mai veche cultură neolitică din România*, în *SCIV*, 21, 1970, 2, p. 187—199.

[2] M. Petrescu-Dîmboviţa, *Contributions au problème de la culture Criş en Moldavie*, în *ActaArch-Budapesta*, 9,1958, p. 53-68: Eugen Comşa, *La civilisation Criş sur le territoire de la R.P. Roumaine*, în *AAC*, I, 1959, 2, Cracovia, 1960, p. 173—184; D. Berciu, *op. cit.*, p. 21—35; Eugenia Zaharia, *Considérations sur la civilisation Criş à la lumière des sondages de Leţ*, în *Dacia*, NS, VI, 1962, p. 5—51.

[3] Eugen Comşa, *Unele probleme ale culturii Criş (Pe baza descoperirilor de la Hărman)*, în *Aluta*, I, 1970, Sf. Gheorghe, p. 35—42.

S C I V, tomul 22, nr. 3, Bucureşti, 1971, p. 377—386

— epoca neolitică începe în zona amintită odată cu răspîndirea în Moldova şi în Muntenia a comunităţilor culturii Criş sau dacă nu
— care sînt complexele, aspectele sau culturile neolitice care să dateze *dinainte* de răspîndirea comunităţilor Criş în Moldova şi să corespundă în timp cel puţin fazelor de început (din alte regiuni) ale culturii Starčevo-Criş.

Pentru a se completa documentarea referitoare la perioada dintre sfîrşitul mezoliticului sau epipaleoliticului şi apariţia primelor comunităţi Criş, au fost puse în discuţie două complexe mai importante: pentru Moldova cel considerat a fi Precriş, descoperit la Dîrţu[4], care între timp s-a dovedit a fi greşit interpretat[5], şi ulterior pentru Dobrogea s-a adus în discuţie complexul din peştera „La Adam"[6], a cărui unitate culturală este pusă la îndoială[7].

Pe o porţiune restrînsă a teritoriului studiat sînt documentate cîteva complexe cu unelte macrolite de aspect campignian[8], iar pe aproape toată întinderea aceluiaşi teritoriu sînt cunoscute diverse complexe tardenoisiene. Se cuvine să ne îndreptăm atenţia asupra complexelor tardenoisiene din zona avută în vedere, deoarece în anumite regiuni ale ţării noastre ele au contribuit la formarea unor culturi neolitice (fapt oglindit prin elementele culturii materiale), iar în altele vieţuirea lor a încetat odată cu neolitizarea acelor zone. În estul ţării numărul descoperirilor tardenoisiene este încă destul de mic (deşi se află în continuă creştere), dar din cercetarea ariei lor de răspîndire rezultă clar că în prezent se poate considera că astfel de comunităţi au vieţuit pe tot teritoriul Moldovei[9], în estul

---

[4] C.S. Nicolăescu-Plopşor şi M. Petrescu-Dîmboviţa, *Rezultatele cercetărilor arheologice de la Bicaz*, în *Materiale*, V, 1959, p. 52; Al. Păunescu, *Locuirea neolitică de la Dîrţu (Notă preliminară)*, în *SCIV*, IX, 1958, 2, p. 265—271.

[5] În legătură cu „problema Dîrţu" facem precizarea că încă de la primele discuţii referitoare la datarea complexului, ne-am exprimat (inclusiv în cadrul unei şedinţe de comunicări) îndoiala cu privire la atribuirea cronologică şi culturală a complexului Dîrţu, atrăgînd atenţia lui C.S. Nicolăescu-Plopşor asupra faptului că o parte dintre cioburile de la Dîrţu nu conţin pleavă, ci cioburi pisate, indiciu că acel complex este de fapt mai tîrziu şi că unul dintre topoarele neperforate de la Dîrţu, din punct de vedere tipologic, poate fi datat cel mai devreme la nivelul cronologic al fazei Bolintineanu a culturii Boian. Pentru obiecţiile aduse împotriva datării amintim: Eugenia Zaharia, *op. cit.*, p. 48—50; N. Vlassa, *Sondajul de salvare de la „Gura Baciului"*, în *AMN*, V, 1968, Cluj, p. 375—376.

[6] C. Rădulescu şi P. Samson, *Sur un centre de domestication du mouton dans le mésolithique de la grotte „La Adam" en Dobrogea*, în *Zeitschrift für Tierzüchlung und Züchlungsbiologie*, 76, 1, 1961, p. 282 şi urm.

[7] Este pusă la îndoială asocierea dintre microlite şi oasele de oaie domestică (v. Vladimir Dumitrescu, *op. cit.*, p. 190—191).

[8] Fl. Mogoşanu şi M. Bitiri, *Asupra prezenţei campignianului în România*, în *SCIV*, XII, 1961, 2, p. 215—224; Fl. Mogoşanu, *Şantierul de la Lapoş*, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 145—150; idem, *Probleme noi în aşezarea de la Lapoş*, în *SCIV*, 15, 1964, 3, p. 337—348; C.S. Nicolăescu-Plopşor şi Maria Bitiri, *Asupra prezenţei campignianului în raionul Piatra Neamţ*, (în manuscris).

[9] Principalele descoperiri tardenoisiene din Moldova sînt prezentate în lucrările: N Zaharia, M. Petrescu-Dîmboviţa, Em. Zaharia, *Aşezări din Moldova. De la paleolitic pînă în secolul al XVIII-lea*, Bucureşti, 1970, p. 25; Al. Păunescu, *Cu privire la perioada de sfîrşit a epipaleoliticului...*, în *SCIV*, XV, 1964, 3, p. 321—333. De curînd au fost efectuate noi cercetări cu care prilej s-au descoperit mai multe aşezări tardenoisiene. Astfel Al. Păunescu a făcut cercetări de-a lungul Prutului mijlociu, iar Mihalache Brudiu în nordul judeţului Galaţi.

Munteniei[10] şi în Dobrogea[11]. Privirea de ansamblu a locuirii din zona dată se poate completa cu numeroasele complexe de acest tip cercetate în ultimii ani în sud-vestul Uniunii Sovietice[12]. Aici ne interesează numai un aspect al problemei şi anume acela dacă comunităţile tardenoisiene tîrzii din estul ţării noastre şi din regiunile învecinate au fost antrenate în procesul de neolitizare şi mai ales dacă ele au contribuit şi în ce măsură la formarea culturilor neolitice care le-au succedat. Răspunsul ce se poate da şi se dă la aceste întrebări diferă de la regiune la regiune. În stadiul actual al cercetărilor pentru teritoriul Moldovei, la prima întrebare încă nu se poate răspunde, deoarece lipseşte documentarea necesară, iar la cea de-a doua se poate răspunde negativ, deoarece cultura Criş (cea mai veche cultură cunoscută din neoliticul cu ceramică, din acea zonă) nu prezintă în domeniul uneltelor tradiţii tardenoisiene[13]. Abordînd astfel problema răspundem numai pe jumătate la întrebarea pusă, deoarece de curînd în preajma cursului mijlociu al Nistrului prin munca intensă de cercetare depusă de V. Markevici şi de alţi specialişti, s-au făcut o serie de descoperiri importante[14]. Pe baza observaţiilor făcute arheologul amintit ajunge la concluzia că se pot deosebi două grupuri de aşezări epipaleolitice tîrzii[15]: unul caracterizat prin materialele din complexul Ataki VI şi cel de-al doilea răspîndit în zona din preajma cursului inferior al Bugului Sudic şi pînă la Prut[16]. Fiecare din aceste două grupe culturale a contribuit la formarea şi evoluţia neoliticului din zonele menţionate. Primul dintre ele a dat o nuanţă specifică neoliticului din zona de la est de rîul Kainar[17], iar celălalt grup a contribuit la formarea primei faze a culturii bugo-dnestriene[18].

Se cuvine să subliniem importanţa descoperirii între localităţile Soroki şi Trifauţî a două aşezări neolitice timpurii[19], din perioada de dinainte de răspîndirea ceramicii în regiunile de care ne ocupăm[20]. Cele două aşezări sînt apropiate în timp. Pentru exemplificare amintim că în complexul numit Soroki I[21], în aşezarea corespunzătoare stratului 2 a fost săpată

[10] Fl. Mogoşanu, *Probleme noi în aşezarea de la Lapoş*, în *SCIV*, 15, 1964, 3, p. 342—348.

[11] C. Rădulescu şi P. Samson, *op. cit.*, p. 282 şi urm.

[12] N.A. Ketraru, *Палеолитические и мезолитические место нахождения в бассейне р. Реут*, în *Антропоген Молдавии*, Kişinëv, 1969, p. 24—88; A.P. Cernîş, *Некоторые итоги исследований палеолита Поднестровья (1946—1957 гг.)*, în *MIA*, Kişinëv, 1960, p. 16—19; P.I. Boriskovski, *Problemele paleoliticului superior şi mezoliticului de pe coasta de nord-vest a Mării Negre*, în *SCIV*, XV, 1964, 1, p. 15—17; V.N. Danilenko, *Неолит Украины. Глава древней истории юго-восточной Европы*, Kiev, 1969, p. 57—62; A.A. Formozov, *Периодизация мезолитических стоянок европейской части С.С.С.Р.*, în *SA*, XXI, 1954, p. 38—51; N.O. Bader, *Мезолит*, în *Каменный век на территории СССР*, Moscova, 1970, p. 90—102.

[13] Se aminteşte că în aria Starčevo, în fazele timpurii, în sudul Banatului sînt documentate unelte microlite (informaţie de la Gh. Lazarovici).

[14] V.I. Markevici, *Исследования неолита на среднем Днестре*, în *KS*, 105, 1965, p. 85—90.

[15] Idem, *Неолит Молдавии (Памятники буго-днестровской культуры)* autoreferat, Moscova, 1968, p. 3—4; T.S. Passek şi E.K. Cernîş, *Неолит северного Причерноморья*, în *Каменный век на территории С.С.С.Р.*, Moscova, 1970, p. 123.

[16] Idem, *op. cit.*, p. 4.

[17] *Ibidem*, p. 4.

[18] *Ibidem*.

[19] Soroki, Trifauţki Les 1 (stratul II) = Soroki I şi la 700 m distanţă, complexul Soroki, Trifauţki Les 2 (stratul inferior) = Soroki II.

[20] V.I. Markevici, *op. cit.*, în *KS*, 105, 1965, p. 85—90. Complexe neolitice vechi, fără ceramică, sînt documentate şi lîngă Bugul sudic în complexul de la Zanikovţi (V.N. Danilenko *op. cit.*, p. 150).

[21] Datele folosite aici le-am extras din lucrarea lui V.I. Markevici, *Неолит Молдавии*, Moscova, 1968, p. 6—7.

(între anii 1958—1963) o suprafaţă de peste 200 m². În cuprinsul aşezării au fost cercetate două locuinţe de tipul bordeielor, cu gropile de formă ovală cu resturi de vetre. Într-una din aceste locuinţe era o groapă avînd în pămîntul de umplutură piese de silex, dovedind că bordeiul a servit ca „atelier" pentru prelucrarea silexului. Pe nivelul de călcare corespunzător s-au găsit resturile a trei vetre. Prelucrarea silexului este reprezentată prin numeroase nuclee specifice de formă rectangulară, de formă neregulată (pentru desprinderea aşchiilor), prizmatice (pentru desprinderea lamelor) şi piramidale. Între unelte predomină lamele (84,8%) retuşate sau nu, răzuitoarele pe vîrf de lamă, răzuitoare şi dăltiţe (burine) pe aşchii, un triunghi, trapeze, sfredele, segmente de lame (pentru unelte compuse). Dintre uneltele de os sînt semnalate : sule cu secţiunea ovală sau rotundă, o lamă din colţ de mistreţ şi un pumnal de os. Membrii comunităţii se ocupau (în ordinea importanţei) cu : pescuitul[22], vînătoarea[23], culesul[24]. Creşterea vitelor a avut un caracter secundar (sînt documentate oase de la următoarele animale domestice : bovine, porc şi cîine)[25]. Cultivarea primitivă a plantelor poate fi presupusă numai. Cele două aşezări sînt datate în perioada neoliticului vechi, lipsit de ceramică, pe baza următoarelor argumente[26] :

a) Predominarea în cadrul inventarului a uneltelor de silex, a lamelor cu toate derivatele lor.

b) Folosirea aceleiaşi tehnici de prelucrare a silexului în acest strat ca şi în cele ce au urmat în timp (în cursul neoliticului cu ceramică) în zonă.

c) Existenţa segmentelor de lamă, deci a uneltelor compuse de tipul secerii.

d) Existenţa oaselor de animale domestice : bovine, porc şi cîine.

e) Poziţia aşezărilor amintite pe terasa joasă spre deosebire de aşezările mai vechi situate pe locuri înalte, departe de luncă.

Caracteristicile celor două aşezări indică începutul perioadei de creştere, pe scară redusă, a animalelor domestice de către comunităţile de pescari şi vînători din zona dată, deci începutul procesului de neolitizare. Nu este exclus ca acest grup cultural de la începutul neoliticului, să fie reprezentat şi în nordul Moldovei.

Pe întinsul Dobrogei se pare că a avut loc un proces similar de neolitizare a unor comunităţi tardenoisiene tîrzii, fapt care se manifestă mai tîrziu sub formă de tradiţie tardenoisiană în complexele timpurii ale culturii Hamangia[27].

---

[22] V.I. Markevici şi E.A. Tepkin, *Ихтиофауна неолитических поселений у г. Сороки*, în *Антропоген Молдавии*, Kişinëv, 1969, p. 89—103. Sînt prezentate următoarele specii de peşti ale căror oase s-au descoperit în aşezările neolitice de lîngă Soroki : păstrugă (*Acipenser stellatus Pallas*), ştiucă (*Esox lucius L.*), babuşcă (*Rutilus rutilus L.*), un fel de crap (*Rutilus frisii Nordm.*), roşioară, (*Leuciscus idus L.*), plătică (*Abramis brama L.*), somn (*Siluris glanis L.*), şalău (*Lucioperca lucioperca L.*), biban (*Perca fluviatilis L.*) şi altele neprecizate. S-au descoperit în total 4 036 oase de peşte.

[23] S-au scos la iveală oase de : căprioară, cerb, mistreţ, cal sălbatic, lup (V.I. Markevici, *op. cit.*, în *KS*, 105, 1965, p. 86).

[24] S-au adunat cochilii de melci şi valve de scoici (*Ibidem*, p. 86).

[25] V.I. Markevici, *Неолит Молдавии*, Moscova, 1968, p. 7.

[26] Argumentele le-am extras din lucrarea lui V.I. Markevici, *op. cit.*, în *KS*, 105, 1965, p. 89.

[27] Al. Păunescu, *Cu privire la perioada de sfîrşit a epipaleoliticului...*, în *SCIV*, 15, 1964, 3, p. 332.

Pentru teritoriul Moldovei s-au semnalat recent şapte complexe încă neclare, în cuprinsul cărora se găsesc în principal unelte microlite de silex asociate cu foarte puţină ceramică de aspect primitiv reprezentată prin cioburi mici, foarte corodate[28]. Complexele sînt atribuite de descoperitori, cu prudenţă, neoliticului vechi („protoneoliticului"). Aici le amintim numai cu titlu informativ. Problema lor urmînd a fi studiată şi rezolvată prin descoperiri viitoare mai concludente.

Descoperirile din ultimii ani din regiunile situate la nord-vest de Marea Neagră ridică probleme importante. Treptat acolo s-a definit o nouă cultură materială specifică acelor regiuni şi numită la început cultura Bugului Sudic şi apoi, în urma săpăturilor de lîngă Trifauţî, arheologii sovietici i-au schimbat denumirea în cultura bugo-dnestriană[29]. În monografia publicată de curînd de către V.N. Danilenko despre această cultură, este delimitată aria de răspîndire a comunităţilor ei, periodizarea şi caracteristicile fiecărei faze, ca şi raporturile cu culturile vecine sau mai depărtate[30]. De asemenea prin studiile recente ale lui V.I. Markevici sînt definite elementele caracteristice ale complexelor înrudite cercetate de el, în vecinătatea oraşului Soroki[31]. Pînă de curînd în acea zonă se cunoşteau şapte obiective aparţinînd culturii bugo-dnestriene[32]. Din informaţiile primite cu prilejul unei călătorii de studiu făcute la Cernovţî rezultă că arheologii ucraineni au descoperit încă două aşezări de acelaşi tip[33], ceva mai spre nord-vest de cele studiate de către V.I. Markevici.

Din datele publicate cu privire la cultura bugo-dnestriană reiese că evoluţia ei s-a desfăşurat de-a lungul a şase faze[34], dintre care în zona Trifauţî sînt documentate pînă acum numai fazele II—V[35], dar lipsesc fazele I şi VI.

După părerea lui V.N. Danilenko primele contacte dintre comunităţile acestei culturi şi culturile neolitice balcanice au avut loc încă din cursul celei de-a doua faze (numită Sokoleţkaia)[36] a culturii bugo-dnestriene. Acelaşi autor arată că în perioada corespunzătoare celei de-a treia faze (numită Pecerskaia) a culturii amintite a avut loc expansiunea dinspre vestul Peninsulei Balcanice a comunităţilor culturii Starčevo şi ca urmare s-a format cultura Criş, ai cărei purtători s-au infiltrat înspre est pînă şi în Ucraina apuseană[37]. La rîndul său V.I. Markevici se referă la primele contacte ale comunităţilor culturii menţionate cu cele ale culturii Criş,

---

28 N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmboviţa, Em. Zaharia, *Aşezări din Moldova. De la paleolitic pînă în secolul al XVIII-lea*, Bucureşti, 1970, p. 26.

29 Ambele denumiri au fost date de către V.N. Danilenko.

30 V.N. Danilenko, *op. cit.*, p. 258.

31 V.I. Markevici, *op. cit.*, în *KS*, 105, 1965, p. 85—90; idem, *op. cit.*, Moscova, 1968.

32 Idem, *op. cit.*, în *KS*, 105, 1965, p. 85.

33 Informaţii primite de la G. Timoşciuk de la Muzeul de istorie din Cernovţî.

34 V.N. Danilenko, *op. cit.*, p. 149—157.

35 V.I. Markevici, *op. cit.*, Moscova, p. 29 (tabel). Pe care se arată că în preajma Nistrului lipsesc pînă acum din documentare complexe corespunzătoare în timp fazei întîia. În perioada corespunzătoare fazei a şasea, în zona amintită, a încetat locuirea purtătorilor culturii bugo-dnestriene şi zona a fost ocupată mai întîi de comunităţile culturii ceramicii liniare şi apoi de comunităţile fazei Larga Jijia (respectiv fazei Tripolie A).

36 V.N. Danilenko, *op. cit.*, p. 217.

37 *Ibidem.*

care s-au produs în cursul fazei Sokoleţkaia[38] (la sfîrşitul ei) şi arată că în timpul fazei Pecerskaia, în două aşezări Soroki 3 şi Soroki 1 (stratul 1, orizontul b) se observă un număr apreciabil de elemente de caracter Criş împreună cu cele bugo-dnestriene[39].

Din punctul nostru de vedere se cuvine să facem o paralelizare mai precisă a celor două culturi. Pentru aceasta trebuie să arătăm că analiza complexelor de tip Criş din Moldova a permis clasificarea lor în două faze de evoluţie[40]. Faza mai veche numită Glăvăneştii Vechi, caracterizată prin numeroase borcane cu corpul bombat (cu fundul îngroşat sau cu piciorușe), cu decorul specific compus din adîncituri duble făcute cu unghia. Cea de-a doua fază numită Valea Lupului are ca formă specifică castronul bitronconic (unele au picior înalt cruciform sau numai inel de fund)[41].

Cercetînd cele cîteva vase de aspect Criş descoperite în complexele bugo-dnestriene şi publicate pînă acum, remarcăm că unele dintre ele au forma specifică de castron (cu partea superioară tronconică, aproape cilindrică şi inel de fund)[42]. Dacă ţinem seama că în cadrul complexelor Criş din Moldova astfel de vase sînt specifice fazei tîrzii Criş documentate acolo—după cum am arătat mai sus—sîntem în măsură să precizăm că faza Valea Lupului a culturii Criş[43], de pe teritoriul Moldovei a fost paralelă în timp cu faza a treia, Pecerskaia a culturii bugo-dnestriene. Prin urmare, primele contacte—remarcate de specialiştii sovietici—dintre purtătorii celor două culturi s-au putut produce numai în perioada de după stabilirea comunităţilor culturii Criş în Moldova, adică în cursul fazei Glăvăneştii Vechi[44], corespunzătoare în timp, cel puţin în parte, fazei a doua Sokoleţkaia a culturii bugo-dnestriene.

Din datele prezentate trebuie să tragem unele concluzii :

Întrucît contactele dintre cele două culturi s-au produs în cursul fazei a doua (Sokoleţkaia) şi sînt evidente în timpul celei de a treia (Pecerskaia), se cuvine să admitem că în zona la care ne referim procesul de răspîndire a ceramicii s-a produs pe două căi deosebite : dinspre apus prin intermediul purtătorilor culturii Criş şi din răsărit prin purtătorii culturii bugo-dnestriene. Din datele prezentate şi cunoscute pînă acum rezultă că în regiunea dată, procesul s-a desfăşurat mai întîi în zona din preajma Bugului, unde se cunoaşte prima fază (Skibineţkaia) a culturii bugo-dnestriene, de acolo el s-a extins în cea de-a doua fază, înspre nord-vest, pînă înspre cursul mijlociu al Nistrului şi probabil mai departe, dincoace de Prut, în nordul Moldovei (unde încă nu se cunoaşte nici o

[38] V.I. Markevici, *op. cit.*, Moscova, 1968, p. 29.

[39] *Ibidem*, p. 9 şi 29.

[40] Eugen Comşa, *Unele probleme ale culturii Criş (Pe baza descoperirilor de la Hărman)*, în *Aluta*, I, Sf. Gheorghe, p. 35—42.

[41] Cu ani în urmă Vlad Zirra, prezentînd o comunicare despre aşezarea Criş de la Valea Lupului arăta că este mai tîrzie decît alte complexe de tip Criş din Moldova.

[42] De exemplu : V.I. Markevici, *op. cit.*, în *KS*, 105, 1965, p. 88, pl. 17/III, 3.

[43] Eugen Comşa, *Unele probleme ale culturii Criş..*, în *Aluta*, I, 1970, p. 35—42.

[44] *Ibidem*, p. 39—40.

aşezare a purtătorilor acestei culturi)[45]. Tot atunci s-a produs contactul dintre acele comunităţi şi cele ale purtătorilor culturii Criş.

Studiind în ansamblu problemele neoliticului timpuriu din această parte a Europei, constatăm că ne ocupăm de o zonă în cuprinsul căreia au venit în contact două masive culturale [46]: unul de origine răsăriteană, caracterizat printr-o populaţie semistabilă de pescari, vînători şi culegători, folosind unelte microlite şi o ceramică specifică cu numeroase vase cu fundul ascuţit, cu ornamentare proprie. Din apus s-au răspîndit comunităţile aparţinînd unui alt masiv cultural, cel al populaţiei aproape sedentare de cultivatori şi crescători de vite, cu unelte perfecţionate şi cu ceramică caracterizată prin vase cu fundul drept, ornamentată de obicei cu adînciturі, linii incizate, barbotină şi mai rar cu decor pictat. Contactul dintre comunităţile celor două masive culturale s-a produs undeva în zona de la est de Carpaţi. Ca urmare a contactului şi presiunii comunităţilor Criş s-a format un complex cultural mixt, din îmbinarea celor două categorii de elemente (de origină Criş şi bugo-dnestriană), cu predominarea primelor. Tot după acest contact, în întreaga arie a culturii bugo-dnestriene, pe lîngă vasele specifice cu fundul ascuţit s-au răspîndit vasele cu fundul drept. În domeniul economiei purtătorii culturii amintite au trecut la cultivarea plantelor şi la creşterea vitelor. După aceea cele două masive culturale au dăinuit vreme îndelungată, pînă la sfîrşitul epocii neolitice, avînd zona de contact schimbătoare.

În perioada corespunzătoare sfîrşitului fazei Valea Lupului a culturii Criş de pe întinsul Moldovei, în regiunile de la est de Carpaţi s-au produs evenimente importante, urmate chiar şi de deplasări succesive de populaţie dintr-o zonă în alta. Astfel se semnalează pătrunderea pînă spre cursul superior al Prutului, dinspre Niprul mijlociu a comunităţilor culturii Nipru-Doneţ, care în răspîndirea lor spre vest au asimilat unele elemente ale culturii bugo-dnestriene, ajungînd ca în zona Soroki să fie reprezentate după cum precizează V.I. Markevici — prin ceramică specifică culturii Nipru-Doneţ, iar în privinţa utilajului, prin unelte specifice din punct de vedere tipologic culturii bugo-dnestriene [47]. Acest grup de descoperiri este atribuit de unii cercetători fazei a patra (Samcinskaia) a culturii bugo-dnestriene. Nu este exclus ca în perioada dată unele elemente ale culturii Nipru-Doneţ (inclusiv unele comunităţi) să fi pătruns şi în nordul Moldovei.

Spre sfîrşitul neoliticului timpuriu din zona dată, s-a produs o a doua mişcare de populaţie, de astă dată dinspre nord-vest. Ne referim la răspîndirea în regiunile noastre a comunităţilor culturii ceramicii liniare[48]. Cele mai vechi elemente liniare cunoscute pe teritoriul ţării noastre datează

[45] Pînă în prezent la noi au fost semnalate doar cîteva vase mici de tip bugo-dnestrian, descoperite la Zăneşti. Ele au fost amintite verbal, cu cîţiva ani în urmă, de către Vladimir Dumitrescu, cu prilejul unei şedinţe de comunicări.

[46] Eugen Comşa, *Nouvelles données relatives à l'évolution des civilisations néolithiques sur le territoire de la Roumanie*, în *NÉH*, II, Bucureşti, 1960, p. 8.

[47] V.I. Markevici, *op. cit.*, Moscova, 1968, p. 9 şi p. 29 (tabel).

[48] Ion Nestor, *Cultura ceramicii liniare în Moldova* (*Pe baza săpăturilor arheologice de la Glăvăneştii Vechi, Iaşi*), în *SCIV*, II, 1951, 2, p. 17—26; J.K. Sveşnikov, *Культура линейно-ленточной керамики на территорий верхнего Поднестровья и западной Волыни*, în *SA*, XX, 1954, p. 100—130; Eugen Comşa, *Consideraţii cu privire la cultura cu ceramică liniară de pe teritoriul României şi din regiunile vecine*, în *SCIV*, XI, 1960, 2, p. 217—242; T.S. Passek şi E. K. Cernîş, *Памятники линейно-ленточной керамики на территории С.С.С.Р.*, în colecţia *Археология С.С.С.Р.*, 1, 11, Moscova, 1963.

din cursul fazei mijlocii a culturii. Primele lor comunităţi au pătruns dinspre nord-vest (de-a lungul Carpaţilor) în Moldova şi s-au stabilit aproximativ în jumătatea ei nordică, unde au venit în contact şi au dislocat, după toate probabilităţile, comunităţi întîrziate ale culturii Criş [49]. În zona vecină spre est, cele mai vechi elemente de caracter liniar datează din aceeaşi fază. Contactul dintre comunităţile culturii bugo-dnestriene cu cele ale culturii ceramicii liniare (cu „capete de note") s-a produs în vecinătatea Nistrului mijlociu, în cursul fazelor a patra (Samcinskaia) şi a cincea (Savranskaia) [50]. Amintim că în aşezarea Novîe Ruseştî, în stratul corespunzător locuirii purtătorilor culturii cu ceramică liniară, s-au descoperit cioburi de tip bugo-dnestrian din faza a patra (Samcinskaia) [51], ceea ce înseamnă că la acea dată comunităţile culturii ceramicii liniare pătrunseseră deja în zona amintită şi dislocaseră comunităţile culturii bugo-dnestriene. Confirmarea contactului din perioada dată se face pe baza descoperirii în 1959, de către V.N. Danilenko, pe locul Bazîkov Ostrov, de lîngă satul Skibinţî, din preajma cursului mijlociu al Bugului Sudic, în cadrul unei aşezări bugo-dnestriene din faza a patra (Samcinskaia) a unor cioburi izolate din vase cu decor liniar, cu „capete de note" (puţin alungite) aparţinînd culturii ceramicii liniare [52]. Din perioada următoare, în cadrul aşezării Soroki 5, din faza a cincea (Savranskaia) a culturii bugo-dnestriene, s-au găsit de asemenea cioburi aparţinînd culturii ceramicii liniare [53]. Complexul indică : fie locuirea în două zone apropiate a comunităţilor celor două culturi, fie reocuparea regiunii din vecinătatea oraşului Soroki, de către comunităţile fazei Savranskaia.

Pe teritoriul României, vieţuirea comunităţilor culturii ceramicii liniare a durat vreme îndelungată, în decursul a două faze specifice regiunilor noastre[54]. În cursul primei faze, în răspîndirea spre sud, ele au ajuns — aşa după cum am arătat mai sus — pînă în zona din centrul Moldovei. În cursul celei de-a doua faze ele s-au întins mai departe spre sud pătrunzînd — după toate probabilităţile — în estul Munteniei şi poate în nord-estul Dobrogei. De asemenea comunităţile lor au trecut prin trecătorile Carpaţilor Orientali, în sud-estul Transilvaniei, ajungînd pînă în zona din preajma cursului mijlociu al Mureşului[55].

În Moldova, aşa după cum au dovedit recentele săpături de la Tîrpeşti, vieţuirea lor a durat pînă tîrziu[56], cînd acolo s-au întîlnit alte elemente liniare mai tîrzii, originare dinspre nord-vest, cu elemente originare din sud, din aria culturii Boian.

---

[49] Eugen Comşa, *Quelques nouvelles données sur la civilisation à céramique rubanée en territoire roumain*, în *Alba Regia*, *Szekesfehervár*, sub tipar.

[50] V.I. Markevici, *op. cit.*, Moscova, 1968, p. 27.

[51] *Ibidem.*

[52] V.N. Danilenko, *op. cit.*, p. 62—78 şi p. 66 (fig. 16/12, 13), p. 68 (fig. 19/1, 2, 4).

[53] V.I. Markevici, *op. cit.*, Moscova, 1968, p. 27.

[54] Eugen Comşa, *op. cit.*

[55] N. Vlassa, *Cultura ceramicii liniare în Transilvania*, în *SCIV*, X, 1959, 2, p. 239—245, Eugen Comşa, *op. cit.*

[56] Silvia Marinescu, *Qulques aspects du problème de l'apport de la céramique rubanée à la formation de la civilisation Precucuteni I*, în *Alba Regia*, sub tipar; Eugen Comşa, *op. cit.*

Cercetările recente par să indice că şi în nord-estul Munteniei[57] pînă tîrziu a continuat să dăinuiască un facies local al culturii ceramicii liniare, aflat sub influenţa culturii Dudeşti. Este evident că acest facies precede în regiunea respectivă cultura Boian, şi anume precede locuirea comunităţilor din perioada de la sfîrşitul evoluţiei fazei Bolintineanu, cu care nu are nici o legătură genetică.

Prin lucrarea noastră dorim să atragem atenţia specialiştilor (care se ocupă cu problemele epocii neolitice) asupra faptului că perioade întregi din evoluţia neoliticului timpuriu sînt încă slab cercetate şi că se cuvine să le studiem cu toată grija.

QUELQUES DONNÉES CONCERNANT LES RAPPORTS DES CIVILISATIONS DU NÉOLITHIQUE ANCIEN DE L'EST DE LA ROUMANIE AVEC CELLES DU SUD-OUEST DE L'U.R.S.S.

RÉSUMÉ

L'étude du néolithique ancien développé dans l'Est de la Roumanie fut effectuée ces derniers temps partant de l'idée que ses débuts sont représentés par les complexes appartenant à la civilisation de Criş, dans son faciès moldave. Mais les fouilles ont prouvé récemment que les habitats Criş de Moldavie son datés seulement de la fin de l'évolution susmentionnée. Il se pose alors la question de préciser quels sont les complexes attestant les commencements du néolithique (donc antérieurs à la civilisation de Criş) en Moldavie, comme dans l'Est de la Munténie et en Dobroudja.

Les dernières fouilles pratiquées dans l'Est de la Roumanie et le Sud-Ouest de l'Union Soviétique montrent que toute la zone envisagée était habitée par des communautés tardenoisiennes, dont quelques-unes ont été sans doute comprises dans le processus de développement du néolithique. On peut invoquer à l'appui de ce point de vue les découvertes de V. Markevitch sur le cours moyen du Dniestr, ainsi que celles de V. Danilenko sur le Bug méridional. Rappelons que V. Markevitch a fouillé près de Soroca deux établissements néolithiques qui se caractérisent par la présence des ossements d'animaux domestiqués et par l'absence de la céramique. Il est tout à fait possible qu'on finisse par découvrir des complexes similaires dans le Nord de la Moldavie.

L'étude de la civilisation bugo-dniestrienne pose des problèmes du plus haut intérêt pour les spécialistes roumains. En jugeant d'après les

[57] Ne referim la recentele săpături de la Sudiţi. Rezultatele au fost prezentate de Victor Teodorescu, N. Vrapciu, V. Drîmbeanu şi D. Lichiardopol în comunicarea: *Rezultate ale cercetărilor arheologice întreprinse în aşezarea neolitică timpurie de la Sudiţi, jud. Buzău*, prezentată în cadrul celei de-a VI-a sesiuni anuale de comunicări ştiinţifice a muzeelor Bucureşti, decembrie 1970. Autorii menţin părerea lui Victor Teodorescu, după care complexul reprezintă o verigă de care se leagă genetic faza Bolintineanu a culturii Boian. După părerea noastră complexul respectiv reprezintă finalul evoluţiei comunităţilor culturii ceramicii liniare din nord-estul Munteniei, care nu stă la baza formării fazei Bolintineanu.

données dont on dispose jusqu'à présent, on peut estimer que la phase Glăvăneştii Vechi de la civilisation de Criş est parallèle à l'étape finale de la phase Sokoletzkaïa de la civilisation bugo-dniestrienne, de même que la phase Valea Lupului est parallèle à la phase de Petcherskaïa. L'analyse de ces données conduit à la conclusion que, compte tenu du fait que les contacts des communautés bugo-dniestriennes avec les communautés de Criş ont eu lieu durant la deuxième et la troisième phase de la civilisation bugo-dniestrienne, il convient d'accepter la thèse que le processus de développement du néolithique dans la zone comprise entre les Carpates et le Dniepr—processus comprenant aussi la diffusion de la céramique—a emprunté *deux voies différentes* : l'une venant de l'est et l'autre de l'ouest.

Il s'ensuit des données publiées jusqu'à présent que dans cette région le processus en question débuta dans la zone du Bug méridional, où la première phase de la civilisation bugo-dniestrienne est d'abord attestée. De là, elle a dû s'étendre vers l'ouest, fort probablement jusque dans le Nord de la Moldavie.

Durant la période qui coïncide avec l'étape finale de la phase Valea Lupului (civilisation de Criş), la région comprise entre les Carpates et le Dniepr a subi des bouleversements qui entraînèrent d'importantes dislocations de peuples. C'est ainsi qu'on a signalé la pénétration jusque dans la zone du cours moyen du Dniestr des communautés appartenant à la civilisation de Dniepr-Donetz. Dans la zone du Dniestr ces communautés sont attestées—selon V. Markevitch—par une céramique du type Dniepr-Donetz, ainsi que par des outils typiques de la civilisation bugo-dniestrienne. Fort probablement quelques éléments (voire quelques communautés) de la civilisation de Dniepr-Donetz ont pénétré à cette époque jusque dans le Nord de la Moldavie.

Vers la fin du néolithique ancien, un autre mouvement de peuples se produira dans la zone envisagée, cette fois l'impulsion venant du nord-ouest. Il s'agit de la diffusion dans le territoire actuel de la Roumanie des communautés appartenant à la civilisation à céramique rubanée.

CONTRIBUŢII LA CUNOAŞTEREA EPOCII BRONZULUI ÎN SUD-ESTUL TRANSILVANIEI

DE

SZÉKELY ZOLTÁN

Sud-estul Transilvaniei care cuprinde judeţele Harghita şi Covasna, situate în interiorul arcului Carpaţilor Sudici, a fost locuit din timpuri străvechi. Resturile de cultură materială descoperite reflectă dezvoltarea societăţii omeneşti pe aceste meleaguri. Munţii Carpaţi nu au format un perete despărţitor; prin pasurile lor populaţiile de pe ambele versante ale Carpaţilor au avut contact permanent, schimbînd bunurile culturale şi materiale între ele.

Studierea epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei a întîmpinat greutăţi la începutul secolului nostru, descoperirile cunoscute atunci fiind sporadice şi întîmplătoare; nu se cunoaştea nici o aşezare sau cimitir care să fi fost publicate. În anul 1929 cercetătorul clujean Roska Márton a încercat să contureze printre altele şi aspectul epocii bronzului din acest colţ al ţării, dînd un repertoriu al obiectelor cunoscute din această perioadă[1]. Încadrarea justă a acestor descoperiri din sud-estul Transilvaniei a făcut-o I. Nestor[2] în opera sa de sinteză, care şi astăzi este baza de plecare pentru cercetătorii care se ocupă cu această problemă.

Cu unele probleme ale epocii bronzului s-au ocupat cercetători ca A. Prox[3], H. Schroller[4], D. Popescu[5], nu de mult Gh. Bichir[6], K. Horedt[7] şi alţii; rezultatele vechilor şi noilor cercetări sînt publicate în vol. I al *Istoriei României*[8].

---

[1] M. Roska, *A Székelyföld öskora*, în *Emlékkönyv*, Sf. Gheorghe, 1929, p. 277—293.
[2] I. Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, 22, *BerRGK*, 1933, p. 61—79, 92—94.
[3] A. Prox, *Die Schneckenbergkultur*, Braşov, 1941.
[4] H. Schroller, *Die Stein- und Kupferzeit Siebenbürgens*, Berlin, 1933, p. 12—20, 63—73.
[5] D. Popescu, *Die frühe und mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen*, Bucureşti, 1944, p. 38—53, 100—106.
[6] Gh. Bichir *Beitrag zur Kenntnis der frühen Bronzezeit im südöstlichen Transilvanien und in der Moldau*, în *Dacia*, N. S., VI, 1962, p. 87—114.
[7] K. Horedt, *Die Wietenbergkultur*, în *Dacia*, N. S., IV, 1960, p. 107—136.
[8] *Istoria României*, I, 1960, p. 98—100, 112—114.

S C I V, tomul 22, nr. 3, Bucureşti, 1971, p. 387—400

În ultimii ani una din preocupările principale ale Muzeului din Sf. Gheorghe a fost, printre altele, și studierea dezvoltării epocii bronzului în Transilvania. Colțul sud-estic al Transilvaniei care cuprinde regiunea de pe cursul mijlociu al Oltului, a furnizat multe descoperiri. Materialul bogat, provenit din descoperiri întîmplătoare sau din săpături sistematice, a adus unele lămuriri cu privire la dezvoltarea epocii bronzului în această parte a țării. În rîndurile ce urmează ne vom ocupa cu unele probleme ale epocii bronzului și cu rezultatele obținute recent.

Materialul rezultat din noile descoperiri efectuate în sud-estul Transilvaniei arată clar că acest colț al țării în epoca bronzului a cunoscut mai multe etape de dezvoltare și mai multe culturi; aceasta explică diferitele fenomene petrecute în sînul societății, precum și diferitele aspecte ale culturii materiale din această epocă.

Pe baza materialelor descoperite remarcăm prezența culturii Coțofeni, considerată perioadă de tranziție spre epoca bronzului. Această cultură a fost urmată de Glina III-Schneckenberg de la începutul bronzului, suprapusă de cultura Wietenberg. Aceasta din urmă s-a format în perioada mijlocie a epocii bronzului și durează pînă la sfîrșitul ei. Urmează cultura Noua care încheie în unele regiuni din Transilvania epoca bronzului și constituie totodată și perioada de trecere spre prima vîrstă a fierului.

Cultura Glina III-Schneckenberg cunoscută prin așezări și morminte este considerată a fi pătruns din teritoriul de dincolo de Carpați în sud-estul Transilvaniei, aproape complet formată[9]. În privința genezei sale se admit drept factori care au contribuit la dezvoltarea ei[10], un fond tîrziu al culturii Gumelnița, precum și elemente răsăritene și sudice. Cultura Glina III-Schneckenberg la rîndul ei a fost urmată de cultura Wietenberg.

Cultura Glina III-Schneckenberg a fost cunoscută prima dată prin cercetările din jurul Brașovului făcute de J. Teutsch[11]. Materialul descoperit a fost adunat și publicat de H. Schroller. Materialul descoperit pe „Dealul melcilor" (Schneckenberg) a fost publicat de A. Prox și apoi încadrat just de I. Nestor.

Lucrarea lui Prox nu se bazează pe observații stratigrafice concrete și din această cauză unele concluzii trase de el, mai ales cele referitoare la procesul de dezvoltare pe etape, trebuiesc acceptate cu rezervă. Recent, Gh. Bichir, pe baza săpăturilor executate de el în Transilvania și în Moldova, a verificat datele lui A. Prox și a adus unele lămuriri în plus asupra dezvoltării acestei culturi în sud-estul Transilvaniei și a legăturilor ei cu regiunile învecinate. Săpăturile de pe dealul „Sprenghi" reluate de Muzeul din Brașov, au adus de asemenea unele contribuții[12].

În aria județului Covasna, la Sf. Gheorghe-Piatra de Veghe (Örkö), purtătorii culturii Schneckenberg au avut o așezare care a fost distrusă prin lucrările unei cariere de piatră. Pe porțiunea rămasă intactă s-a făcut un sondaj de verificare în 1955[13] și cu această ocazie s-au putut efectua

---

[9] Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 108.
[10] *Istoria României*, I, 1960, p. 98.
[11] A. Prox, *op. cit.*, p. 9.
[12] A. D. Alexandrescu și N. Constantinescu, în *Materiale*, VI, 1959, p. 667—673.
[13] Z. Székely, în *Materiale*, III, p. 152—154.

şi unele observaţii stratigrafice. Materialul provine din două niveluri de locuire şi înfăţişează totodată etapa de înflorire a acestei culturi.

Descoperirea nouă efectuată în 1969 la Zăbala, pe locul numit „Movila Tătarilor", ne îndeamnă să ridicăm din nou problema genezei culturii Schneckenberg şi a valabilităţii concluziei lui Gh. Bichir, după care această cultură a pătruns gata formată din Muntenia în sud-estul Transilvaniei.

La „Movila Tătarilor" s-a descoperit o aşezare cu un material ceramic care prezintă unele forme şi elemente de decor comune culturii Schneckenberg, dar şi unele deosebiri. Formele caracteristice ceramicii acestei culturi sînt următoarele: amfora cu gît cilindric prevăzută pe pîntec cu două torţi tubulare (fig.2/1); vasul-pahar cu marginea înaltă şi răsfrîntă (fig.1/4); vasul cu gît cilindric şi cu pîntec bombat, prevăzut cu două torţi în bandă (fig.1/3); strachina cu marginea în formă de pîlnie (fig.4/4). Elementele de decor sînt: brîul crestat, decorul cu mătura, proeminenţe mici şi ornamentarea în tehnica barbotinării (fig.1/4; fig. 4/1—6). Decor făcut cu şnurul înfăşurat a fost găsit numai pe cîteva fragmente de margine de vas şi pe un fragment de topor (ceafa ciocan a unui topor de lut) (fig.3/12).

Pentru încadrarea acestei culturi, necunoscută pînă acum, vom folosi numai ceramica din aşezare şi din mormîntul care a fost descoperit pe platoul movilei. Pe baza ceramicii, E. Zaharia este de părere că descoperirile de la Zăbala reprezintă unul din elementele pe care s-a dezvoltat cultura Monteoru şi nu cultura Schneckenberg, legînd astfel cultura Zăbala de descoperirile de la Vládháza şi nu de cultura Folteşti II, aceasta din urmă fiind considerată ca unul din elementele principale pe care s-a dezvoltat cultura Glina III-Schneckenberg[14].

Cultura Folteşti prin unele forme ale ceramicii, ca de exemplu askosul, vasul cu gît înalt, precum şi unele motive de decor, ca găurile buton, brîurile în relief crestate şi dungile ornamentate în relief, ne îndreptăţesc să considerăm această cultură ca participantă la naşterea culturii Glina III-Schneckenberg.

Într-adevăr vasul cu gît cilindric, prevăzut cu două torţi pe pîntecul bombat, una dintre caracteristicile ceramicii de la Zăbala, precum şi decorul incizat, se găsesc atît la Vládháza[15] cît şi în cultura Monteoru (de exemplu în aşezarea de la Băeşti-Aldeni)[16], dar nu lipsesc nici din cultura Glina III-Schneckenberg, iar amfora cu gît înalt cilindric decorat pe umăr cu brîu în relief se află în cultura Glina III-Schneckenberg[17]. Această formă, la Zăbala, are pe pîntec 2 torţi tubulare sau pline. Cupele cu gura în formă de pîlnie, frecvente în Zăbala, sînt caracteristice culturii Schneckenberg. Prin urmare, multe forme şi elemente de decor prezintă trăsături comune între cultura Zăbala şi cultura Schneckenberg. Acest

---

[14] E. Zaharia, *Probleme ale epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei*, în *Aluta*, II, p. 63 şi urm.

[15] H. Schroller, *op. cit.*, p. 28/10—16.

[16] Gh. Ştefan, *Fouilles de Băeşti-Aldeni*, în *Dacia*, V—VI, 1935—1936, 142, fig. 6.

[17] A. Prox, *op. cit.*, pl. II/1—3.

Fig. 1. — *1*, *2*, două vase Monteoru de la Cernat ; *3—4*, amfora găsită în mormîntul cu schelet chircit şi fragment de vas aparţinînd culturii Zăbala.

Fig. 2 — *1*, amforă găsită în aşezarea de la Zăbala ; *2—4*, vase aparţinînd culturii Wietenberg, găsite în aşezarea de la Simoneşti.

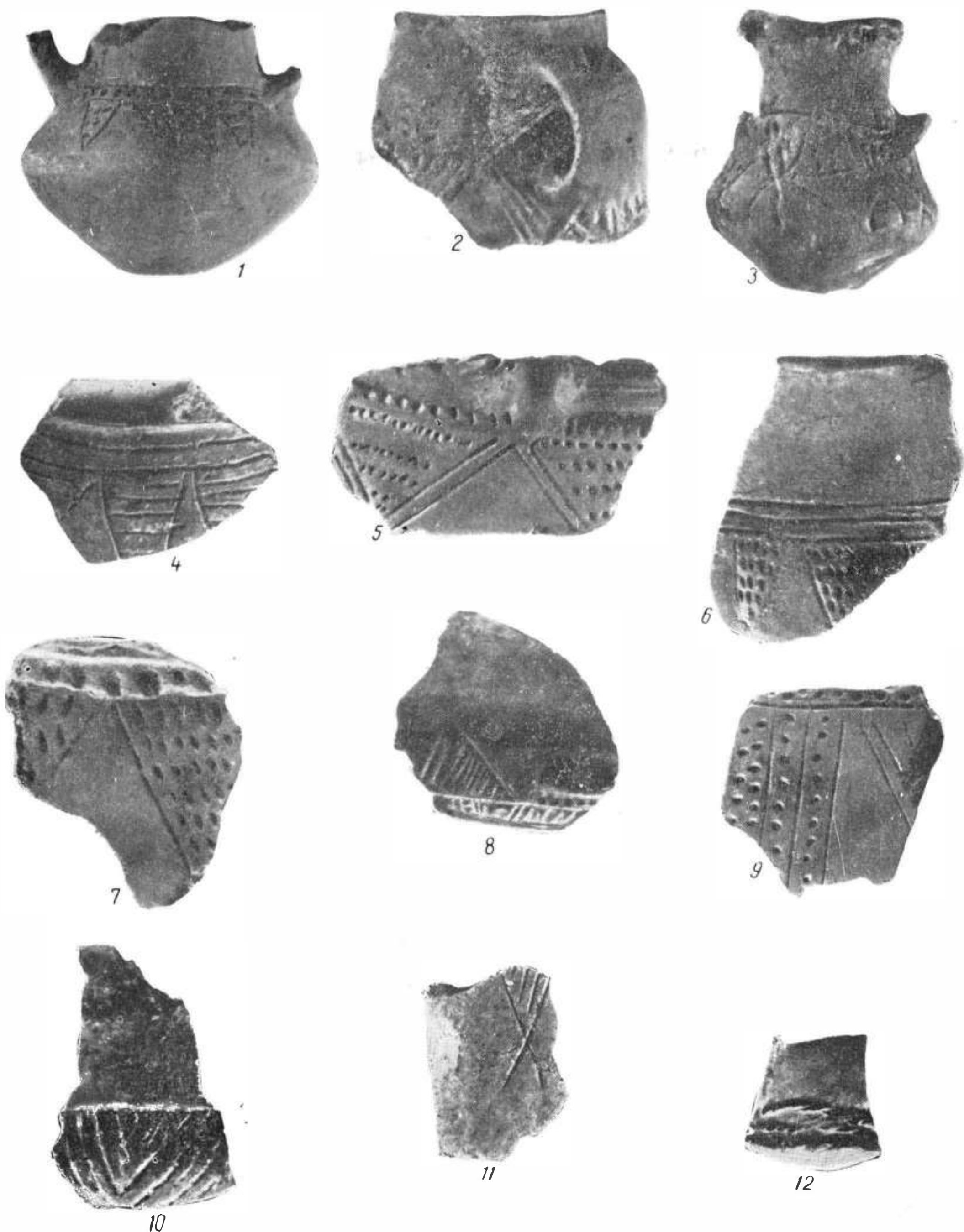

Fig. 3. — *1—9*, fragmente de vase găsite în așezarea de la Ciomortan; *10—11*, fragmente ceramice Wietenberg din așezarea de la Eliseni; *12*, fragment de topor din lut decorat cu șnurul răsucit, găsit la Zăbala.

Fig. 4. — *1—6*, fragmente de vase din așezarea de la Zăbala, decorate cu impresiuni și barbotină

Fig. 5 — *1—6*, fragmente de vase de la Ciomortan; 7 — *9*, fragmente de vase Monteoru de la Cernat.

fapt ne arată că nu putem neglija cultura Zăbala în cercetarea culturii Schneckenberg. Aspectul ceramicii de la Zăbala este caracteristic unei culturi din perioada de început a epocii bronzului, fapt confirmat de torţile tubulare, element care indică o fază timpurie; fragmentele de valve de tipar, precum şi pata verde pe gîtul scheletului, unde a fost aşezat un obiect de podoabă din bronz (din care nu s-a păstrat nimic), arată de asemenea apartenenţa acestei culturii la epoca bronzului. Această cultură e mai timpurie decît cultura Schneckenberg, deoarece îi lipsesc unele forme şi elemente de decor caracteristice acesteia din urmă. Unele forme şi elemente de decor comune ne îndreptăţesc să considerăm această cultură ca un factor care a contribuit la formarea culturii Schneckenberg. Ritul de înmormîntare, fără cutie de piatră (fig. 8), arată de asemenea că această cultură este mai timpurie decît cultura Glina III-Schneckenberg. Noi o considerăm ca o cultură pre-Schneckenberg.

Cultura Wietenberg a fost considerată ca aparţinînd epocii mijlocii a bronzului care a urmat, în sud-estul Transilvaniei, culturii Schneckenberg, absorbind-o, fără a se admite intercalarea unei alte culturi. Descoperirea aşezării de la Păuleni, în apropierea comunei Şoimeni (vechea denumire a satului a fost Ciomortan), face posibilă modificarea acestei vechi periodizări.

În aşezarea de la Păuleni, peste un strat de cultură Ariuşd, s-a suprapus un strat din epoca bronzului. Materialul ceramic reflectă elemente ale culturii Monteoru timpurii, păstrînd şi unele elemente ale culturii Coţofeni şi Glina III. În afară de acestea mai sînt reprezentate şi unele elemente de cultură Wietenberg. Ceramica este compusă din vase făcute din pastă fină şi din pastă grosolană. Ceramica fină are nisip şi pietricele mărunte, iar suprafaţa bine netezită şi lustruită. Se pot deosebi în principal două forme: ceaşca şi castronul.

Ceaşca se prezintă sub forma a două variante: una cu gîtul înalt şi toarta înaltă care porneşte din buză şi se leagă de umăr (fig. 3/1); cealaltă variantă este mai scundă (fig. 3/2). Decorul ceştilor constă din triunghiuri al căror cîmp este acoperit cu puncte. Acestea sînt făcute dintr-o linie sau din două linii, care uneori se depăşesc formînd un x la vîrf. Triunghiurile sînt acoperite cu haşuri orizontale, cu haşuri paralele cu o latură, sau cu haşuri în smoc (fig. 6/1,3,5). Castroanele sînt a doua formă întîlnită frecvent în materialul ceramic descoperit (fig. 5/5; fig. 6/5). Decorul castroanelor este acelaşi ca pe ceşti, adică triunghiulare cu împunsături, cu haşuri paralele cu o latură, sau cu haşuri orizontale. Un alt tip de vas des întîlnit este cel cu torţi tubulare (fig. 3/5). Acesta face parte din grupa timpurie, torţile fiind aşezate pe pîntec. Suprafaţa unora dintre aceste vase este zgrunţuroasă sau decorată cu trăsături date cu mătura. Mai numeroase sînt însă cele cu suprafaţă netedă. Au mai fost găsite fragmente de vase decorate cu linii crestate şi cu buza crestată (fig. 3/2, 4—9; fig. 6/1—5; fig. 7/1—8).

Pentru încadrarea cronologică a acestei aşezări în epoca bronzului ne bazăm numai pe materialul ceramic. În privinţa formelor una din variantele ceştii cu gîtul şi cu toarta înaltă este foarte înrudită cu aceeaşi formă cunoscută din culturile Glina-Schneckenberg, Monteoru I c_4 şi

Costişa[18]. Varianta a doua a ceştilor este mai aproape de ceştile caracteristice pentru cultura Costişa, decît de Glina-Schneckenberg, Monteoru I c_4. Totuşi, forma ceştilor nu este identică cu cea a culturii Costişa. Ceştile din cultura Costişa sînt bitronconice, mai scunde sau înalte şi cu toarta supraînălţată. La ceştile de la Ciomortan se cunoaşte toarta supraînălţată. În ceea ce priveşte decorul ceştilor, triunghiurile lungi haşurate sînt de tip Costişa în sensul că au vîrful în jos. La Costişa însă nu există triunghiul cu laturile petrecute şi nici la Ciomortan triunghiul caracteristic culturii Costişa, adică triunghiul foarte lung şi haşurat paralel cu una din laturi.

La castroane marginea cu buza în pantă, formînd straşină în interior este caracteristică culturii Wietenberg. Iar ornamentul cu brîu în relief este caracteristic culturii Monteoru I c_3. Torţi tubulare pe pîntec există în cultura Costişa dar şi în cultura Schneckenberg. Prin urmare materialul ceramic reflectă elemente dintr-o fază timpurie a culturii Monteoru, păstrînd şi unele elemente ale culturilor Coţofeni şi Glina III. Cu toate că formele şi elementele de decor ale ceramicii au un aspect înrudit culturii Monteoru, totuşi pe baza diferenţelor ce există în forme şi decor, trebuie s-o considerăm ca o nouă cultură, care, pe bază Glina-Monteoru s-a dezvoltat în perioada timpurie a epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei. Etapele de dezvoltare ale acestei culturi nu ne sînt cunoscute. La Păuleni apare în forma ei deplin dezvoltată. Cronologic trebuie s-o încadrăm după cultura Schneckenberg[19].

Tot acestei perioade îi aparţine şi descoperirea elementelor de cultură Monteoru din faza sa timpurie I c_3 la Leţ, la Cernat şi la Cătălina (fig. 5/8—9) care deocamdată sînt considerate ca pătrundere a culturii Monteoru în această regiune. Descoperirea însă a unui mormînt cu două ceşti, precum şi recent, a unei aşezări aparţinînd culturii Monteoru II a la Tîrgu Secuiesc (din care 2 vase au ajuns în Muzeul din Sf. Gheorghe) ridică şi problema stabilirii unui grup al purtătorilor acestei culturi în sud-estul Transilvaniei (fig. 1/1—2).

Cultura Wietenberg, care pentru o perioadă de lungă durată ocupă podişul Transilvaniei în epoca bronzului este cunoscută mai mult din numeroasele descoperiri întîmplătoare, cercetări sistematice fiind puţine. Aşezarea eponimă de lîngă Sighişoara de pe dealul Wietenberg nu a furnizat date concrete din punct de vedere stratigrafic. Prof. I. Nestor[20] a încadrat-o just, iar K. Horedt[21] pe baza unor observaţii de ordin tipologic a făcut o prezentare generală a aspectului ei cultural, încercînd să stabilească relaţiile sale culturale şi poziţia sa cronologică. D. Berciu[22] deosebeşte patru faze de dezvoltare ale acestei culturi. Săpăturile executate recent la Derşida[23] în vestul Transilvaniei au adus contribuţii deosebit

[18] Despre cultura Costişa vezi: A. Vulpe şi M. Zamoşteanu, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 309 şi urm., şi A. Vulpe, în *Dacia*, N. S., V, 1962, p. 105 şi urm.

[19] Z. Székely, *Cultura Ciomortan*, în *Aluta*, II, p. 71 şi urm.

[20] I. Nestor, *Der Stand* ..., p. 92—94.

[21] K. Horedt, *op. cit.*

[22] D. Berciu, *Zorile istoriei în Carpaţi şi la Dunăre*, Bucureşti, 1966, p. 193.

[23] N. Chidloşan, *Die Wietenbergkultur im Lichte der Funde von Derşida*, în *Dacia*, N. S., XII, 1968, p. 155—175.

de importante privind dezvoltarea ei cronologică şi tipologică. Cu toate acestea pînă în prezent cultura Wietenberg rămîne încă una dintre cele mai puţin cunoscute culturi ale epocii bronzului, iar descoperirile noi vin să completeze datele obţinute la Derşida.

Cultura Coţofeni şi cea ,,cu ceramica decorată cu împunsături succesive'' sînt considerate drept fond pe care s-a format cultura Wietenberg; la aceasta se adaugă contribuţia culturii Tei. Săpăturile executate în ultimii ani de Muzeul din Sf. Gheorghe în sud-estul Transilvaniei au furnizat unele date care privesc atît geneza cît şi dezvoltarea finală a acestei culturi. În cele ce urmează vom prezenta aceste rezultate.

Cultura Ciomortan descoperită numai în sud-estul Transilvaniei se intercalează între cultura Schneckenberg şi cultura Wietenberg. Această cultură, formată pe un fond cultural Glina-Monteoru-Costişa, prezintă în ceea ce priveşte ceramica şi unele elemente care sînt caracteristice culturii Wietenberg. Astfel, în materialul ceramic aparţinînd culturii Ciomortan descoperit la Păuleni, au fost găsite, în afară de vase şi fragmente de vase caracteristice numai acestei culturi, şi unele fragmente de vase care sînt tipice culturii Wietenberg. Astfel sînt marginile de vase tăiate oblic spre interior; fragmente de vase decorate cu brîu alveolat, cu benzi umplute cu haşuri, puncte imprimate în şir, triunghiuri imprimate şi incizate pe marginea vaselor. Un decor frecvent întîlnit sînt şi canelurile oblice. Prezenţa acestor elemente de decor în cultura Ciomortan şi apoi în cultura Wietenberg indică că prima cultură a fost un factor activ la formarea culturii Wietenberg.

Fazele de dezvoltare ale culturii Wietenberg, mai ales cele din perioada de început, nu se pot urmări deocamdată din lipsă de observaţii stratigrafice sigure. Aşezarea de la Derşida nu a furnizat elemente concrete pentru cunoaşterea fazelor de început şi de sfîrşit ale culturii Wietenberg. Pentru aceste două faze, de început şi cea finală, s-au adus contribuţii prin săpăturile executate în 1970 la Eliseni, la Miercurea Ciuc şi la Simoneşti în 1955.

Într-o vale laterală a Tîrnavei Mari, la hotarul satului Eliseni (jud. Harghita), a fost descoperită o aşezare româno-slavă din secolele VII—VIII, care s-a suprapus unei aşezări Wietenberg. În cursul săpăturii a fost dezvelit un bordei pătrat, cu laturile de 2 × 2 m, orientat nord-est-sud-vest. În mijlocul bordeiului se află vatra circulară, lutuită. În jurul vetrei şi în bordei au fost găsite fragmente de vase nedecorate şi cu decor. Printre acestea din urmă au fost fragmente cu decor caracteristic culturii Wietenberg, cu excepţia unui fragment al cărui decor este încă necunoscut în cultura Wietenberg. Acest fragment este decorat cu unghiuri cu laturile petrecute şi cu haşuri paralele cu o latură (fig. 3/11). Un alt fragment de vas descoperit în stratul de cultură are gîtul înalt, buza răsfrîntă în afară şi prag la umăr; este decorat pe corp cu unghiuri paralele cu vîrful în jos, formate din linii adînc incizate (fig. 3/10). Forma vasului, ceaşca, ca şi decorul predominant din triunghiuri incizate sînt însă elemente cunoscute din cultura Ciomortan, în care astfel de ceşti sînt caracteristice. O tradiţie din cultura Ciomortan înfăţişează fără îndoială fragmentele de vase decorate cu unghiuri şi haşuri paralele şi cele cu laturile petrecute. Aceste fragmente sînt dovezi evidente că cultura Ciomortan a participat

Fig. 6. — *1—5*, fragmente de vase de la Ciomortan : *1—4*, aparţin culturii Ciomortan ; *5*, fragment ceramic Coţofeni.

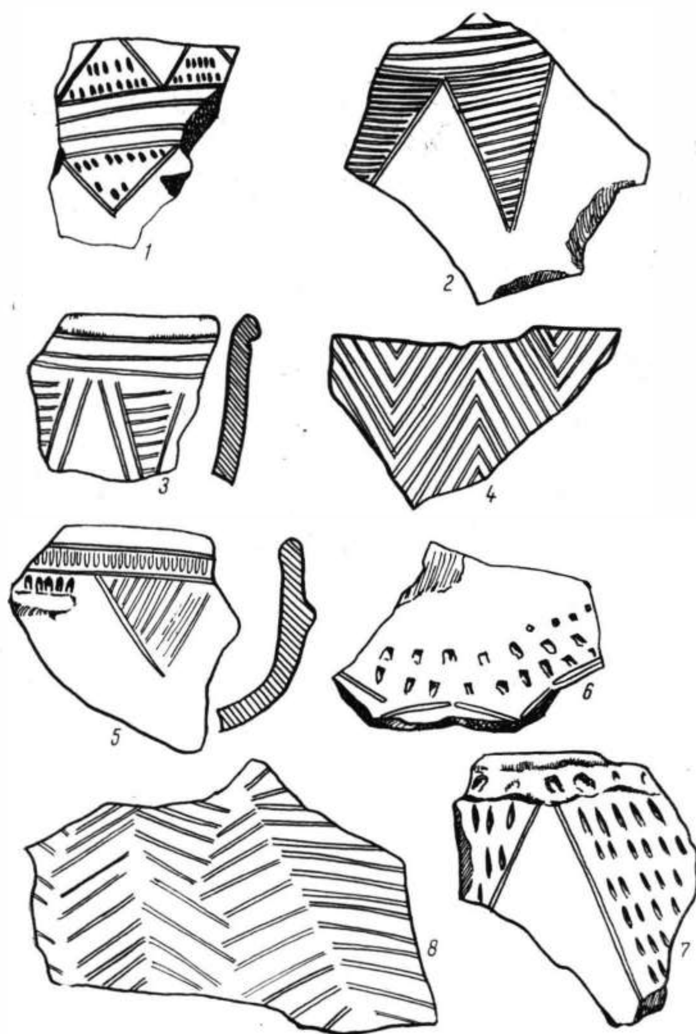
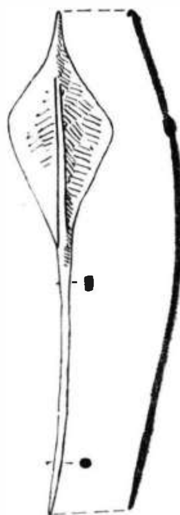

Fig. 7. — *1—8*, fragmente de vase de la Ciomortan; *1—7*, aparţin culturii Ciomortan; *8*, fragment ceramic Coţofeni decorat cu incizii în căpriori.

Fig. 8. — Schelet chircit cu amforă (vezi fig. 1/3) şi un mormînt din epoca feudală.

F g. 9. Ac de bronz cu cap romboidal găsit în aşezarea de la Simoneşti.

la dezvoltarea culturii Wietenberg. Aceste elemente mai dovedesc în plus că la Eliseni avem de-a face cu o fază de început a acestei culturi. Aspectul complet şi alte componente ale culturii Wietenberg se vor putea stabili numai după terminarea săpăturii, analizînd în modul cel mai riguros stratigrafic şi tipologic materialul din această aşezare.

Pentru faza finală a culturii Wietenberg ne-au adus date noi săpăturile de la Miercurea Ciuc şi de la Simoneşti (jud. Harghita).

În hotarul de est al oraşului Miercurea Ciuc, în valea pîrîului Şuta, pe promontoriul cu acelaşi nume, am făcut în 1955 un sondaj de verificare. Cu acel prilej s-a constatat existenţa unui singur strat de cultură aparţinînd culturii Wietenberg. Ceramica este decorată cu caneluri oblice, cu împunsături în şir, cu benzi de meandre acoperite cu incizii, cu meandre formate din benzi în haşuri. La încadrarea cronologică a acestei aşezări ne ajută un depozit de obiecte de bronz, care a fost descoperit în 1966, în acelaşi loc. Obiectele de bronz au fost descoperite cu ocazia exploatării unei cariere de piatră deschisă pe locul unde se află aşezarea; pe acest loc nefiind atestată nici o altă cultură, credem a fi considerat just depozitul, ca aparţinînd culturii Wietenberg.

Din acest depozit de bronzuri fac parte 4 celturi, o seceră, un vîrf de lance cu tub de înmănuşare şi o sulă. Acest depozit face parte din grupa depozitelor de tip Uriu-Domăneşti şi datează de la sfîrşitul epocii bronzului[24] (B D).

Cealaltă aşezare a fost descoperită la Simoneşti (jud. Harghita); peste o aşezare a culturii Wietenberg s-a suprapus una din epoca prefeudală, din secolele VII—VIII e. n. În stratul de cultură Wietenberg au fost descoperite resturi de locuinţe deranjate de bordeiele prefeudale. Din inventarul locuinţelor culturii Wietenberg, în afară de materialul ceramic, cel mai important este un ac de bronz cu cap romboidal (fig. 9). Din fragmentele de vase s-au putut reconstitui următoarele forme: 1, un vas mare cu buza dreaptă şi cu peretele boltit; are şi 4 torţi mici în bandă; este decorat sub marginea buzei cu un brîu alveolat; 2, vas cu umărul dezvoltat, prevăzut pe buză, la exterior, cu patru butoni ascuţiţi; 3, strachina cu peretele rotunjit spre fund şi prevăzută cu torţi (fig. 5/4). La unele vase partea superioară a toartei se termină cu un buton cilindric; 4, ceaşcă cu toarte supraînălţate; la unele ceşti toarta este torsionată (fig. 2/4); strachina cu patru colţuri trase în sus.

Elementele de decor ale ceramicii descrise mai sus sînt brîurile alveolate, inciziile în formă de spic, benzi acoperite cu incizii în reţea, triunghiuri haşurate şi caneluri oblice; pe umărul unui vas se află un ornament format din romburi umplute cu pătrăţele haşurate şi încrustate cu alb, cuprinse între două benzi cu haşuri în reţea.

La încadrarea cronologică a acestui orizont al culturii Wietenberg ne ajută ceramica şi acul de bronz cu cap romboidal, descoperit în stratul de cultură Wietenberg.

Ceramica de la Simoneşti prezintă, în parte, forme şi ornamente cunoscute din ultimul nivel de locuire al aşezării Wietenberg de la

---

[24] Székely, Z. *Depozitul de obiecte de bronz de la Miercurea Ciuc*, în *SCIV*, 21, 1970, 3, p. 473—479.

Derşida, dar are şi elemente mai tîrzii. Acestea, ca ceaşca, strachina cu toartă supraînălţată, al cărei capăt se termină într-un buton cilindric, precum şi canelurile oblice, sînt caracteristice pentru perioada tîrzie a epocii bronzului. Prin urmare, ceramica, în afară de aspectul culturii Wietenberg, prezintă şi aspecte ale culturii Noua. Datorită faptului că elementele din această ultimă cultură sînt în minoritate faţă de cele Wietenberg, acest nivel de locuire se poate considera ca aparţinînd culturii Wietenberg şi anume fazei sale de sfîrşit.

Acul de bronz cu cap romboidal aparţine tipului cunoscut în România de la Medgidia[25] şi din depozitul de bronzuri de la Băleni[26]. Astfel de ace mai sînt cunoscute din mormîntul de la Komarov[27] (Polonia), de la Borodino[28] şi din mormîntul-curgan de la ,,Goulai Gorod''[29] (în U. R. S. S.). Acest tip de ac a fost încadrat de I. Nestor[30] la sfîrşitul epocii bronzului, în cultura Noua (Reinecke D). Pe baza contextului în care a fost găsit acul de la Simoneşti, noi considerăm justă încadrarea acului de la Medgidia făcută de I. Nestor, la sfîrşitul epocii bronzului. Această încadrare este valabilă şi pentru acul de la Simoneşti, care stabileşte astfel o etapă finală în dezvoltarea culturii Wietenberg, necunoscută pînă acum. Ac de acest tip s-a mai descoperit în Moldova la Truşeşti[31], la Gîrbovăţ[32] şi în necropola din epoca bronzului de la Săbăoani[33], toate trei aparţinînd culturii Noua. Prin urmare prezenţa lui în cultura Wietenberg arată o etapă finală a acestei culturi şi dovedeşte contribuţia ei la formarea culturii Noua în Transilvania.

Din cele relatate mai sus se poate trage concluzia că problema epocii bronzului este departe de a fi rezolvată complet în ţara noastră. Noile cercetări au dovedit că în sud-estul Transilvaniei în perioada de tranziţie de la neolitic la epoca bronzului, cultura Bodrogkeresztúr pătrunde în valea Oltului şi cultura Coţofeni suprapune orizontul complexului Ariuşd-Bodrogkeresztúr. Între cultura Coţofeni şi Glina-Schneckenberg se intercalează faza timpurie descoperită la Zăbala, pe care o considerăm ca o cultură pre-Schneckenberg, care a servit drept fond de dezvoltare al culturii Schneckenberg. Prin urmare această cultură nu a venit în Transilvania deplin formată, ci dimpotrivă, dezvoltarea ei s-a făcut în această regiune.

---

25 I. Nestor, *Dépôt (?) de bronze de Medgidia*, în *Dacia*, V—VI, 1935—1936, p. 175 şi urm., fig. 1/1.

26 I. T. Dragomir, *Le Dépôt de l'âge du bronze tardif de Băleni*, *Inventaria Archaeologica*, fasc. 4, R, 18a, p. 97—99.

27 R. Hachmann, *Die frühe Bronzezeit im westlichen Ostseegebiet und ihre mittel- und südosteuropäischen Beziehungen*, 6 *Beiheft zum Atlas der Urgeschichte*, 1957, 672.

28 *Ibidem*, pl. 67/16.

29 *Ibidem*, pl. 61/10—11.

30 I. Nestor, *op. cit.*, p. 179; *Inventaria Archaeologica*, R, 18, D.

31 A. C. Florescu, *Şantierul arheologic Truşeşti*, în *SCIV*, V, 1963, 1—2, fig. 19/5.

32 A. C. Florescu, Şt. Rugină, D. Vicoveanu, *Aşezarea din epoca bronzului tîrziu de la Gîrbovăţ*, în *Danubius*, I, 1967, p. 86, fig. 7/7.

33 M. Ursachi, *Necropola din epoca bronzului de la Săbăoani*, în *Carpica*, II, 1969, p. 38 fig. 3/8, 42.

Noua cultură descoperită în sud-estul Transilvaniei, denumită Ciomortan, prezintă o dezvoltare organică din culturile Glina-Schneckenberg și Monteoru, formîndu-se pe baza acestor complexe. Etapele ei de dezvoltare deocamdată nu se pot urmări, dar e sigur că se încadrează după Glina-Schneckenberg și contribuie la dezvoltarea culturii Wietenberg. Dezvoltarea culturii Wietenberg s-a făcut pe acest fond cultural local, de la începutul epocii bronzului din Transilvania, un factor activ în formarea ei fiind și cultura Monteoru. Purtătorii acestei ultime culturi au pătruns în sud-estul Transilvaniei și au influențat dezvoltarea culturii materiale a populației din această regiune. Cercetarea acestei probleme, a culturii Monteoru, în această regiune este încă în stadiul de început. Importanța descoperirilor de la Eliseni, Miercurea Ciuc și Simonești constă în faptul că s-au putut stabili fazele de început și de sfîrșit ale culturii Wietenberg precum și participarea ei la formarea culturii Noua. Prezența unor elemente de forme și de decor Wietenberg în materialul ceramic al așezării de la Nicoleni, aparținînd culturii Noua, dovedesc că această cultură s-a dezvoltat în bună parte tot pe fond local. Iar unele elemente de decor aflate în ceramica din așezarea de la Reci dovedesc că influența culturii Wietenberg se reflectă și în cultura materială a primei vîrste a fierului, care s-a dezvoltat pe fond local, contribuind însă și alți factori, din sud și vest.

Rezultatele noilor cercetări prezentate în lucrarea de față aduc unele contribuții în privința dezvoltării epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei. Această problemă însă nu se poate considera rezolvată, cimitirele culturilor mai sus menționate fiind foarte puțin cunoscute; de asemenea nici fazele de dezvoltare ale culturilor respective nu sînt cunoscute în întregime. Problema rămîne deschisă și noile cercetări vor umple golurile care mai există în cunoașterea acestei perioade din istoria societății omenești din Transilvania.

NOUVELLES DONNÉES SUR L'ÂGE DU BRONZE DANS LE SUD-EST DE LA TRANSYLVANIE

RÉSUMÉ

Après la deuxième guerre mondiale, le Musée de Sf.-Gheorghe a beaucoup contribué, par sa riche activité à la connaissance de l'âge du bronze dans le Sud-Est de la Transylvanie. Les données archéologiques concernant l'âge du bronze se limitaient auparavant à la présence de la civilisation de Coțofeni — considérée période de transition vers l'âge du bronze — après laquelle se développaient les civilisations Glina III-Schneckenberg, Wietenberg et Noua, la dernière y achevant l'âge du bronze.

Parmi les plus importantes recherches faites pendant les dernières années, nous pouvons considérer celles de Zăbala (dép. de Harghita), de Ciomortan (dép. de Harghita), de Simonești et d'Eliseni (dép. de Harghita).

Les découvertes de Zăbala concernent les commencements de l'âge du bronze. Il s'agit d'un établissement situé au lieu-dit „Movila Tătarilor". Les résultats des recherches executées, soulèvent le problème de la genèse de la civilisation Schneckenberg. La céramique montre un aspect plus ancien que celui de la civilisation de Schneckenberg, quoique assez apparenté. C'est à cause de cela que nous devons considérer les découvertes de Zăbala parmi les éléments qui ont contribué à la formation de la civilisation de Schneckenberg. Pour la même raison, d'après notre opinion — et contrairement à celle soutenue par Gh. Bichir —, la civilisation de Schneckenberg s'est formée sur place ; elle n'est pas venue déjà constituée des régions situées au sud des Carpates.

La deuxième découverte importante est la civilisation de Ciomortan ; elle garde encore des éléments de forme et de décor, qui rappellent les plus anciennes traditions appartenant aux civilisations de la région (Coţofeni, Glina III-Schneckenberg et Monteoru). D'après son riche décor, nous la considérons plus récente que la civilisation de Schneckenberg et plus ancienne que celle qu'on appelle Wietenberg.

La troisième découverte concerne la civilisation de Wietenberg, dont les principales étapes de développement ont été établies récemment dans la station de Derşida.

Par nos recherches dans les stations d'Eliseni, de Miercurea-Ciuc et de Simoneşti, nous pouvons y ajouter une nouvelle étape de développement, la dernière qu'on connaît à l'heure actuelle. Nos remarques sont fondées sur les éléments du décor céramique (par ex. les cannelures) et sur la présence de certains outils en bronze et surtout sur la découverte d'une épingle avec tête rhomboïdale.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — 1—2, deux tasses appartenant à la civilisation de Monteoru, trouvées à Cernat ; 3—4, amphore trouvée dans une tombe à squelette accroupi et fragment céramique appartenant à la civilisation de Zăbala.

Fig. 2. — 1, amphore trouvée dans l'établissement de Zăbala ; 2—4, vases appartenant à la civilisation de Wietenberg, trouvés dans l'établissement de Simoneşti.

Fig. 3. — 1—9, fragments de vases trouvés à Ciomortan ; 10—11, fragments céramiques Wietenberg de l'établissement d'Eliseni : 12, fragment d'une hache en terre cuite décorée à impressions de corde tordue, trouvée à Zăbala.

Fig. 4. — 1—6, fragments céramiques de l'établissement de Zăbala, décorés avec des impresions et avec de la barbotine.

Fig. 5. — 1—6, fragments céramiques appartenant à la civilisation de Ciomortan ; 7—9, fragments céramiques trouvés à Cernat, appartenant à la civilisation de Monteoru.

Fig. 6. — 1—5, fragments céramiques trouvés à Ciomortan ; 1—4, appartenant à la civilisation de Ciomortan ; 5, fragment céramique Coţofeni.

Fig. 7. — 1—8. fragments céramiques trouvés à Ciomortan ; 1—7, appartenant à la civilisation de Ciomortan ; 8, fragment céramique Coţofeni à décor incisé en chevrons.

Fig. 8. — Squelette accroupi et amphore (voir fig. 1/3) et une tombe d'époque féodale.

Fig. 9. — Epingle en bronze avec tête rhomboïdale, trouvée à Simoneşti.

TEZAURE ROMANE ASCUNSE PE VREMEA LUI ANTONINUS PIUS ÎN DACIA

DE

M. CHIŢESCU

Descoperirile monetare împreună cu vestigiile arheologice sau epigrafice au adus mari contribuţii la cunoaşterea diferitelor probleme istorice abia amintite sau de loc menţionate de scrierile antice. Drumurile parcurse de diverşi negustori sau chiar de năvălitori, proporţiile unui război sau ale unor mişcări sociale, intensitatea schimburilor comerciale între regiuni deosebite sînt numai cîteva aspecte la studierea cărora cercetările numismatice şi-au adus aportul lor. Este adevărat că nu întotdeauna tezaurele au fost încredinţate pămîntului din cauza răscoalelor sau a războaielor, dar tot atît de adevărat este şi faptul că, oricum, concentrarea descoperirilor de monede într-o anumită perioadă de timp şi într-o zonă geografică determinată nu poate fi decît consecinţa unor momente de cumpănă şi, ca atare, foarte importante. Numeroase şi însemnate sînt contribuţiile aduse de numismaţii — români şi străini — la cunoaşterea momentelor de răscruce ale istoriei[1]. De multe ori însă, cercetarea descoperirilor monetare s-a desfăşurat în limitele graniţelor actuale, în cadrul ţărilor contemporane, neţinînd deci seama de harta antică, de hotarele vechilor provincii romane. De aici greutatea firească de a urmări anumite evenimente politice al căror cîmp a fost mai larg decît spaţiul cuprins între frontierele unei ţări moderne.

De aceea, în cele ce urmează vom prezenta unele evenimente politico-militare ce au avut loc în a doua parte a domniei lui Antoninus Pius urmărite în desfăşurarea lor pe un spaţiu vast, care înglobează Dacia, Pannonia şi Noricum.

---

[1] A. Blanchet, *Les rapports entre les dépôts monétaires et les événements militaires, politiques et économiques*, *Revue numismatique*, 39, 1936, p. 3—70 ; B. Gerov, *Die gotische Invasion in Mösien und Thrakien unter Decius im Lichte der Hortfunde*, *Acta Antiqua Philippopolitana — Studia Historica et Philologica*, Sofia, 1963, p. 127—145 ; B. Mitrea, *L'incursion des Carpes en Dacie sous le règne de Philippe l'Arabe, à la lumiire des découvertes de trésors de monnaies*, *NÉH*, Bucureşti, 1955, p. 151—160 ; idem, *Contribuţii numismatice la cunoaşterea problemei luptei împotriva stăpînirii romane în Dacia*, *SCIV*, V, 1954, 3—4, p. 467—486 ; Em. Condurachi, *Tezaurele monetare din regiunea carpato-dunăreană şi însemnătatea lor pentru trecutul românesc*, Bucureşti, 1943.

Cercetători ai istoriei antice ca Rohden, Zwikker[2] şi alţii au considerat domnia lui Antoninus Pius drept deosebit de paşnică, deşi tot ei au vorbit, dar numai enumerîndu-le fără comentarii, despre războaiele purtate de acest împărat. Acest punct de vedere se datorează şi faptului că materialul arheologic, epigrafic şi numismatic al acelei epoci n-a fost niciodată adunat la un loc şi cercetat, autorii menţionaţi mărginindu-se la comentarea ştirilor literare, uneori incomplete sau poate voit trunchiate, ori neavînd la bază o cunoaştere a situaţiei reale[3]. Iată pentru ce s-a creat o imagine uşor falsificată a evenimentelor din acele timpuri.

Într-un studiu apărut în 1954, Rudolf Noll[4] arată limpede cauzele care au putut duce la înţelegerea greşită a conjuncturii istorice din vremea acestui împărat. Aşa se explică, pe cît se pare de ce războaiele marcomanice, care au avut un efect de surpriză pentru Roma, au apărut ca o catastrofă neaşteptată. Pe de altă parte, unele distrugeri petrecute în Austria la mijlocul secolului al II-lea au fost greşit atribuite războaielor marcomanice. Acest lucru l-a determinat pe Rudolf Noll să încerce, în studiul sus-menţionat, interpretarea evenimentelor din a doua parte a domniei lui Antoninus Pius petrecute în provinciile Noricum şi Pannonia pe baza documentelor numismatice şi epigrafice. În ceea ce priveşte, adoptînd acelaşi temei, am încercat extinderea cercetării şi la Dacia. Este vorba, bineînţeles, de reluarea unei probleme mai vechi, dar tratată pe baza unor date mai bogate şi în perspectiva unui spaţiu geografic mai cuprinzător.

În prealabil, este necesară expunerea sumară a celor scrise de Noll referitor la Noricum şi Pannonia. Autorul prezintă un număr de 12 tezaure monetare[5] îngropate pe vremea lui Antoninus Pius, dintre care două cu ultimele monede datate din anii 144—146; opt ascunse între anii 152—160, iar ultimile două conţinînd monede din partea finală a domniei împăratului.

Aceste documente numismatice sînt completate şi de mărturii de ordin epigrafic: patru inscripţii, dintre care una atestă construirea unui *castellum* în partea de est a provinciei Noricum, la Traismauer, de către Ala I Augusta Thracum, între anii 140—144. Celelalte trei (pe stîlpi miliari) menţionează construirea unor şosele menite să lege între ele centre militare importante, de pildă Inzersdorf cu Viena de Sud şi Vindobona cu Carnuntum. Tot în această perioadă sînt aduse efective militare care să întărească trupele deja existente pe limesul nordic al Dunării mijlocii şi avanposturile aceluiaşi limes[6]. Autorul subliniază că faptul în sine atestă o situaţie încordată în partea de nord a Dunării mijlocii.

Trecînd acum la analiza situaţiei din Dacia în aceeaşi vreme, vom constata: tezaure îngropate, mişcări de trupe, ridicarea unor castre de

[2] V. W. Zwikker, *Studien zur Marcussäule*, în *Archaeologisch-Historische Bijdragen*, Amsterdam, 1941, p. 71 şi urm.

[3] Ne referim în special în Panegiricul lui Aelius Aristides către Roma, rostit în aprilie-iunie 144; cf. Aelius Aristide, XXVI, 70 k; cf. C. Preda, *SCN*, I, p. 129.

[4] Rudolf Noll, *Zur Vorgeschichte der Markomannenkriege*, *Archaeologia Austriaca*, 14, Vilna, 1954, p. 43—67.

[5] R. Noll, *op. cit.*, p. 53—56 şi harta.

[6] Toate aceste mişcări de trupe sînt pe larg arătate în articolul lui R. Noll, *op. cit.*, p. 48—49.

piatră la granița de nord a Daciei romane. Să ne oprim pentru a prezenta și a analiza documentele reflectînd această stare de fapt.

I. **Descoperiri monetare**. Ele se împart în două categorii: a) cele aflate în tezaure și b) cele din cimitire, avînd drept ultime monede piese din timpul lui Antoninus Pius.

a) T e z a u r e. Din această categorie fac parte șase descoperiri, precum urmează:

1. *Dîmbău* (*jud. Mureș*)[7], tezaur compus din 135 denari de la Nero la Antoninus Pius, ultima monedă din anii 140—144.

2. *Cristeștii de Mureș* (*jud. Mureș*)[8]. O pușculiță cu 17 denari, de la Domițian la Antoninus Pius, ultima piesă fiind emisă în anul 152.

3. *Sălașuri* (*jud. Mureș*)[9], important tezaur compus din 3 200 de denari romani republicani și imperiali, cu ultima monedă din anul 156.

4. *Vistia* (*jud. Cluj*)[10] un tezaur numărînd 86 denari, de la Nero la Antoninus Pius, ultima emisiune din anul 156. Tezaurul figurează în catalogul descoperirilor monetare din studiul lui Noll[11].

Acestor patru tezaure transilvănene li se mai adaugă două, aflate pe teritoriul Moldovei de nord:

5. *Brăiești* (*jud. Botoșani*)[12] — este vorba de un tezaur incomplet dar cu ultima emisiune din timpul lui Antoninus Pius.

6. *Muncelul de Sus* (*jud. Iași*)[13] — tezaur constituit din 366 de piese romane republicane și imperiale cu ultimile emisiuni din vremea lui Antoninus Pius, 147—148.

b) C i m i t i r e. Descoperirile monetare din cimitire sînt și ele revelatoare, precum vom vedea:

1. *Sighișoara*[14]. În cimitirul din apropierea orașului, urnele dezgropate au dat la iveală un număr de 77 de monede: de la Traian (17 exemplare), Hadrian (19 exemplare) și Antoninus Pius cu familia (41 de exemplare). C. Gooss arată că monedele ultimului împărat nu depășesc anul 156.

2. *Cașolț* (*jud. Sibiu*)[15]. Monedele cele mai recente descoperite în cimitirul din această localitate sînt și ele tot din vremea lui Antoninus Pius.

II. **Date epigrafice**. Este vorba în primul rînd de acea diplomă militară, datată din 144, în care se menționează aducerea unor trupe auxiliare pentru întărirea garnizoanelor din Dacia Superioară[16]. Aceste trupe au fost: *Cohors I Alpinorum*, care în anul 140 se mai afla încă în Pannonia Inferioară; *Cohors IV Hispanorum*; *Cohors I Thracum Sagittariorum* și, foarte probabil, *Cohors I Vindelicorum*.

---

[7] Constantin Preda, *Tezaurul monetar de la Dîmbău și tulburările pricinuite de daci în anul 143, sub Antonin Piul*, în *SCN*, I, p. 113—130.

[8] D. Protase-A. Zrényi, *O pușculiță cu denari romani imperiali de la Cristeștii de Mureș*, în *AMN*, IV, 1967, p. 461—467.

[9] I. Molnár-I. Winkler, *Tezaurul de monede romane de la Sălașuri*, *AMN*, II, 1965, p. 269—294.

[10] B. Mitrea, *Contribuții numismatice la cunoașterea problemei luptei împotriva stăpînirii romane în Dacia*, *SCIV*, V, 1954, 3—4, p. 480, nr. 4.

[11] R. Noll, *op. cit.*, p. 55, nr. 7.

[12] B. Mitrea, *Cronică*, *SCIV*, XIV, 1963, 2, p. 469, nr. 20.

[13] Idem, *Cronică*, *SCIV*, XV, 1964, 4, p. 577, nr. 58.

[14] Idem, *Contribuții numismatice* ..., p. 480, nr. 2.

[15] *Ibidem*, p. 480, nr. 3.

[16] *CIL*, III, Dipl., 58, p. 1983.

Un alt document epigrafic[17] este cel constituit de inscripţia de pe piatra de fundaţie a pretoriului din castrul de la Gherla, care atestă reconstruirea acestei fortificaţii în piatră, în anul 143.

Tot în legătură cu masarea trupelor în nord-vestul Transilvaniei trebuie amintită şi diploma militară de la Cristeştii de Mureş[18], datînd din 158, în care se menţionează că *vexillarii Africae et Mauretaniae Caesariensis*, ca şi *Mauri gentiles* au fost aduşi în Dacia.

Un altar a fost închinat la Apulum[19] *pro salute imperii Romani et virtute leg(ionis) XIII G(eminae) sub M. Statio Prisco consule designato*, în urma unor lupte, de către cel ce a condus în bătălie legiunea XIII Gemina. Acelaşi M. Statius Priscus avea să închine un alt altar VICTORIAE AVG (ustae), la Grădiştea Muncelului în anul 157[20].

III. **Descoperirile arheologice** completează aceste ştiri, dînd la iveală construcţii militare efectuate la graniţa de nord-vest a Daciei. Astfel, s-au reconstruit în piatră castrele de la Gherla[21] (143), Micia[22] (157), Ilişua[23], Bologa[24], Breţcu[25], de pe Citera[26], poate şi cel de la Căşei[27]. Toate aceste castre fuseseră construite la început, pe vremea lui Traian sau Hadrian, din pămînt.

Observăm, din cele arătate pînă acum, că datele de care dispunem converg spre evenimente ce au avut loc în partea de nord-vest a provinciei, legîndu-se de altele similare — poate chiar şi contemporane — din Noricum şi Pannonia. Dar, înainte de a încerca o analiză şi, eventual, o apropiere a acestor evenimente politico-militare petrecute în cele trei provincii, este cazul să vedem interpretarea datelor referitoare la Dacia de către cercetătorii români, istorici şi numismaţi.

În 1954, Bucur Mitrea publica un studiu în care se ocupa de o perioadă mai mare de timp, ce cuprindea şi evenimentele din vremea lui Antoninus Pius, sprijinindu-se pe mărturii monetare (două tezaure şi două cimitire), epigrafice şi arheologice. Autorul lega îngroparea tezaurelor, sfîrşitul unor cimitre, reclădirea în piatră a anumitor castre şi masarea de trupe în nordul Daciei de o răscoală a dacilor liberi, ce ar fi contaminat şi pe cei din Dacia romană. În acelaşi timp însă, Bucur Mitrea lăsa loc şi pentru alte posibilităţi, scriind că s-ar putea să fie vorba şi de „alte

---

17 *AnnÉp*, 1906, 112, ; cf. Vasile Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, Bucureşti, 1937, p. 136.

18 *CIL*, XVI, 110 ; cf. M. Macrea, *Istoria României*, I, p. 450.

19 *CIL*, II, 1161 ; cf. D. Tudor, *Răscoale şi atacuri „barbare" în Dacia romană*, Edit. Ştiinţifică, Bucureşti, 1957, p. 29 ; M. Macrea, *op. cit.*, p. 450.

20 *CIL*, III, 1416 ; D. Tudor, *op. cit.*, p. 29 şi nota 3 ; cf. B. Mitrea, *op. cit.*, p. 481—482 ; M. Macrea, *op. cit.*, p. 450.

21 Vezi nota 17 mai sus. Pentru majoritatea centrelor citate, vezi lucrarea lui Vasile Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, p. 66—70.

22 V. Christescu, *op. cit.*, p. 133—134, cf. C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'Antiquité*, Bucureşti, p. 109—110, cu unele consideraţii privind ridicarea în piatră a castrelor din nord-vestul Transilvaniei.

23 V. Christescu, *op. cit.*, p. 70, 134—135.

24 M. Macrea, *Castrul roman de la Bologa*, în *ACMIT*, IV, 1938—1939, p. 197 şi urm. ; cf. C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 109—110, nota 1.

25 C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 109 —110.

26 M. Macrea, *Istoria României*, I, p. 450.

27 V. Christescu, *op. cit.*, p. 136—137.

lupte"[28]. Un punct de vedere asemănător a fost exprimat și de D. Tudor[29], C. Preda[30], D. Berciu[31], M. Macrea[32] care au arătat că între anii 156—157 au avut loc tulburări în Dacia, la granița de nord a provinciei. Aceste tulburări de mare amploare au fost puse pe seama incursiunilor săvîrșite de dacii liberi. D. Tudor și C. Preda precizează de altfel, că deocamdată nu există nici un indiciu despre participarea populației din Dacia romană la aceste acțiuni. În legătură cu evenimentele din Dacia, D. Berciu și B. Mitrea discută efigiile ce apar pe unele emisiuni monetare din vremea lui Antoninus Pius, reflectînd o stare de război. Este vorba de efigii apărute pe monede de aur, argint sau bronz și reprezentînd de pildă Victoria, Mars Ultor, Jupiter și Victoria, zeița Roma cu coif, Minerva, Pax[33]. Bucur Mitrea afirma chiar că „tipurile monetare care reflectă starea de război și pot fi datate în anul 156, nu pot să se refere decît la Dacia"[34].

Dacă admitem întru totul desfășurarea unor evenimente grave la nordul Dunării mijlocii în această perioadă, nu putem fi însă de acord cu tendința de a le restrînge numai la Dacia. Iar concluzia noastră se sprijină tocmai pe studierea tuturor acestor documente privind cele trei provincii amintite : Dacia, Noricum și Pannonia.

Într-adevăr, tezaurele monetare — 17 la număr, cîte sînt cunoscute astăzi în provinciile de care ne ocupăm — arată din punct de vedere statistic că numărul lor a crescut simțitor în răstimpul 152—160. Între anii 144—146 avem patru tezaure, iar în anii 152—160 numărul lor urcă la zece, plus trei cu ultimele monede de la Antoninus Pius. Apoi, două inscripții contemporane indică reconstruirea în piatră a două castre : cel de la Gherla, în nordul Daciei, și cel de la Traismauer, din estul Noricumului ; ambele sînt datate din anii 143—144. În sfîrșit, există în toate cele trei provincii diplome militare, precum și inscripții pe stîlpi miliari, primele atestînd mișcări de trupe, iar celelalte construirea de drumuri. De fiecare dată aceste acțiuni au drept obiect zona din nordul celor trei provincii. Toate aceste documente, fie ele de ordin numismatic, epigrafic sau arheologic, tind să demonstreze același lucru și anume încordarea situației la granița de nord, pe Dunărea mijlocie, pe un teritoriu ce afecta Dacia, Pannonia și Noricum.

Abordînd acum problema din unghiul datelor oferite de știrile literare, destul de sărace de altfel, vom vedea în ce măsură se potrivește domniei lui Antoninus Pius calificativul de pașnică.

În *Vita Pii*[35], biograful împăratului arată că „el a purtat prin legații „săi numeroase războaie ... căci a învins și pe britani... și pe mauri i-a silit să ceară pace, și pe germani, și pe daci și multe triburi... și pe iudeii răzvră-

---

[28] B. Mitrea, *Contribuții numismatice ...*, passim.

[29] D. Tudor, *Răscoale și atacuri ...*, p. 25—30.

[30] C. Preda, *Tezaurul monetar de la Dîmbău ...*, passim.

[31] D. Berciu, *Lupta băștinașilor din Dacia împotriva cotropitorilor romani*, *SCIV*, II, 1951, 2, p. 73—95.

[32] M. Macrea, *op. cit.*, p. 450.

[33] H. Mathingly, *Coins of the Roman Empire*, vol. IV, Londra, 1940, p. 122—150.

[34] B. Mitrea, *op. cit.*, p. 479.

[35] *SHA*, *Vita Pii*, 5, 4, *„Per legatos suos plurima bella gessit. Nam et Brittanos per Lollium Urbicum vicit legatum... et Mauros ad pacem postulandam coegit et Germanos et Dacos et multas gentes atque Iudaeos rebellantes contudit ... in Achaia etiam atque apud Aegyptum rebelliones repressit".*

tiți i-a zdrobit prin generalii săi. În Achaia și Egipt a reprimat rebeliunii". Așadar, Antoninus Pius a purtat războaie cu multe neamuri, printre care se numărau și germanii și dacii (*Germanos et Dacos*). Rudolf Noll arată, la rîndul lui, că după 150 romanii au avut de luptat cu populațiile germanice care atacau imperiul la granița lui nordică, de pe Dunărea mijlocie. O dată cu tulburările din Pannonia și Noricum, constatăm aceleași ciocniri și în Dacia, între armata romană și populațiile dacice — în primul rînd carpii. Faptul este confirmat atît de o inscripție vorbind despre decorarea unui soldat roman pentru acte de bravură în luptele cu carpii[36], cît și tezaurele monetare descoperite în Moldova de nord; cele din județul Mureș (Dîmbău, Cristeștii de Mureș, Sălașuri), castrul de la Brețcu și diploma militară găsită la Cristeștii de Mureș.

Așadar, nu poate fi vorba de un simplu război între romani și dacii liberi, ci de o mișcare de mari proporții antrenînd mai multe populații (germani, în special cvasi, iazigi, daci) și implicînd un teritoriu întins, ce cuprindea Dacia, Pannonia și Noricum. Pentru o simplă răscoală a dacilor liberi, romanii nu s-ar fi ostenit să reconstruiască în piatră o serie întreagă de castre din acest teritoriu, nici să maseze atîtea trupe în regiunea de nord-vest a Daciei. Toate aceste măsuri au constituit o puternică linie de apărare împotriva năvălitorilor din afara imperiului.

De altminteri, și efigiile monetare de pe piesele emise în a doua parte a domniei lui Antoninus Pius reflectă o stare de război generală. Nu poate fi vorba de o referire specială, implicînd numai Dacia[37]. Dacă acesta ar fi fost cazul, efigia de pe monedă ar fi indicat clar faptul, așa cum se întîmplă în ceea ce privește Iudeea, pe monedele Flaviilor[38], sau războaiele daco-romane din vremea lui Traian[39]. Ori, monedele bătute în anii 156—157 vorbesc numai de zei ai războiului, fără să facă niște referiri directe la Dacia — fapt menționat și de D. Tudor[40].

Așa stînd lucrurile, toate aceste mărturii de care ne-am ocupat — tezaure, refaceri de castre, construiri de șosele, mișcări de trupe menționate în diplomele militare — par să demonstreze că în a doua parte a domniei lui Antoninus Pius neamurile germanice (marcomanii, cvasii), antrenîndu-i și pe daci în acțiunea lor, încep primele atacuri împotriva imperiului. Putem spune deci că acum se lasă surprinse primele simptome ale viitoarelor războie marcomanice. Nu credem că greșim afirmînd că războiul din 156—157 este preludiul cumplitelor lupte ce vor însîngera întreaga domnie a lui Marc-Aureliu. Trebuie să dăm încă o dată dreptate lui Rudolf Noll[41], cînd afirmă că după 150, pe vremea domniei lui Antoninus Pius, au loc primele ciocniri între romani și neamurile germanice.

Prin urmare, putem conchide fără teamă că evenimentele din Dacia anilor 156—157 nu sînt izolate, că motorul lor nu este constituit doar de dacii liberi, că ele nu pot fi privite și interpretate decît într-un context geografic și politic mult mai vast, cu o rezonanță istorică de mare amploare.

---

[36] *AnnÉp* 1900, nr. 155; cf. D. Tudor, *op. cit.*, p. 28.

[37] Așa cum afirmă B. Mitrea, *op. cit.*, p. 479.

[38] H. Mathingly, *op. cit.*, vol. II, Londra, 1923, p. 5—7, 57, 115—117.

[39] C. Moisil, *Monetele împăratului Traian referitoare la războaiele cu dacii și la cucerirea Daciei*, *BSNR*, XXIII, 1929, p. 11—28.

[40] D. Tudor, *op. cit.*, p. 28.

[41] R. Noll, *op. cit.*, p. 51—53.

Că războiul sau războaiele din 156—157, care au antrenat armatele romane din Dacia, Pannonia şi Noricum împotriva neamurilor germanice şi a dacilor liberi, au fost urmate de o pace relativă este un fapt ce rezultă atît dintr-un pasaj din *Vita Pii*, cît şi din cîteva documente epigrafice deja amintite. Într-adevăr, există un pasaj în *Vita Pii* care spune :„... *tantum sane auctoritatis apud exteras gentes nemo habuit cum semper amaverit pacem*"[42]. Iar în ceea ce priveşte documentele epigrafice, ne referim la inscripţia care vorbeşte de decorarea unui soldat roman pentru vitejia lui în luptele cu carpii, ca şi la inscripţiile din Dacia referitoare la *Victoria Augusti* şi la *virtus legionis XIII Geminae*, prezentate mai sus.

Două concluzii importante, credem, că se desprind din cele arătate pînă acum. Întîi, în ceea ce priveşte istoria Daciei, se impune să constatăm că toate documentele numismatice, epigrafice şi arheologice aflate în nord-vestul Daciei şi datate de pe vremea lui Antoninus Pius nu pot fi puse numai pe seama unor incursiuni ale dacilor liberi. Cu alte cuvinte, ele nu apar ca un fenomen izolat. Dimpotrivă, ele reflectă un lanţ de evenimente ce atestă un război al romanilor cu mai multe popoare din nordul limesului de pe Dunărea mijlocie, *putînd fi considerate drept prologul războaielor marcomanice.* A doua concluzie se referă la istoria domniei lui Antoninus Pius, care nu a fost chiar atît de paşnică pe cît s-ar fi putut crede. Ea a putut apărea italicilor ca netulburată de războaie, pentru că acest împărat se numără printre puţinii dinaşti care n-au părăsit niciodată Roma, purtîndu-şi campaniile prin legaţii săi. Romanii doreau în acea epocă pacea, iar împăratul, înţelegînd probabil această dorinţă a lor, le-a creat o falsă impresie de pace prin prezenţa sa permanentă în cetate[43]. Este ceea ce a determinat aprecierea inexactă a acestei domnii.

DÉPÔTS DE MONNAIES ROMAINES D'ANTONIN LE PIEUX DÉCOUVERTS EN DACIE

RÉSUMÉ

En partant des documents numismatiques, épigraphiques et archéologiques dont on dispose à l'heure actuelle, l'auteur se propose de présenter certains événements politiques et militaires qui ont eu pour théâtre, dans la seconde moitié du règne d'Antonin le Pieux, le vaste territoire englobant la Dacie, la Pannonie et le Norique. L'idée de cet exposé a pour source une étude de Rudolf Noll, publiée en 1954. Interprétant les documents numismatiques et épigraphiques de la seconde moitié du règne d'Antonin le Pieux, fournis par le Norique et la Pannonie, Noll arrive à la conclusion qu'une situation tendue devait régner à cette époque au nord du Moyen-Danube.

---

[42] *SHA*, *Vita Pii*, IX, 10.

[43] R. Noll arată că adevăratul vinovat al imaginei inexacte asupra domniei lui Antoninus Pius este un contemporan al împăratului, Aelius Aristides, — *op. cit.*, p. 43—45.

Si l'on passe ensuite à la Dacie, on constate pour la même époque maints signes révélateurs : dépôts de monnaies enfouis, mouvements de troupes, fortification de la frontière nord-ouest de la Dacie par la construction de «castella» en pierre.

En tant que numismate, l'auteur s'occupe en tout premier lieu des témoignages en ce sens offerts par les *trésors monétaires*. Il relève quatre en Transylvanie, comme suit : 1) Dîmbău (dép. du Mureş), dont la dernière pièce est datée de 140—144 ; 2) Cristeştii-de-Mureş (dép. du Mureş), avec la dernière émission de l'an 152 ; 3) Sălaşuri (dép. du Mureş) et 4) Viştea (dép. de Cluj) — tous les deux avec pour dernières émissions des pièces de l'an 156. A ces trésors transylvains, il convient d'ajouter deux autres, découverts en Moldavie : 5) Brăieşti (dép. de Botoşani) et 6) Muncelul-de-Sus (dép. de Jassy), ce dernier ayant pour dernières émissions des pièces datées de 147—148. Comme on le voit, les dépôts moldaves se placent également dans la zone nordique de la province. Deux nécropoles transylvaines ont livré de leur côté des pièces de monnaies d'Antonin le Pieux : Sighişoara (an 156) et Caşolţ.

Les *documentes épigraphiques* convergent dans le même sens. En effet, il y a d'abord ce diplôme militaire daté de 144, faisant mention de l'arrivée de détachements auxiliaires, appelés à renforcer les garnisons de la Dacie supérieure. Vient ensuite l'inscription posée sur une pierre des fondations du prétoire, dans le camp de Gherla : elle atteste la reconstruction de la citadelle en 143, cette fois édifiée en pierre. Un autre diplôme militaire (à Cristeştii-de-Mureş) et deux autels, un à Apulum et l'autre à Grădiştea Muncelului, confirment cet état des choses.

Enfin, les *découvertes archéologiques* viennent compléter le tableau, en attestant la construction à cette époque de divers édifices militaires sur la frontière nord-ouest de la Dacie. A titre d'exemples, l'auteur énumère les camps rebâtis en pierre de Gherla (143), Micia (157), Ilişua, Bologa, Breţcu, Citera et Căşei. Au début, c'est-à-dire sous les régnes de Trajan ou d'Hadrien, ces camps n'étaient que de simples forteresses de terre.

La constatation qui s'impose en l'occurrence est que des événements importants ont dû avoir lieu dans le nord-ouest de la Dacie — des événements similaires, voire contemporains, à ceux constatés en Norique et Pannonie.

L'auteur passe ensuite en revue les interprétations données à ces événements par les spécialistes roumains : D. Tudor, D. Berciu, M. Macrea, en tant qu'historiens ; B. Mitrea et C. Preda, en tant que numismates. De l'avis général, tous les signes mentionés ci-dessus (dépôts monétaires enfouis, nécropoles désaffectées, reconstruction en pierre de certains camps, mouvements de troupes) indiqueraient le soulèvement des Daces libres.

Pour l'auteur, ces témoignages releveraient d'une conjuncture beaucoup plus vaste, dépassant le cadre particulier de la Dacie. Corroborant les faits constatés en Dacie avec ceux mis en lumière par Noll, la conclusion à tirer est que de graves événements ont mis en jeu à cette époque les trois provinces : Norique, Pannonie et Dacie. Il suffit de reprendre les données archéologiques, numismatiques et épigraphiques, en tenant compte cette fois des trois provinces en même temps. Par exemple, sur les 17 dépôts monétaires enfouis durant cette période dans les

trois provinces romaines du Moyen-Danube, dix ont été cachés dans l'intervalle de temps 152—160. Deux inscriptions, l'une de Gherla en Dacie septentrionale, l'autre de Traismauer, dans l'Est du Norique, indiquent la reconstruction en pierre de deux camps — toutes les deux sont datées de 143—144. Les diplômes militaires récoltés dans les trois provinces attestent des mouvements de troupes, dirigés tous vers la zone qui s'étendait au nord de leur territoire. On ne saurait donc négliger ces témoignages convergeants, qui indiquent une tension sur la frontière septentrionale, dans la zone du Moyen-Danube, et affectant les territoires de la Dacie, de la Pannonie et du Norique.

D'autre part, Rudolf Noll montre les Romains en guerre, après l'année 150, avec les populations germaniques, descendues du nord vers le Moyen-Danube. Les troubles de Pannonie et du Norique ont leur pendant en Dacie, où les tribus daciques, Carpes en tête, s'agitaient également. Ce n'était donc pas un conflit local entre Romains et Daces libres, mais un grand mouvement entraînant plusieurs peuples (Germains, Daces, etc.) et affectant un vaste territoire. C'est ce que montre la construction ou la réfection de toute une série de camps romains au long de la frontière : l'Empire n'aurait pas pris la peine d'entreprendre de pareilles activités pour de simples troubles locaux, ne présentant pas un danger imminent pour lui. D'autre part, les dépôts de monnaies, la construction d'un réseau routier dans cette zone et à cette époque, les mouvements de troupes indiqués par les diplômes militaires viennent confirmer les sources littéraires mentionnant la descente vers l'Empire des peuplades germaniques (Marcomans, Quades). C'est donc pendant la seconde partie du règne d'Antonin le Pieux que se placent les préludes des guerres marcomaniques — préludes entraînant dans leur sillage les Daces. Un autre aspect de cette question serait que l'histoire du règne d'Antonin le Pieux semble réclamer certaines révisions, susceptibles de modifier quelque peu l'image paisible qu'on se faisait de cette époque.

LÉGENDE DES FIGURES

Carte avec les dépôts de monnaies romaines et les nécropoles qui finissent avec des monnaies d'Antonin le Pieux ; reconstruction en pierre de certains camps au temps du même empereur :

I Trésors monétaires ;

II Nécropoles ;

III Camps.

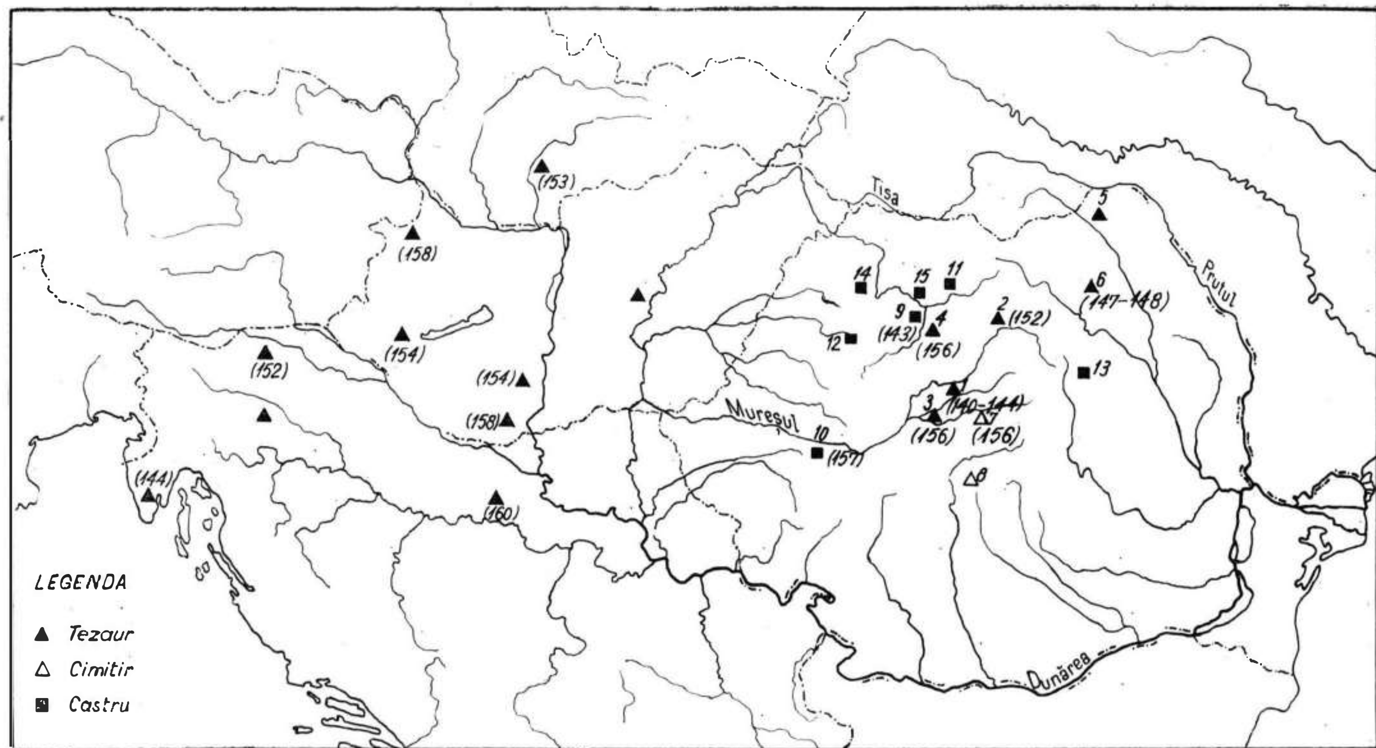

Fig. 1. — Harta cuprinzînd tezaure monetare şi cimitire care sfîrşesc cu Antoninus Pius; castre ridicate în timpul aceluiaşi împărat.
I *Tezaure*: 1 Dîmbău; 2 Cristeştii de Mureş; 2 Sălaşuri; 4 Vistea; 5 Brăesti; 6 Muncelul de Sus. II *Cimitire*: 7 Sighişoara; 8 Caşolt. III *Castre*: 9 Gherla (143); 10 Micia (157); 11 Ilişua; 12 Bologa; 12 Breţcu; 14 Citera (deal); 15 Căşei.

ÎNTINDEREA PROVINCIEI DACIA INFERIOR

DE

CONSTANTIN C. PETOLESCU

O problemă mult discutată în literatura de specialitate şi încă nelămurită pe deplin este cea privitoare la hotarele provinciei Dacia Inferior*.

Hotarul sudic al provinciei n-a fost niciodată modificat şi s-a menţinut pe linia Dunării. De asemenea culmea nordică a Munţilor Carpaţi, pînă la defileul Oltului, este unanim acceptată ca graniţă[1].

Organizarea celor două Dacii — *Superior* şi *Inferior* — nu a rezultat dintr-o simplă împărţire în două a teritoriului Daciei unitare, de mai înainte[2], cum s-a afirmat adeseori[3]. Istoricii, „completîndu-se cum se întîmplă adeseori în cercetarea istorică unul pe altul"[4], au ajuns la reconstituirea unui tablou întrucîtva diferit de concepţia acceptată cu numai un deceniu în urmă.

Toţi sînt acum de acord că în perioada cuprinsă de la pacea din anul 102 dintre Traian şi Decebal şi pînă la cucerirea definitivă a Daciei, în urma celui de-al doilea război dacic al lui Traian, Oltenia nu a format un organism politic aparte, ci a fost împărţită între cele două Moesii[5].

---

* Comunicare ţinută la Institutul de arheologie din Bucureşti la 8 martie 1971. Autorul mulţumeşte prof. D. M. Pippidi, directorul institutului, pentru permisiunea de a prezenta comunicarea în cadrul Secţiei de epigrafie şi numismatică. La discuţii au participat prof. I.Nestor, prof. B. Mitrea, Emilian Popescu, Petre Diaconu, Emilia Doruţiu-Boilă, C. Preda, Gh.Poenaru Bordea, E. Bujor, I. Bogdan-Cătăniciu, cărora le aduc mulţumiri pentru observaţiile făcute. Alte sugestii, pentru care le mulţumesc cu deosebire, mi-au dat, în alte împrejurări, prof. D.Tudor, prof. N. Gostar, Gh. Diaconu, Gh. Popilian şi V. Barbu.

[1] D. Tudor, *Oltenia romană*, ed. a III-a, Edit. Acad., Bucureşti, 1968, p. 165.

[2] M. Macrea, *Viaţa în Dacia romană*, Edit. Şt., Bucureşti, 1969, p. 46.

[3] Cf. astfel, *Istoria României*, I, Edit. Acad., Bucureşti, 1960, p. 352 şi urm. ; mai recent, Vasilka Gerasimova, *Разместване на римските помощни войски през II в.в Мизия и Дакия по эпиграфски паметници* (Déplacement des troupes romaines auxiliaires au IIe s. en Mésie et en Dacie d'après les monuments épigraphiques), în *Археология* (Sofia), XI, 4, 1969, p. 7—8.

[4] M. Macrea, *op. cit.*, p. 40.

[5] Boris Gerov, *Klio*, 37, 1959, p. 196 şi urm. Cf. M. Macrea, *op. cit.*, p. 37 şi urm. ; D. Tudor, *op. cit.*, p. 162.

Cel mai tîrziu la 11 august 106, data unei diplome militare găsite la Porolissum, provincia *Dacia* era organizată[6]. Ea s-a putut constitui din teritoriile intracarpatice, fără sud-estul Transilvaniei (cf. mai jos), dar cu porțiunea de sud-vest, inclusiv Țara Hațegului și Banatul de est[7].

Există părerea că unele teritorii anexate Moesiei Superior încă după războiul din anii 101—102 e. n. (estul Banatului și vestul Olteniei) au rămas în hotarele aceleiași provincii și după constituirea provinciei *Dacia*[8] pe tot timpul domniei lui Traian. Un punct de vedere contrar este acela că, atunci cînd s-a organizat administrativ provincia *Dacia*, au intrat în cadrul teritorial-militar al acesteia[9]. Există însă acum suficiente dovezi documentare care să ne permită a afirma cu hotărîre apartenența Banatului și Olteniei de vest la provincia *Dacia* creată de Traian[10]. De altfel, chiar necesități de ordin strategic impuneau apartenența colțului de vest al Olteniei și de sud-est al Banatului la provincia *Dacia*. Direcțiile strategice Drobeta-Bumbești-pasul Vîlcan și Dierna-Poarta de Fier a Transilvaniei, ca și cea a văii Mureșului pînă la Tisa, toate deținînd cheia înaintării spre Sarmizegetusa, trebuiau să fie în stăpînirea Daciei traiane.

Diploma militară descoperită la Palamarca (R. P. Bulgaria), emisă la 13 decembrie 140, menționează în provincia *Dacia Inferior* 13 corpuri auxiliare (1 *numerus*, 3 *alae* și 9 *cohortes*) care primesc *honesta missio*[11]. Editorul diplomei, prof. Boris Gerov, constată că, dintre acestea, zece au făcut parte din armata Moesiei Inferior, una s-a constituit în Dacia, iar două rămîn necunoscute ca proveniență. Descoperirile epigrafice arată că cel puțin nouă dintre ele staționau pe Olt (cf. mai jos), unde se stabiliseră încă din perioada cuceririi Daciei. Ele nu apar însă în diplomele

---

[6] *CIL*, XVI, 160.

[7] I. Glodariu, *Legio IV Flavia în Dacia*, în *AMN*, III, 1966, p. 434. Cf. M. Macrea, *op. cit.*, p. 37—38.

[8] C. Daicoviciu — D. Protase, *AMN*, I, 1964, p. 172 și urm. Cf. M. Macrea, *Organizarea provinciei Dacia*, în *AMN*, III, 1966, p. 133.

[9] D. Protase, *AMN*, IV, 1967, p. 47—70. Cf. D. Tudor, *op. cit.*, p. 163 ; M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, p. 38.

[10] M. Macrea, *op. cit.*, p. 38. O diplomă militară din anul 110 e. n. (*CIL*, XVI, 163) amintește între trupele provinciei Dacia *cohors II Hispanorum*, pe care o inscripție din 108 o arată staționînd la Vîrșeț în Banat (*CIL*, III, 6273) : *Marti V(ictori), pro salu(te) imp(eratoris) Caes(aris), d(ivi) f(ilii) Ner(vae), Traian(i) [G(ermanici)] Dac(ici), po(ntificis) max(imi),tr(ibunicia) p(otestate) XII, co(n)s(ule) V, coh(ors) II His(panorum) (posuit)*. Alte cîteva unități auxiliare, atestate de diplomele militare din anul 110 ca făcînd parte din armata provinciei Dacia (*CIL*, XVI. 57 și 163), sînt documentate prin inscripții ca staționînd în teritoriile sudice ale Daciei cucerite de Traian. Astfel, *cohors I Vindelicorum c. R. p(ia) f(idelis)* este documentată de o inscripție de la *Arcidava* (Vărădia), unde ea a zidit castrul de piatră (*AnnÉp*, 1935, nr. 109) ; cărămizi ștampilate cu numele ei s-au găsit în apropiere, la Tibiscum (*CIL*, III, 8074, 25, d ; *ACMIT*, V, 1929, p. 315, nr. 3 b. Cf. M. Macrea, *op. cit.*, p. 95, nota 34). La Tibiscum s-a găsit și diploma militară din anul 157 e. n., dată unui soldat din această cohortă (*CIL*, XVI, 107). La Vîrșeț, un anonim *sign(ifer)* din *ala I Fron (toniana) Tung(rorum)* pune o inscripție *coniugi piis(si)mae*, ceea ce dovedește că unitatea a staționat aici, ,,tot pe vremea lui Traian sau puțin după aceea'' (M. Macrea, *op. cit.*, p. 38), căci diploma militară din 2 iulie 133 descoperită la Gherla o arată la această dată în Dacia Porolissensis (C. Daicoviciu — D. Protase, *JRS*, LI, 1961, p. 63—70, și *AMN*, I, 1964, p. 163—180), iar inscripții o atestă la Ilișua. Alte două cohorte, *III Campestris c.R.* și *IV Cypria c.R.*, amîndouă atestate în diploma din 17 februarie 110 privind trupele provinciei Dacia (*CIL*, XVI, 57), staționau în Oltenia : prima la Drobeta (cf. *infra*, nota 66), cealaltă la Bumbești (cf. *infra*, nota 68).

[11] Boris Gerov, *Klio*, 37, 1959, p. 196 și urm. (=*AnnÉp*, 1962, nr. 264).

provinciei *Dacia* emise în anii 106 și 110 e. n.[12], în care sînt cunoscute numai formațiuni auxiliare venite din Moesia Superior și Pannonia. Boris Gerov a ajuns astfel la concluzia, acum unanim acceptată, că de la anul 106 și pînă la crearea Daciei Inferior, partea de est a Olteniei, împreună cu colțul sud-estic al Transilvaniei, la sud de Oltul transilvan, au aparținut ca organizare administrativă și apărare militară Moesiei Inferior.

Deci, în preajma reformei administrative a împăratului Hadrian din anii 118—119 e. n., teritoriul Olteniei era împărțit între provinciile *Dacia* (vestul Olteniei) și *Moesia Inferior* (estul Olteniei). Linia de demarcație stabilită de Boris Gerov pe Jiu este contestată de către alți istorici, care cred că Oltenia întreagă a intrat în competența guvernatorului Moesiei Inferior[13].

Trupele Daciei Inferior ne sînt cunoscute din două diplome militare : una emisă la 22 martie 129, descoperită la Grojdibodu în Oltenia[14] ; alta, din 13 decembrie 140, descoperită la Palamarca și amintită mai sus. Unitățile militare din diploma din anul 129 (*vexilatio equitum Illyricorum, ala I Hispanorum* și 4 cohorte : *I Hispanorum veterana, II Flavia Numidarum, II Flavia Bessorum* și *III Gallorum*) sînt cunoscute și în diploma din anul 140 (1 *numerus*, 3 *alae* și 9 *cohortes*)[15]. Situația dislocării lor pe cuprinsul Daciei Inferior se prezintă astfel[16] :

— *Ala I Asturum* în castrele de la Hoghiz [17] și Boroșneul Mare[18] ;

— *Ala I Claudia Gallorum Capitoniana* în castrele de la Slăveni[19] și Boroșneul Mare[20], precum și la Reci, unde se presupune că exista un *castellum*[21] ;

— *Ala I Hispanorum* în castrul de la Slăveni[22] ;

— *Cohors I Bracaraugustanorum* în castrele de la Bretcu (Angustia)[23] și Slăveni[24] ;

---

[12] *CIL*, XVI, 57, 160, 163.

[13] *AMN*, I, p. 172. Pentru aceasta nu poate fi însă hotărîtoare nici existența unor detașamente din legiunile Moesiei Inferior în vestul Olteniei, astfel : *legio I Italica* la Drobeta (*CIL*, III, 8072) și *legio V Macedonica* la Drobeta (*CIL*, III, 8066, a), Bumbești (Al. Bărcăcilă, *BCMI*, 1927, p. 44) și Răcari (*CIL*, III, 14216, 24, a—b), venite aici pentru lucrări militare la o dată nedeterminată, cîtă vreme avem și situația contrarie, astfel : *legio IV Flavia* la Sucidava (D. Tudor, *SCIV*, 17, 1966, 3, p. 601, nr. 21), *legio X Gemina*, în același loc (idem, *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 377, nr. 8), iar *legio XIII Gemina* la Slăveni (idem, *SCIV*, XVI, 1965, 2, p. 359, nr. 4). Cf. N. Gostar, *Legio I Minervia în estul Daciei*, în *AUI* — Istorie, XI, 1965, p. 3 ; D. Tudor, *Oltenia romană*, ed. a III-a, p. 341—343.

[14] *CIL*, XVI, 75.

[15] D. Tudor, *op. cit.*, p. 340—341.

[16] Cf. V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937, passim ; W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Berlin, 1938, passim ; N. Gostar, *Studii epigrafice II*, în *ArhMold*, IV, 1966, p. 179—182 ; D. Tudor, *op. cit.*, p. 343—351.

[17] *CIL*, III, 1633, 11 și 8074, 1, a—b.

[18] Z. Székely, *Muzeul Regional Sfîntul Gheorghe. Almanah 1879—1954*, Tîrgu Mureș, 1955, p. 26 ; I. I. Russu, *Dacia*, N. S., I, 1957, p. 361—362.

[19] D. Tudor, *SCIV*, XVI, 1965, 2, p. 357, nr. 4 ; cf. N. Gostar, *ArhMold*, IV, p. 181.

[20] Z. Székely, *SCIV*, XIV, 1963, 1, p. 164—165 ; cf. însă N. Gostar, *loc. cit.*, p. 181.

[21] Z. Székely, *Materiale*, VI, 1959, p. 198 ; cf. N. Gostar, *loc. cit.*

[22] *CIL*, III, 13800 și 14216, 17 ; D. Tudor, *SCIV*, XVI, 1965, 2, p. 358, 360—362.

[23] *CIL*, III, 8074, 9 ; *SCIV*, II, 1951, 1, p. 292.

[24] D. Tudor, *SCIV*, XVI, 1965, 2, p. 359 ; cf. N. Gostar, *op. cit.*, p. 180, nota 36.

— *Cohors I Augusta Nervia Pacensis Brittonum milliaria* în castrul de la Stolniceni (Buridava)[25];

— *Cohors I Flavia Commagenorum* în castrele de la Slăveni[26], Reşca (Romula)[27] şi Enoşeşti (Acidava)[28];

— *Cohors I Hispanorum veterana* în castrele de la Stolniceni[29], Bivolari (Arutela)[30] şi Breţcu[31];

— *Cohors II Flavia Bessorum* în castrele de la Cincşor[32], Olteni[33] şi Stolniceni[34] şi în castelele de la Bîrseşti[35] şi Rucăr[36];

— *Cohors III Gallorum* în castrele de la Ioneştii Govorii (Pons Aluti)[37] şi Hoghiz[38].

Necunoscute rămîn garnizoanele cîtorva unităţi, menţionate în diploma din anul 140 (ultima apare şi în diploma din anul 129): *cohors I Tyriorum sagittariorum*, *cohors II Gallorum* şi *cohors II Flavia Numidarum*. Boris Gerov constata că cel puţin zece din unităţile menţionate în diploma din anul 140 făcuseră parte din armata Moesiei Inferior[39], fiind dislocate pentru apărarea estului Olteniei şi sud-estului Transilvaniei cît timp aceste teritorii îi aparţinuseră; ceea ce impune concluzia că măcar primele două dintre aceste unităţi cu garnizoană necunoscută (*cohors II Flavia Numidarum* este încă nesigură între trupele Moesiei Inferior[40]) se aflau tot pe Olt. Tot necunoscută este garnizoana unei *vexillatio equitum Illyricorum*, cunoscută în diploma din anul 129, devenită ulterior, conform diplomei din anul 140, *numerus equitum Illyricorum*[41].

Urmărirea dislocării trupelor care apar în diplomele Daciei Inferior arată că acestea au fost trimise în garnizoană *numai pe frontiera Oltului.*

---

[25] *CIL*, III, 14216, 25: *CORSMB* (imprimare retrogradă), cf. N. Gostar, *loc. cit.*, p. 182—183. Acelaşi ridică obiecţii în legătură cu identificarea ei cu *cohors I Aurelia Brittonum milliaria Antoniniana* de la Bumbeşti (*CIL*, III, 14485, a = *ILS*, 9179, anul 201) şi cu *cohors I F(lavia) milliaria Bryttonum Malvensis* din inscripţia de la Salonic (*CIL*, III, 13704 = *ILS*, 9009), arătînd că ar fi vorba de trei unităţi diferite (*ArhMold*, IV, p. 184). D. Tudor, *Oltenia romană*, ed. a III-a, p. 346—347, consideră că în toate trei cazurile este vorba de aceeaşi unitate. De acord cu N. Gostar, consider că unitatea de la Stolniceni este diferită de cea de la Bumbeşti, dar aceeaşi cu cea de la Salonic, cum observa încă E. Ritterling, *AEM*, 1896, p. 84. Unitatea de la Bumbeşti poate fi identică însă cu cea care apare pe ştampila *CIL*, III, 8074, de la Orşova: *CHIBR mill.*; cf. V. Christescu, *op. cit.*, p. 184, dar şi *CIL*, XVI, 54.

[26] *CIL*, III, 14216, 26.

[27] *CIL*, III, 8074, 14, c; cf. D. Tudor, *op. cit.*, *SE*, 115.

[28] *CIL*, III, 8074, 14, d.

[29] D. Tudor, *op. cit.*, p. 348.

[30] *CIL*, III, 12602.

[31] V. Christescu, *op. cit.*, p. 188; W. Wagner, *op. cit.*, p. 148; D. Tudor, *op. cit.*, p. 348; *SCIV*, II, 1951, 1, p. 292.

[32] C. Daicoviciu, *AISC*, II, 1933—1935, p. 253.

[33] Z. Székely, *Materiale*, VIII, 1962, p. 338; cf. N. Gostar, *op. cit.*, p. 178—179 şi p. 180 cu nota 49.

[34] D. Tudor, *SCIV*, XVI, 1965, 1, p. 184; idem, *SCIV*, 19, 1968, 2, p. 324.

[35] *Ibidem*, p. 182—183.

[36] Idem, *SCIV*, VI, 1955, 1—2, p. 92.

[37] Idem, *Oltenia romană*, ed. a III-a, *SE*, 408.

[38] C. Daicoviciu, *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 315—316.

[39] *Klio*, 37, 1959, p. 202—210.

[40] W. Wagner, *op. cit.*, p. 173; Boris Gerov, *loc. cit.*, p. 207. Nu este însă identică cu unitatea de pe ştampila *COHIINV* de la Buciumi din Dacia Porolissensis, cf. I. I. Russu, *SCIV*, X, 1959, 2, p. 315—316; N. Gostar, *loc. cit.*, p. 181, nota 61.

[41] Cf. D. Tudor, *op. cit.*, p. 353.

În aceeaşi zonă mai cunoaştem următoarele unităţi militare[42], astfel:

— *Numerus burgariorum et veredariorum* a staţionat în castrul de la Copăceni (Praetorium) construit în anul 138 e. n.: *n(umerus) burg(ariorum) et veredario(rum) Daciae Inf(erioris) sub Fl(avio) Constante proc(uratore) Aug(usti)*[43]. Doi ani mai tîrziu, sub Antoninus Pius, unitatea îşi măreşte şi întăreşte castrul: *castra n(umerus) burg(ariorum) et vered(ariorum) quod anguste tenderet duplicato valli pede et impositis turribus ampliavit per Aquilam Fidum proc(uratorem) Aug(usti)*[44].

— *Suri sagittarii*, trupă neregulată de arcaşi sirieni, construiesc din temelii lagărele de la Bivolari[45] şi Rădăcineşti[46]. Sub Antoninus Pius sînt organizaţi într-un *numerus Surorum sagittariorum*[47], staţionînd la Romula[48] şi executînd lucrări militare la Slăveni[49].

În apusul Olteniei sînt cunoscute următoarele trupe[50]:

— *Ala II Gallorum et Pannoniorum*. Unitatea apare pe un fragment de ştampilă pe o ţiglă descoperită probabil la Drobeta :... *LAIIG*... ; editorul ei completează [*a*]*la II G*[*all*(*orum*) *et Pan*(*noniorum*)][51], trupă care apare mai tîrziu în Dacia Porolissensis[52], la Gherla[53].

— *Cohors I Antiochensium* a construit castrul de la Drobeta[54]; o diplomă militară arată că în anul 160 se afla din nou în Moesia Superior[55].

— *Cohors I Cretum* a participat la construirea podului de la Drobeta[56], apoi apare între trupele provinciei Dacia în diploma din 2 iulie 110[57] cu epitetul *sagittarior(um)*; diploma amintită din anul 160 arată că s-a întors în Moesia Superior.

— *Cohors I sagittariorum milliaria equitata* lasă multe urme l Drobeta[58]; într-o inscripţie tîrzie din secolul al III-lea e. n. poartă epitetua *milliaria Gordiana*[59], iar dintr-o alta, din *vicus*-ul de la Baloteşti, aflăml că era *equitata*[60]. Nu se ştie de unde a venit; K. Kraft crede că toate urmele

---

[42] *Cohors I Lingonum* cunoscută la Sucidava (D. Tudor, *SCIV*, XVI, 1965, 2, p. 362, nr. 10) şi *cohors IX Batavorum milliaria equitata* cunoscută la Bîrseşti (idem, *SCIV*, XVI, 1965,1, p. 184, nr. 11) şi Stolniceni (idem, *Oltenia romană*, ed. a III-a, *SE*, 399) au staţionat în aceste părţi numai în perioada cuceririi Daciei. Cf. D. Tudor, *op. cit.*, p. 348 şi 345.

[43] *CIL*, III, 13795 = *ILS*, 8908.

[44] *CIL*, III, 13795, 13796 (= *ILS*, 8908). Cf. şi *CIL*, III, 14216, 40; D. Tudor, *op. cit.*, p. 351—352.

[45] *CIL*, III, 12601, a—b.

[46] *CIL*, III, 12604, 12605.

[47] D. Tudor, *op. cit.*, p. 352—353.

[48] *CIL*, III, 1633, 20(= 8074, 28); D. Tudor, *op. cit.*, *SE*, 116.

[49] *CIL*, III, 14216, 30—31.

[50] Cf. D. Tudor, *op. cit.*, p. 343 şi urm., passim.

[51] Idem, *SCIV*, XVI, 1965, 1, p. 182, nr. 8.

[52] I. I. Russu, *Materiale*, II, p. 770; G. Forni, *Athenaeum*, NS, 1—4, 1958, p. 32 şi urm.

[53] C. Daicoviciu — D. Protase, *AMN*, I, p. 170 şi nota 80.

[54] *AnnÉp*, 1959, nr. 309; D. Tudor, *op. cit.*, *SE*, 1.

[55] *CIL*, XVI, 111.

[56] *CIL*, III, 1702, 2.

[57] *CIL*, XVI, 163.

[58] D. Tudor, *op. cit.*, p. 348.

[59] *CIL*, III, 6279 (= *ILS*, 3154).

[60] *AnnÉp*, 1959, nr. 311 (= D. Tudor, *op. cit.*, *SE*, 7).

pe care le lasă la Drobeta sînt numai din secolul al III-lea e. n.[61].

— *Cohors II Hispanorum* a participat şi ea la construirea podului de la Drobeta[62]; diploma de la Porolissum din 2 iulie 110 o arată printre trupele provinciei Dacia. Alte două diplome militare o arată, una sub Antoninus Pius, cealaltă în anul 164 în Dacia Porolissensis[63].

— *Cohors III Brittonum* a participat şi ea la lucrările de construcţie a podului de la Drobeta[64], apoi s-a întors în Moesia Superior (diploma din anul 160).

— *Cohors III Campestris c. R.* apare în diploma din 17 februarie 110 între trupele provinciei Dacia[65]. Două inscripţii funerare puse la Drobeta unor militari în termen arată că unitatea staţiona aici[66]. M. Macrea este de părere că ea înlocuieşte pe cohors I Antiochensium în garnizoana castrului de la Drobeta[67]. Aceeaşi diplomă din anul 160 arată că mai tîrziu s-a întors în Moesia Superior.

— *Cohors IV Cypria c. R.* apare în provincia Dacia conform diplomei din 17 februarie 110; staţiona la Bumbeşti[68].

Fără a avea dovada că au staţionat măcar temporar la Drobeta, avem totuşi menţionate aici alte două unităţi:

— *Ala I Claudia nova miscellanea* făcuse parte din armata Moesiei Superior[69] şi a participat la războaiele cu dacii. Într-o inscripţie funerară de la Drobeta apare veteranul C. Iulius Verecundus din *al(a) Cl(audia)*[70], care este una şi aceeaşi cu *ala I Claudia nova miscellanea*[71], care apare în diploma din 2 iulie 110 printre trupele provinciei Dacia.

— *Cohors V Gallorum* e pomenită la Drobeta pe piatra funerară a altui veteran, Publius Aelius Diophantus[72]; făcuse parte din efectivele Moesiei Superior şi participase la cucerirea Daciei. Diploma din 2 iulie 110 o arată printre trupele provinciei Dacia; garnizoana ei a fost o vreme la Pojejena în Banat[73].

---

[61] *Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten am Rhein und Donau*, Berna, 1951, p. 185. Nu ştim de unde a fost adusă această unitate, dar indicativul *sagittariorum* arată că este vorba de o trupă de arcaşi, venită probabil din Orient; numai aşa se explică descoperirea unei cărămizi cu scriere siriană-semită, la Drobeta (Gr. G. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, Bucureşti, 1900, p. 185—186). O identific cu *cohors I milliaria*, care în anul 88 e. n. se afla în Syria (*CIL*, XVI, 35), ca şi *cohors I Ituraeorum*. Cum aceasta din urmă apare în Dacia în diploma *CIL*, XVI, 57, din anul 110, nu este exclus ca şi *cohors I milliaria* să fi participat la războaiele dacice, iar apoi să fi fost aşezată la Drobeta, după plecarea *cohortei III Campestris c. R.* în Moesia Superior (*CIL*, XVI, 111). Unitatea apare pe ştampile, *CIL*, III, 8074, 23 : *COH. I SAG. M.*; într-o inscripţie pe o cărămidă este numită *cohors p(rima) sagittariorum* (Al. Bărcăcilă, *AO*, XVII, 1938, p. 49; *AnnÉp*, 1939, nr. 19; D. Tudor, *op. cit.*, *SE*, 58).

[62] *CIL*, III, 1703, 1.

[63] *CIL*, XVI, 110; şi 185.

[64] *CIL*, III, 1703, 3.

[65] *CIL*, XVI, 57.

[66] *CIL*, III, 14216, 8 şi 10. Cf. D. Tudor, *op. cit.*, p. 350.

[67] *Viaţa în Dacia romană*, p. 350.

[68] *CIL*, III, 14216, 27.

[69] *CIL*, XVI, 39, 46.

[70] *CIL*, III, 14216, 7.

[71] D. Tudor, *op. cit.*, p. 343—344; M. Macrea, *op. cit.*, p. 206; V. Gerasimova, *op. cit.*, p. 7.

[72] *CIL*, III, 14216, 4.

[73] *CIL*, III, 12436 şi 12632.

Inscripţiile de la Drobeta ale celor doi veterani datează foarte probabil din perioada cînd cele două unităţi făceau parte din trupele provinciei Dacia[74]; căci diploma de mai multe ori menţionată, din anul 160, arată că şi ele s-au întors mai tîrziu în Moesia Superior.

Reiese că şase dintre aceste unităţi (*ala I Claudia nova miscellanea* şi cohortele: *I Antiochensium, I Cretum, III Brittonum, III Campestris c.R.* şi *V. δ Gallorum*) s-au întors după un timp în fosta lor provincie, Moesia Superior. Că au zăbovit un timp în Dacia reiese şi din faptul că unele lasă şi alte urme, în Dacia intracarpatică: un prefect al cohortei *I Cretum* apare într-o inscripţie de la Apulum[75], iar un tubicen din *cohors III Campestris* face o dedicaţie la Napoca[76]. Două unităţi, *ala II Gallorum et Pannoniorum* şi *cohors II Hispanorum* au rămas statornic pe pămîntul provinciei cucerite[77]. Cu excepţia cohortelor *I Antiochensium* şi *III Brittonum*, toate unităţile care au staţionat în vestul Olteniei apar în diplomele Daciei traiane din anul 110; probabil este numai o lacună a documentării noastre epigrafice că nu apar şi acestea. Deci nu mai pot plana îndoieli în privinţa apartenenţei acestui teritoriu la provincia Dacia.

În ceea ce priveşte celelalte castre din Oltenia[78], ele nu lasă, cu excepţia celui de la Răcari[79], urme epigrafice din această vreme. Castrele de la Zăvalu, Căciulăteşti şi unul de la Bistreţ erau din pămînt — probabil din perioada cuceririi Daciei şi abandonate ulterior. Alte trei castre, de la Desa, Bistreţ şi Insula Banului, sînt se pare din epoca constantiniană. Castrele de pe Dunăre, de la Hinova, Batoţi, Izvoarele şi Izvorul Frumos nu lasă nici o urmă epigrafică. Astfel încît numai cu existenţa a două castre, la Răcari şi Craiova, nu se poate susţine nici ideea unei a treia linii de fortificaţii, pe Jiu[80]; la Răcari a fost la început un castru de pămînt, transformat ulterior în unul de piatră[81].

Din cele expuse, rezultă că nici o trupă auxiliară din cele staţionate în vestul Olteniei şi estul Banatului, în această primă jumătate de secol, nu lasă nici o urmă epigrafică pe frontiera Oltului, nici nu apare în diplomele Daciei Inferior din anii 129 şi 140 e. n. În măsura în care se pot sesiza, dislocările acestora au avut loc în cuprinsul Banatului şi Daciei intracarpatice. Dimpotrivă. trupele din estul Olteniei şi sud-estul Transilvaniei nu au fost trimise — nici în garnizoană, nici pentru lucrări militare — în castrele din vestul Olteniei; toate dislocările acestora s-au făcut în cadrul frontierei Oltului[82]. În diplomele din anii 129 şi 140 ele apar toate, căci nici din alte surse (ştampile, inscripţii) nu mai cunoaştem altele (cu excepţia *numeri*-lor). Reiese de aici că, după reforma administrativă a lui Hadrian din 118—119 e. n., vestul Olteniei a continuat să rămînă pe mai departe la fosta provincie *Dacia*, devenită acum *Dacia Superior*.

---

74 Cf. însă, D. Tudor, *op. cit.*, p. 356.
75 *CIL*, III, 1163.
76 *AnnÉp*, 1934, nr. 14.
77 Cf. *supra*, notele 52—53 şi 63.
78 D. Tudor, *op. cit.*, p. 264—317, passim.
79 Cf. *infra*, nota 101 şi urm.
80 D. Tudor, *op. cit.*, p. 318.
81 Idem, *Apulum*, V, 1966, p. 237.
82 Cf. şi N. Gostar, *op. cit.*, p. 183: „Totodată, unităţile Daciei Inferior au fost localizate în sud-estul Daciei, în special pe cursul inferior al Oltului şi pe Oltul transilvan...".

Schimbarea denumirii provinciei se datora apariţiei unei noi provincii, moştenitoare a teritoriilor oltene şi transilvănene ale Moesiei Inferior, numită — în raport cu cursul Dunării, ca şi vecina ei sud-dunăreană — *Dacia Inferior*.

Apariţia Daciei Inferior era impusă de faptul că după moartea lui Traian, Muntenia şi sudul Moldovei erau abandonate oficial, iar apartenenţa unei părţi din Oltenia şi sud-estul Transilvaniei la Moesia Inferior apărea lipsită de sens şi imposibilă, de vreme ce Muntenia şi sudul Moldovei deveniseră teritorii *extra imperium*.

Teza că Dacia Inferior a cuprins toată Oltenia se bucură de multă vreme de autoritatea unei teorii consacrate. Împărţirea celor două provincii ale Daciei pe *ax orizontal* apărea ca singura posibilă cîtă vreme nu se ştia sau nu era încă sigur că şi sud-estul Transilvaniei a aparţinut Daciei Inferior. Pe de altă parte însă, nici un izvor epigrafic sau de altă natură nu ne atestă, fie şi indirect, apartenenţa vestului Olteniei la Dacia Inferior; dimpotrivă, toate documentele epigrafice care privesc Dacia Inferior se referă la estul Olteniei şi sud-estul Transilvaniei. Numai considerentul că Oltenia formează o *unitate geografică* a generat concluzia că Dacia Inferior este echivalentă cu Oltenia. Dar acelaşi „considerent" nu mai este valabil cînd, în faţa documentării epigrafice, istoricului i se impune concluzia că şi sud-estul Transilvaniei a aparţinut Daciei Inferior! În stadiul actual al cunoştinţelor însă, împărţirea provinciilor Daciei pe *ax vertical* prezintă în plus avantajul de a concorda cu faptul că *Superior* şi *Inferior* se spunea în raport cu cursul unui mare fluviu, astfel Dunărea pentru Dacia şi Pannonia, Rinul pentru Germania.

De altfel, diplomele militare din anii 129 şi 140 e. n. arată că Dacia Inferior s-a organizat din punct de vedere militar numai cu trupe care au aparţinut Moesiei Inferior, ceea ce impune concluzia că Dacia Inferior s-a creat numai din teritoriile nord-dunărene ale Moesiei Inferior. Mai planează însă ca un mare semn de întrebare faptul că trupele din vestul Olteniei nu apar în diplomele Daciei Superior; după cum există şi posibilitatea ca descoperiri viitoare, care în principiu nu sînt excluse, să arate şi situaţia inversă, ca trupele staţionate în vestul Olteniei să apară menţionate în diplomele Daciei Inferior.

Dar o serie de argumente logice, evidente pentru orice cunoscător al problemelor organizării Daciei romane, arată că în această direcţie nu mai trebuie să planeze îndoieli. „De aceea astăzi, cînd cunoaştem mai bine fazele succesive ale organizării provinciilor Daciei, care pare să privească mai mult conducerea şi statutul lor organizatoric decît întinderea teritorială", după concluzia lui M. Macrea[83], este mai normal să considerăm că Dacia traiană a devenit, fără schimbări esenţiale, *Dacia Superior*.

Carl Patsch [84], urmat de alţi istorici, a susţinut că partea de răsărit a Banatului, între care Dierna şi Ad Mediam, fuseseră înglobate Daciei

[83] *Viaţa în Dacia romană*, p. 68.

[84] Carl Patsch, *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan*, Viena şi Leipzig, 1937 (*Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa*, V, 2), p. 169, 172. Contra : D. Tudor, *Oltenia romană*, ed. a III-a, p. 165; M. Macrea, *op. cit.*, p. 46.

Inferioare, deoarece în ultima dintre localităţile amintite s-au găsit inscripţii ce menţionează decurioni ai Drobetei [85]. Situaţia nu este fără analogii; decurioni ai Sarmizegetusei apar la Tibiscum [86], alţii din Apulum la Ampelum[87]. Argumentele eruditului istoric vienez rămîn valabile cînd, în faţa documentării epigrafice, admitem că mai degrabă vestul Olteniei a aparţinut Daciei Superior. Această optică convine foarte bine cu situaţia expusă în *cursus honorum* al consularului M. Claudius Fronto care, înainte de reorganizarea administrativă a Daciilor sub Marcus Aurelius, a fost mai întîi, în 167 sau 168, *legatus Aug*(*ustorum*) (*duorum*) *pro praetore Moesiae Superioris et Daciae Apulensis simul*[88]. Graniţa Daciei *Superior* corespundea astfel aproape perfect cu a Moesiei *Superior* de la vărsarea Tisei în Dunăre, pînă la confluenţa acesteia cu rîurile Ţibriţa (Ciabrus) şi Jiul, care formau graniţa cu cele două provincii de la Dunărea de jos — Moesia *Inferior* şi Dacia *Inferior*. Era extrem de util ca importantul pod de la Drobeta să lege cele două provincii, Moesia Superior şi Dacia Superior (devenită în curînd *Dacia Apulensis* [89]), unite acum într-un front comun contra iazygilor din vest [90].

Conformaţia teritorială a Daciei Inferior a stîrnit nedumeriri şi îndoieli, căci teritoriul din sud-estul Transilvaniei apare dezarticulat din punct de vedere geografic de Oltenia. O explicaţie mulţumitoare nu s-a putut găsi decît în faptul că această situaţie a reieşit din focul luptelor [91], deoarece Dacia Inferior moştenea şi teritorii care aparţinuseră Moesiei Inferior.

Dacă admitem însă că Dacia Inferior cuprindea numai jumătatea de răsărit a Olteniei, precum şi sud-estul Transilvaniei, situaţia ne apare într-o lumină nouă. Dacia Inferior a fost organizată ca o provincie de margine, puternic fortificată, întocmai ca Dacia Porolissensis de mai tîrziu. Era mai util ca direcţia strategică a văii Oltului, poartă prin care puteau pătrunde populaţiile libere dinspre cîmpia Munteniei, să aparţină unei singure provincii. Importanţa trecătorii a fost evidentă pentru romani încă de la început, cînd pentru siguranţa ei au deplasat apărarea pe malul stîng al Oltului, ca apoi, la ieşirea din trecătoare, în Transilvania, apărarea să treacă iarăşi pe malul drept al Oltului [92]. Această concluzie schimbă întreaga optică asupra modului cum romanii au organizat din punct de vedere militar Dacia cucerită : situaţia nu mai poate prezenta curiozităţi, iar conformaţia geografică a celor două provincii dacice, *Superior* şi *Inferior*, nu mai este numai o simplă situaţie statornicită în focul luptelor — ci este izvorîtă dintr-o concepţie strategică superioară. În adevăr, Dacia Superior avea căile de acces spre imperiu, prin stăpînirea văii Mureşului

---

[85] *CIL*, III, 1570, 1579, 1580.

[86] *CIL*, III, 7996.

[87] *CIL*, III, 1279—1285, 7838, 7839.

[88] *ILS*, 1098, Cf. M. Macrea, *op. cit.*, p. 63 şi urm.

[89] *ILS*, 1097, 1098. Faptul că M. Claudius Fronto apare concomitent legat al Moesiei Superior şi al Daciei *Apulensis* (*supra*, nota 88), nu al Daciei *Superior*, nu este decît o eroare nesemnificativă, deoarece inscripţia s-a pus după moartea consularului, cînd Dacia Superior nu mai exista cu acest nume şi, în fond, era totuna cu Dacia Apulensis. Cf. *infra*, nota 109.

[90] M. Macrea, *op. cit.*, p. 66—67.

[91] Radu Vulpe, *La Valachie et la Basse-Moldavie sous les Romains*, în *Dacia*, N. S., V, 1961, p. 372; I. Bogdan-Cătăniciu, *Despre sud-estul Transilvaniei în epoca romană*, în *AMN*, VI, 1969, p. 478.

[92] *Tabula Imperii Romani*, L—35, Bucarest, 1969, cf. *harta*.

care-i deschidea drumul spre Tisa; prin trecătorile Poarta de Fier a Transilvaniei şi Vîlcan, care îi deschideau drumurile spre Dierna şi Drobeta. Pe de altă parte, Dacia Inferior, cu o conformaţie alungită de-a lungul Oltului, avînd cheile celor două trecători — a Oltului şi a Oituzului —avea de îndeplinit două misiuni importante: împiedicarea accesului barbarilor prin aceste trecători spre Transilvania; supravegherea populaţiilor libere din cîmpia Munteniei. Pentru aceasta un rol important îl avea trecătoarea Rucăr-Bran; în faţa acesteia, la Rîşnov, romanii construiseră un castru încă în secolul al II-lea e.n., sub Traian sau Hadrian, cum arată cercetările din ultimii ani [93]. Chiar dacă la sud de Oltul transilvan, în Ţara Bîrsei şi Ţara Făgăraşului, lipsesc urmele romane [94], existenţa castrului de la Rîşnov arată că această regiune intra în vederile strategice ale romanilor. Probabil că partea de vest a Munteniei, după ce cea mai mare parte a acesteia a fost abandonată, a rămas pe mai departe anexată Daciei Inferior, pînă la o linie unde, poate abia către sfîrşitul secolului al II-lea e.n., se va ridica *limes transalutanus* [95]. În felul acesta sud-estul Transilvaniei apare şi mai bine sudat din punct de vedere geografic de teritoriile sudcarpatice ale Daciei Inferior.

Hotarul nordic şi vestic al provinciei nu ne este cunoscut nici el mai îndeaproape. În genere, el trebuie să fi moştenit pe cel al Moesiei Inferior. În toate castrele de pe Oltul transilvan staţionau trupe provenite din armata Moesiei Inferior. Una dintre aceste unităţi, *cohors I Ubiorum* [96], identificată prin ştampile în castrul de la Odorhei şi la Tîrnăveni [97], făcea parte din armata Daciei Superior [98]. Ea nu apare însă în diplomele provinciei Dacia din anul 110 e.n. [99], ceea ce înseamnă că numai ulterior a fost transferată Daciei Superior, în 118—119, cînd s-a creat Dacia Inferior. Cum castrul de la Odorhei se află pe malul drept al Tîrnavei Mari, rezultă că, o dată cu crearea Daciei Inferior, hotarul acesteia s-a stabilit către malul stîng al Tîrnavei, ceea ce nu poate decît să confirme părerea că „în hotarele Daciei Inferioare intrau şi alte regiuni la apus de Oltul transilvan" [100].

---

93 Comunicarea prof. N. Gostar (Iaşi). Cf. şi *SCIV*, 21, 1970, 3, p. 508, nr. 97; M. Macrea, *Cumidava*, în *AISC*, IV, 1941—1943, p. 258, afirma că întemeierea castrului se poate fixa, pe baza monedelor, chiar la începutul stăpînirii romane în Dacia.

94 D. Tudor, *op. cit.*, p. 166; I. Bogdan-Cătăniciu, *loc. cit.*, p. 477—481.

95 Cf. astfel C. Daicoviciu — D. Protase, *AMN*, I, p. 163, 178; M. Macrea, *Viaţa în Dacia romană*, p. 49, 79; D. Tudor, *op. cit.*, p. 161; teza că iniţiativa ridicării *limes*-ului *transalutan* a aparţinut încă lui Hadrian a fost susţinută şi într-o comunicare a lui N. Gostar, *Numerus burgariorum et veredariorum şi limes transalutanus*, cf. darea de seamă din *SCIV*, XII, 1961, p. 199.

96 V. Gerasimova, *op. cit.*, p. 9.

97 *CIL*, III, 8074, 25, a (Odorhei) şi 8074, 25, e, c (Tîrnăveni). O ştampilă presupusă a fi găsită la Sighişoara (*SCIV*, II, 1951, 1, p. 307) provine tot de la Odorheiul Secuiesc (cf. D. Protase, *Dacia*, N. S., VI, 1962, p. 505—508).

98 *CIL*, XVI, 90, 107. Cf. V. Gerasimova, *op. cit.*, p. 8.

99 *CIL*, XVI, 57, 163. Cf. V. Gerasimova, *op. cit.*, p. 6.

100 D. Tudor, *op. cit.*, p. 166.

În Oltenia, pe malul Jiului, la Răcari şi Craiova, staţionau trupe de mauri. Maurii din Dacia Superior au fost aduşi sub Antoninus Pius [101], ceea ce pare a fi cazul şi cu maurii de la Răcari veniţi din Moesia Superior, unde se mai aflau la începutul domniei aceluiaşi împărat [102]. În această situaţie, sigla ce însoţeşte uneori numele unităţii, *n*(*umerus*) *M*(*aurorum*) Σ(*aldensium*) [103], referindu-se fără îndoială la locul de garnizoană, era necesară pentru a face distincţia de ceilalţi numeri de mauri din aceeaşi provincie, Dacia Superior, deci: *M*(*iciensium*), *T*(*ibiscensium*), Σ(*aldensium*). Trupele Moesiei Superior apar numai în Dacia Superior. Faptul că trupe ce par a fi ale Daciei Superior staţionau la Bumbeşti, Răcari şi Craiova ar arăta că malul stîng al Jiului se afla în stăpînirea Daciei Superior.

Daciei Inferior îi aparţinea şi sud-estul Munteniei, la sud de ,,Brazda lui Novac de sud'' [104].

Acum nu mai încape îndoială că nu Drobeta, ci Romula a fost capitala Daciei Inferior. Acest fapt explică excepţionala înflorire a acestui oraş, ridicat la rangul de *municipium* încă sub Hadrian [105].

Astfel stînd lucrurile, reforma administrativă a lui Hadrian este o dezvoltare a sistemului defensiv conceput de Traian, conform căruia întreg dispozitivul de apărare al Daciei era orientat spre V şi NE, de unde ameninţa pericolul iazygilor şi al dacilor liberi [106]. Spre E, se putea considera că Dacia avea spatele asigurat de trupele Moesiei Inferior, al cărei dispozitiv se desfăşura ca un arc de cerc de la Barboşi prin trecătoarea Breţcu, apoi pe Olt pînă la vărsarea acestuia în Dunăre [107]. Abandonarea celei mai mari părţi a Munteniei a impus fortificarea Oltului de la vărsare pînă la Breţcu. Trupele postate pe linia Oltului transilvan aveau misiunea să interzică accesul barbarilor prin trecătorile Carpaţilor din sectorul muntean.

O misiune similară îndeplinea la Dunarea de mijloc provincia Pannonia Inferior, în faţa pericolului iazygilor aflaţi în stepa dintre Dunăre şi Tisa. Conformaţia ei era asemănătoare cu a Daciei Inferior. Ea era orientată N—S ca o fîşie îngustă de-a lungul Dunării; apoi, de la cotul pe care Dunărea îl face spre est după unirea cu Drava, se orienta în aceeaşi direcţie, pînă la vărsarea Tisei şi la graniţa cu Moesia Superior.

În anul 124, probabil, împăratul Hadrian crea, prin desprinderea unui teritoriu din nordul Daciei Superior, o nouă provincie, *Dacia Porolissensis* [108].

---

[101] *CIL*, XVI, 107, 108. Cf. M. Macrea, *op. cit.*, p. 55.

[102] *CIL*, XVI, 114. Cf. D. Tudor, *op. cit.*, p. 352; N. Gostar, *AMN*, V, 1968, p. 473 şi nota 30.

[103] Cf. N. Gostar, *Numele antic al aşezării de la Răcari*, în *SCIV*, V, 1954, 3—4, p. 607—610.

[104] D. Tudor, *op. cit.*, p. 257, 258.

[105] *Ibidem*, p. 195.

[106] M. Macrea, *AMN*, III, p. 135.

[107] *Ibidem*, p. 136.

[108] C. Daicoviciu — D. Protase, *JRS*, LI, 1961, p. 63 şi urm.; *AMN*, I, 1964, p. 174 şi urm.; *AnnÉp*, 1962, nr. 255.

În această situație au rămas cele trei Dacii : *Porolissensis*, *Superior* și *Inferior* pînă la reforma administrativă a împăratului Marcus Aurelius, în anii 168—169, cînd cele trei Dacii, numite acum *Porolissensis*, *Apulensis* și *Malvensis*, probabil fără modificări teritoriale esențiale [109], au fost organizate într-un organism militar și administrativ unitar.

L'ÉTENDUE DE LA PROVINCE DE DACIA INFERIOR

RÉSUMÉ

L'abandon de la Munténie au commencement du règne de l'empereur Hadrien, comme conséquence des événements passés au Bas-Danube, a imposé la création d'une province nouvelle, *Dacia Inferior*. La thèse consacrée affirme que celle-ci héritait des térritoires qui, jusqu'alors, avaient appartenu aux provinces de *Dacia* (l'Ouest de l'Olténie) et de *Moesia Inferior* (l'Est de l'Olténie et le Sud-Est de la Transylvanie).

Les unités auxiliaires mentionnées par les diplômes de la Dacie inférieure (*CIL*, XVI, 75 ; *AnnÉp*, 1962, n° 264) sont connues exclusivement sur la frontière de l'Olt ; aucune n'apparaît pas dans l'Ouest de l'Olténie. Au contraire, aucune unité stationnée dans l'Ouest de l'Olténie n'apparaît pas dans les diplômes de la province de *Dacia Inferior* et, aussi, n'est pas connue dans l'Est de l'Olténie.

Les diplômes concernant les troupes de la Dacie inférieure font mention exclusivement des unités qui, pendant le règne de l'empereur Trajan, avaient stationné dans les territoires daces de la Mésie inférieure.

D'autre part, tout argument manque pour la thèse que l'Ouest de l'Olténie, qui pendant le règne de Trajan a appartenu à la province de *Dacia*, ait été ultérieurement transféré à la province de *Dacia Inferior*.

Il résulte donc que la province de *Dacia Inferior* a été créée seulement par les territoires qui, jusqu'alors, avaient appartenu à la Mésie inférieure (l'Est de l'Olténie et le Sud-Ouest de la Transylvanie). La pro-

[109] Unii istorici au încercat să demonstreze crearea unei mari provincii *Dacia Apulensis*, prin contopirea provinciilor *Dacia Superior* și *Dacia Inferior*. În această situație însă, procuratorul Daciei Apulensis ar fi trebuit să facă parte din categoria *ducenarii*-lor, căci atribuțiile sale erau acum duble : procuratorii Daciei Superior (cf. Arthur Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien*, Budapesta, 1944, p. 107 ; Hans Georg Pflaum, *Essai sur les procurateurs équestres sous le Haut Empire Romain*, Paris, 1950, p. 66 ; idem, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire*, Paris, 1960—1961, p. 410 ; M. Macrea, *AMN*, III, p. 139) și Daciei Inferior A. Stein, *op. cit.*, p. 30 și urm. ; H. G. Pflaum, *Les procurateurs équestres*, p. 66 ; idem, *Les carrières procuratoriennes*, p. 271 ; M. Macrea, *op. cit.*, p. 141) fuseseră *centenarii*. Or, procuratorul Daciei Apulensis era tot un *centenarius* (A. Stein, *op. cit.*, p. 79, 90 și 107 ; C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité*, București, 1945, p. 100, nota 2 ; H. G. Pflaum, *Les procurateurs équestres*, p. 72, 78 ; idem, *Les carrières procuratoriennes*, p. 602, 688, 692, 713 ; M. Macrea, *AMN*, III, p. 147), ceea ce impune concluzia că Dacia Apulensis se întindea numai în granițele fostei provincii Dacia Superior. De fapt, reforma lui Marcus Aurelius nu ar însemna astfel numai o simplă schimbare de nume ; marea schimbare a constat în unirea Daciilor, separate pînă atunci.

vince de *Dacia*, créée par l'empereur Trajan, est devenue, probablement sans rectifications territoriales essentielles, la *Dacia Superior*.

La Dacie inférieure a été organisée comme une province de frontière, fortifiée, ayant à défendre la ligne stratégique de l'Olt, de l'embouchure jusqu'au voisinage de ses sources et jusqu'au camp de Breţcu. Selon les opinions de quelques historiens, peut-être aussi l'Ouest de la Munténie (jusqu'au « limes transalutanus», créé probablement plus tard) est resté, après la mort de l'empereur Trajan, sous la domination romaine; les territoires de la Dacie inférieure situés au nord et au sud des Carpates forment ainsi un système stratégique unitaire.

PĂRĂSIREA DACIEI ÎN LUMINA IZVOARELOR LITERARE*

DE

VLADIMIR ILIESCU

Părăsirea Daciei de către romani în timpul sau, mai exact, către sfîrşitul marii crize prin care trecea imperiul în secolul al III-lea e.n. reprezintă o problemă foarte controversată în istoriografia modernă. Lucrul acesta se datoreşte în primul rînd caracterului izvoarelor literare care au ajuns pînă la noi. Ele sînt puţine, relativ tîrzii şi păcătuiesc mai ales prin indicaţii mult prea sumare despre evenimentul care ne interesează. Or, cum pentru desfăşurări politico-militare de acest fel izvoarele literare au reprezentat la sfîrşitul secolului al XVIII-lea şi în tot secolul al XIX-lea — cînd s-a născut [1] problematica părăsirii Daciei şi au apărut şi diferitele ei interpretări — singurul fel de izvoare istorice folosite de istoriografia de atunci [2], acestea şi-au pus pecetea asupra întregii probleme în discuţie. În al doilea rînd au intervenit factori adiacenţi sau „derivaţi”, deoarece modul de interpretare a părăsirii Daciei prejudiciază probleme importante ale istoriei medievale, cum sînt continuitatea romanică în fosta Dacie, în consecinţă şi problema formării poporului român şi a limbii sale. Cum de acestea din urmă au fost legate şi chiar condiţionate probleme teritoriale de mare importanţă în istoria politică modernă şi contemporană, au apărut în dezbatere şi pasiuni naţionale, generate şi ele tot de secolul al XIX-lea. În felul acesta discuţia care s-a purtat a avut adesea puternice accente polemice, ceea ce a dăunat obiectivităţii ştiinţifice şi a împiedicat în mare măsură rezolvarea unei problematici deja destul de complicate în sine.

Dar care sînt datele problemei şi cum se prezintă ele? Dacă facem abstracţie de istoricii bizantini, care sînt tîrzii şi lipsiţi de orice valoare proprie în problema care ne interesează — ca de ex. Georgios Synkellos [3] — fiindcă reproduc doar ştirile autorilor mai vechi ce s-au păstrat, în primul rînd ale lui Eutropius, rămîn şase autori, toţi de limbă latină, care oferă

* Comunicare ţinută la 8 ianuarie 1970 la Societatea de studii clasice din Bucureşti.

[1] Deşi la sfîrşitul secolului al XIX-lea arheologia, epigrafia şi numismatica se constituiseră deja ca ştiinţe, ele n-au putut oferi încă material pentru problema părăsirii Daciei.

[2] De altfel chiar şi astăzi tot izvoarele literare constituie principalul material istoric pentru marile evenimente politice şi militare ale antichităţii.

[3] Care la începutul secolului al IX-lea e.n. a întocmit o cronică de la începutul lumii la Diocleţian.

ştiri despre evacuarea Daciei. Aceştia sînt : Aurelius Victor, Eutropius, Festus, Scriptores Historiae Augustae, Orosius şi Iordanes. Primii trei au scris la intervale de cîţiva ani, unul de celălalt, într-a doua jumătate [4] a secolului al IV-lea e.n., *Historia Augusta* a fost compusă în realitate [5] spre sfîrşitul [6] secolului al IV-lea e.n., Orosius a scris la începutul [7] secolului al V-lea e.n., iar Iordanes şi-a redactat opera în anul 551 e.n.

Problema părăsirii Daciei are două aspecte, unul minor şi celălalt major : primul priveşte data exactă a evenimentului, iar al doilea caracterul acestuia. Astfel izvoarele amintesc despre două [8] operaţii de evacuare, una [9] în timpul lui Gallienus, iar cealaltă [10] sub Aurelian, fără a încerca o armonizare a acestor informaţii contradictorii prin indicarea caracterului parţial sau trecător al primei operaţii sau prin oferirea unei alte explicaţii [11]. Tot aşa trei dintre autori — Eutropius, Festus şi Historia Augusta — vorbesc despre o evacuare totală, atît a armatei cît şi a populaţiei, pe cînd ultimul, *Iordanes, indică numai* [12] *o retragere a armatei romane din Dacia.*

În cele ce urmează mă voi ocupa numai de ultimul aspect [13] al problemei, adică de felul în care s-a desfăşurat evacuarea Daciei de către romani în timpul împăratului Aurelian.

Concluziile la care am ajuns reprezintă rezultatele unor cercetări multilaterale şi amănunţite ale izvoarelor literare în cauză, ca şi ale întregii istoriografii romane din secolul al IV-lea e.n., cu includerea şi a unor aspecte ce nu figurează în prezenta contribuţie sau care au fost doar atinse în treacăt [14].

Înainte însă de a prezenta propriile concluzii, credem că este util să amintim pe scurt soluţiile care s-au dat, precum şi stadiul actual al cercetării în problema care ne preocupă.

---

[4] În anii 360/1, 369/70 şi respectiv 371/2 e.n.

[5] Astăzi toată lumea e de acord că biografiile imperiale n-au fost scrise în timpul lui Diocleţian şi Constantin, cum pretinde tradiţia, chiar dacă mai există glasuri singulare care apără acest punct de vedere, cum ar fi A.H.M. Jones, sau „neîncrezători" ca A. Momigliano.

[6] Toate indicaţiile şi mai ales studiile cercetătorilor din ultimele decenii, care au examinat în mod concret diferite aspecte sau amănunte pertinente şi nu s-au mulţumit să exprime îndoieli abstracte şi vagi, ca cele emise de „conservatori", par să indice ultimul deceniu ca data cea mai probabilă.

[7] În anul 417 e.n.

[8] La Eutropius, Festus şi Iordanes.

[9] Este singura pe care o cunosc Aurelius Victor şi Orosius.

[10] În schimb *Historia Augusta,* deşi reprezintă cel mai amănunţit izvor, nu o menţionează decît pe aceasta.

[11] Cum ar fi recucerirea provinciei în intervalul dintre cele două evacuări ale ei.

[12] Importanţa excepţională a acestei informaţii — după cum se va vedea mai jos — pare să fi scăpat tuturor cercetătorilor care s-au ocupat de problemă, indiferent de soluţia pe care au înţeles s-o dea, respectiv de interpretarea pe care au ales-o. Unii dintre ei aproape că n-au sesizat nici măcar diferenţa de traducere, evidentă şi pentru un cititor neprevenit, şi au considerat că ultimul autor exprimă aceleaşi realităţi istorice ca şi primii trei !

[13] Acesta este şi cel mai important, fiindcă o pierdere parţială, sau chiar în cel mai rău caz totală, a Daciei în timpul lui Gallienus nu ar fi avut nici o importanţă pentru desfăşurarea istorică ulterioară şi mai ales pentru procesul de formare a poporului român şi a limbii sale.

[14] Întregul material formează obiectul unei lucrări mai mari despre *Istoriografia romană şi părăsirea Daciei.*

Deoarece izvoarele literare în ansamblul lor[15] vorbesc destul de lămurit despre o evacuare totală a Daciei, menţionînd atît retragerea armatei cît şi a locuitorilor[16], iar mai tîrziu întîlnim în aceleaşi regiuni o populaţie romanică, deşi între timp trecuseră pe acolo neamuri germanice şi altaice, iar mase importante de slavi se şi aşezaseră statornic, nu există decît două posibilităţi : ori sînt crezute izvoarele literare şi se acceptă ştirea despre părăsirea integrală a Daciei de către toţi cetăţenii romani — la data aceea echivala aproape cu toată populaţia — şi atunci prezenţa populaţiei romanice de mai tîrziu se explică printr-o imigrare ulterioară a unor elemente romanice formate în altă parte, ori se respinge veridicitatea informaţiilor din izvoarele literare şi atunci se impune de la sine persistenţa populaţiei romane şi transformarea ei pe acelaşi loc în populaţie romanică.

Prima explicaţie, care a părut mai evidentă şi s-a impus mai curînd datorită izvoarelor literare, a dus la formularea aşa-zisei teorii a lui Roesler. Aceasta contestă continuitatea elementului roman în fosta Dacie şi explică prezenţa populaţiei romanice la nord de Dunăre printr-o imigrare ulterioară, foarte tîrzie, din sudul Dunării, chiar dacă pentru ultima aserţiune nu există nici o mărturie expresă sau măcar o indicaţie a izvoarelor literare[17].

În felul acesta s-a ajuns la două teze afirmative, prima — a retragerii totale — bazată pe texte exprese, iar cealaltă — a revenirii ulterioare — fără sprijinul izvoarelor literare şi doar ca o consecinţă cerută de logica generală.

A doua explicaţie, care nu sare imediat în ochi şi a apărut mai tîrziu, cîştigînd atunci puţini adepţi, s-a concretizat în „teoria continuităţii". Aceasta din urmă contestă veridicitatea textelor istorice pe baza logicii istorice, iar în ultimele decenii şi pe baza unor izvoare istorice implicite (materiale arheologice şi numismatice). Totodată ea contestă, ca o consecinţă de logică generală, imigrarea din sudul Dunării a elementului romanic de mai tîrziu, mai ales că aceasta nici nu este atestată de vreun izvor istoric.

Sîntem deci tot în faţa a două teze de acelaşi fel, negative însă de astă dată. Prima se ridică împotriva textelor, făcînd apel la logica istorică, pe cînd cealaltă se bazează tot pe logica generală — ca o consecinţă a primei — coroborată cu lipsa totală a mărturiilor.

---

[15] De fapt numai trei din patru, dar ultimul a fost prost înţeles sau desconsiderat, fiindcă era cel mai tîrziu şi ca atare aparent inferior (cf. supra). În afară de aceasta, respectiva operă, *Istoria romană* (*Romana*) în opoziţie cu *Istoria goţilor* (*Getica*), părea cu totul neinteresantă din punct de vedere istoric, deoarece, deşi autorul nu citase izvoarele sale, editorul ei, Mommsen, făcuse lucrul acesta, indicînd în dreptul fiecărui pasaj sau chiar numai unei simple informaţii sursa din care provenea. Deşi figurau şi cîţiva „necunoscuţi" (*Ignoti*) sau arareori Iordanes, nimeni nu şi-a dat seama pînă de curînd, că în *Romania* există numeroase completări şi corecturi ale izvorului principal (cf. infra).

[16] În ambele formulări (*romani* sau *locuitori ai provinciilor*) trebuie văzută de fapt toată populaţia din Dacia, deoarece după anul 212 e.n., cînd fusese dată *Constitutio Antoniniana*, practic doar puţini locuitori ai imperiului nu erau cetăţeni romani.

[17] Faptul acesta este cu atît mai curios cu cît avem de a face cu un proces istoric de mare anvergură, care trebuia să se desfăşoare în mai multe reprize şi într-un interval de timp mai îndelungat, şi totuşi nu avem nici o ştire despre un mare „descălecat" din sudul Dunării. Apoi nici măcar nu există urme ale unei tradiţii orale, fie ea şi locală, redusă, despre asemenea antecedente ale unor comunităţi nord-dunărene.

Ambele explicaţii exprimă în ultima analiză paradoxul unei situaţii istorice în care un eveniment ce contrazice logica istorică şi aproape contravine şi celei generale — evacuarea totală a unei provincii — este atestat de izvoare, pe cînd un proces istoric mai îndelungat şi intermitent, care este în concordanţă cu logica istorică, fiind totodată necesar pentru logica generală, dacă premisa este valabilă, — revenirea romanicilor la nord de Dunăre — nu este înregistrat de nici un izvor.

Teoria lui Roesler a fost emisă cu o sută de ani în urmă [18], după ce la sfîrşitul secolului anterior apăruseră idei similare la unii savanţi care se ocupau cu istoria răsăritului european [19]. Ea a fost îmbrăţişată de istoriografia maghiară şi a fost admisă — explicit sau implicit — de majoritatea istoricilor străini [20] care au atins aceste probleme într-un cadru mai general sau mai special.

Istoriografia română a răspuns prin tezele „teoriei continuităţii”, admise şi de către cercetători străini [21]. Şi astfel de la Xenopol [22] şi pînă astăzi are loc un fel de dialog discontinuu între cele două poziţii opuse.

Adepţii teoriei lui Roesler n-au încercat o analiză aprofundată a izvoarelor literare, deoarece acestea păreau foarte clare şi aparent se încadrau perfect în teoria susţinută de ei.

Adversarii acesteia şi în special istoricii români nu le-au prea discutat şi analizat, socotindu-le drept un caz disperat [23], şi au căutat în general alte argumente pentru infirmarea lor. Contribuţia arheologiei româneşti, mai ales în ultimii douăzeci de ani, este fără îndoială foarte meritorie [24]. Ea nu poate însă anula izvoarele literare şi mai ales nu ne poate scuti de necesitatea unei analize aprofundate a lor, indiferent de rezultatul la care ar putea ajunge aceasta din urmă.

Este surprinzător că o asemenea analiză nu s-a făcut încă pînă acum, avînd în vedere că toate menţiunile despre părăsirea Daciei — o grea pierdere materială şi de prestigiu pentru imperiul roman — au fost făcute

---

[18] R. Roesler, *Romänische Studien*, Leipzig, 1871.

[19] Fr. Sulzer, *Geschichte des transalpinischen Daciens*, Viena, 1781 şi I. Chr. Engel, *Geschichte der Moldau und der Walachey*, Halle, 1804.

[20] Mă voi mulţumi să citez unul dintre ultimele manuale cunoscute de istorie romană. Autorul, se situează pe aceleaşi poziţii, chiar dacă se miră — pe drept cuvînt — de existenţa unor vechi realităţi romane la nordul Dunării, ce sînt cel puţin curioase, dacă nu chiar în contradicţie cu izvoarele istorice H. Bengtson, *Grundriss der römischen Geschichte*, München, 1967, p. 383 : „Das Militär und die römische Bevölkerung Dakiens wurden in die Gebiete südlich des Donaustroms überführt ; ...Trotz des Rückzuges der Römer aus Dakien haben sich in Sprache und Zivilisation so manche genuin römische Elemente erhalten, doch ist der Umfang und die Intensität des römischen Einflusses in Dakien bis heute umstritten”).

[21] Ca de ex. M. Besnier, *L'empire romain de l'avènement des Sévères au Concile de Nicée* (Coll. Glotz IV, 1), Paris, 1937, p. 243—244 : „D'ailleurs l'évacuation ne fut pas complète. Seuls les soldats et les fonctionnaires furent ramenés d'office sur la rive droite... La population civile ne fut pas tout entière entraînée dans ce repli... la masse des paysans ne bougea pas...”.

[22] A.D. Xenopol, *Teoria lui Roesler. Studii asupra stăruinţei românilor în Dacia Traiană*, Iaşi, 1884, carte tradusă imediat şi în franceză : *Une énigme historique. Les Roumains au Moyen Âge*, Paris, 1885.

[23] Simptomatică este în acest sens ultima părere autorizată, care le califică drept „contradictorii şi neconcludente” (C. Daicoviciu, *Einige Probleme der Provinz Dazien während des 3 Jahrhunderts*, în *StCl*, VII (1965), p. 246, reluat în *Dacica*, Cluj, 1970, p. 380.

[24] Cf. D. Protase, *Problema continuităţii în Dacia în lumina arheologiei şi numismaticii*, Bucureşti, 1966.

de istoriografia romană şi încă de cea de limbă latină. Or o istoriografie care: a) îşi începe activitatea [25] cu opere de „propagandă defensivă"; b) construieşte istoria mitică a începuturilor sale cu atîta succes, încît legendele [26] ei au intrat în cultura europeană; c) produce la sfîrşitul imperiului — tocmai în secolul al IV-lea e.n., care ne-a transmis şi tradiţia despre părăsirea Daciei! — cel mai abil, mai interesant şi mai important fals al istoriografiei antice, pe Scriptores Historiae Augustae, devine de la început suspectă din punct de vedere metodologic, atunci cînd este vorba despre relatarea unei pierderi atît de importante pentru imperiu, cum a fost evacuarea Daciei. De altfel din aceeaşi epocă — criza de la mijlocul secolului al III-lea e.n. — avem un alt fals [27], comis tot din motive de prestigiu al imperiului roman, care a fost şi el dezvăluit de-abia de cercetările mai noi.

Datele izvoarelor au fost în general acceptate sau respinse ca atare pe baza criticii externe, prin raportarea lor la realităţi istorice presupuse ca stabilite cu ajutorul arheologiei, epigrafiei, numismaticii sau a comparaţiilor istorice. Nu s-a întreprins critica internă a izvoarelor, prin care datele oferite de ele să fie considerate în cadrul operei scriitorului invocat, cu tot ce comportă ca influenţă externă (fapte, gen literar, stil), nivel de cunoştinţe (general şi al problemei), manieră de lucru, stil de redactare şi valoare a vocabularului folosit. Acum această operaţie este uşurată de progresele înregistrate în ultimele decenii, atît de cele metodologice în general cît şi de cercetările speciale despre istoriografia romană [28] din secolul al IV-lea e.n.

Prima şi poate cea mai importantă concluzie care se desprinde din analiza izvoarelor literare este *existenţa a două tradiţii istorice despre părăsirea Daciei* [29].

Prima, care vorbeşte de o evacuare totală, atît a armatei cît şi a populaţiei [30], considerată pînă acum drept singura, este — după părerea

---

[25] Recent G. Perl, *Der Anfang der römischen Geschichtsschreibung*, în *Forschungen und Fortschritte*, 38 (1964), p. 185—190 şi 213—218, sublinia din nou faptul că Fabius Pictor, autorul primei istorii romane, scrisă în limba greacă, urmărea să combată—în timpul celui de-al doilea război punic—propaganda adversă şi să justifice poziţia Romei în lumea greacă.

[26] Puse în circulaţie largă de talentul lui Titus Livius şi reproduse de urmaşii acestuia, dar plăsmuite cu mult înainte.

[27] Privind moartea tînărului împărat Gordian III (cf. infra).

[28] Mai ales cele legate de problema biografiilor imperiale (*Historia Augusta*).

[29] Această constatare nouă se impune ca o realitate obiectivă a izvoarelor antice şi nu ca un postulat necesar, dar poate în cel mai bun caz doar subînţeles de istoricii moderni, adepţi ai „teoriei continuităţii". Astfel de abia acum apare o primă bază obiectivă pentru posibilitatea susţinerii ultimei teorii.

[30] Eutropius IX, 15, 1 „...Provinciam *Daciam*, quam Traianus ultra Danubium fecerat, *intermisit* (Aurelianus), vastato omni Illyrico et Moesia desperans eam posse retineri; *abductosque Romanos ex urbibus et agris Daciae* in media Moesia collocavit appellavitque eam Daciam, quae nunc duas Moesias dividit".

Festus VIII „...Traianus Dacos sub rege Decibalo vicit et Daciam trans Danuvium in solo barbariae provinciam fecit, quae in circuitu habuit decies centena milia passuum; sed sub Gallieno imperatore amissa est et per Aurelianum, *translatis exinde Romanis*, duae Daciae in regionibus Moesiae ac Dardaniae factae sunt".

Hist. Aug. *Aur.* 39, 7 „...cum vastatum Illyricum ac Moesiam deperditam videret, provinciam transdanuvinam Daciam a Traiano constitutam *sublato exercitu et provincialibus* reliquit, desperans eam posse retineri, abductosque ex ea populos in Moesia conlocavit appellavitque suam Daciam, quae nunc duas Moesias dividit".

mea — cea „greşită" sau „tendenţioasă", cum va reieşi de altfel din cele ce urmează. A doua, care indică doar o evacuare parţială sau oficială, cuprinzînd armata [31] în înţelesul larg al cuvîntului, reprezintă de fapt tradiţia cea „bună" sau „corectă", deşi a fost consemnată cu aproape două secole mai tîrziu. De altfel — după cum se va vedea imediat — *ea corectează în mod conştient deşi tacit tradiţia „greşită" sau „tendenţioasă" despre evacuarea totală a Daciei.* Dar pe ce se bazează superioritatea ei, de ce trebuie considerată corectă şi mai ales cum corectează ea versiunea greşită?

Nici unul dintre cei trei reprezentanţi ai tradiţiei „tendenţioase" nu pare să fi posedat cunoştinţe personale sau mai deosebite despre regiunile noastre [32]. De aceea au reprodus, fără să se gîndească prea mult, ştirile găsite la izvorul, respectiv autorul, din care se inspirau în momentul în care relatau evacuarea Daciei. Or, după cum se va vedea la discutarea celei de-a doua concluzii importante, atît Festus cît şi Historia Augusta n-au făcut altceva decît să repete exact informaţia preluată din Eutropius. În felul acesta ultimul rămîne de fapt singurul reprezentant independent al tradiţiei „tendenţioase". Despre valoarea şi geneza acesteia rămîne să ne pronunţăm în cadrul celei de-a treia şi ultime concluzii importante.

Iordanes, reprezentantul tradiţiei „bune", este în primul rînd originar [33] de la Dunărea de jos, şi ca atare un bun cunoscător al regiunilor dunărene despre care poseda numeroase cunoştinţe, probabil şi pe baza unor tradiţii orale [34]. În al doilea rînd el manifestă un interes deosebit pentru Moesia, despre care dă multe amănunte [35] şi chiar lucruri inedite[36], astfel încît Mommsen a putut spune [37] că Iordanes „a transformat istoria goţilor într-o istorie a Moesiei". În al treilea rînd — şi acesta este lucrul cel mai important — uneori el completează [38], iar alteori şi corectează [39] izvoarele pe care le foloseşte!

---

[31] Iordanes, *Romana* 217 „...Daces autem post haec iam sub imperio suo Traianus, Decebalo eorum rege devicto, in terras ultra Danubium, quae habent mille milia spatia, in provinciam redegit. Sed Gallienus eos dum regnaret amisit Aurelianusque imperator evocatis exinde legionibus in Mysia conlocavit ibique aliquam partem *Daciam mediterraneam Daciamque ripensem* constituit et Dardaniam iunxit".

[32] Eutropius, Festus şi autorul anonim al *Historiei Auguste* n-au manifestat un interes deosebit pentru regiunile noastre şi nici n-au arătat cunoştinţe speciale despre ele iar, după cît se poate judeca, nici nu par să fi provenit din ele.

[33] Mommsen, *Iordanis Romana et Getica*, Berlin, 1882, Prooem. p. IX: „...origine eius ex castris Danuvianis".

[34] Cum par să indice aceasta amănuntele inedite pe care le dă tocmai despre spaţiul dunărean. Faptul că în *Romana* tradiţia orală nu este introdusă prin anumite formule specifice, ca în *Getica*, nu trebuie să ne mire, deoarece în *Romana* totul se petrece tacit, nefiind citate nici sursele obişnuite, în opoziţie cu *Geticele*.

[35] Mommsen, *ibidem*, p. X—XIII.

[36] Ca de ex. vechiul nume al oraşului *Novae* (*Get.* 101—102) sau legenda întemeierii oraşului *Tomis* (*Get.* 62).

[37] Mommsen, *ibidem*, p. XLIV: „...historia Gothica... per Iordanem facta est Moesiaca".

[38] Ca de ex. în *Rom.* 49, 84, 108, 234, 241, 270, 307 sau 323.

[39] Două exemple, credem, vor fi suficiente pentru a arăta competenţa autorului în problemele spaţiului traco-dunărean şi calitatea surselor secundare folosite de el pentru corectarea izvorului său principal. Festus, vorbind în cap. IX despre campania lui Marcus Lucullus în Balcani, pomeneşte oraşul Philippopolis cu presupusul său nume vechi Eumolpiada, o greşeală pe care de altfel o face şi Ammianus Marcellinus (XXII, 2, 2; XXVI, 10, 4; XVII, 4, 12) datorită confuziei cu o „phyle" a oraşului (cf. *RE* VI şi XIX s. vv.). Iordanes (*Rom.* 221) indică adevăratul nume Pulpudeva, care este confirmat de forma actuală Plovdiv.

În cazul evacuării Daciei Iordanes efectuează [40] ambele operaţii, adăugînd pe de o parte două amănunte şi îndreptînd pe de altă parte o greşeală ce părea evidentă pentru el. Dubla sa intervenţie este o dovadă peremptorie că avem de a face cu o acţiune conştientă şi nu cu o neglijenţă de copiere sau de excerptare a izvorului folosit [41].

Într-adevăr textul lui Festus, pe care Iordanes îl urma în acest loc [42], spunea [43] : ,,... iar Aurelian, *după ce au fost mutaţi de acolo romanii*, a creat două Dacii în ţinuturile Moesiei şi Dardaniei''. Cu ocazia preluării el a fost schimbat [44] în : ,,... iar împăratul Aurelian, r e c h e m î n d l e g i u n i l e d e a c o l o le-a aşezat în Moesia şi acolo, într-o parte a acesteia, a creat *Dacia Mediterană* şi *Dacia Ripensis* [45], la care a adăugat Dardania''. Completarea, reprezentată de numele celor două Dacii, a sărit imediat în ochi şi a fost observată chiar de Mommsen [46]. În schimb corectura, care consta în restrîngerea evacuării de la toată masa cetăţenilor romani doar la armată, pare să fi scăpat cercetătorilor [47] pînă de curînd.

În anul 1949 W. Ensslin a publicat o lucrare [48] în care a căutat să demonstreze [49] că *Istoria romană*, astăzi pierdută, a lui Symmachus, a reprezentat de fapt principalul izvor, nemărturisit, al lui Iordanes, cu ajutorul căreia acesta completa şi corecta celelalte izvoare folosite în *Romana*. Cu această ocazie el a relevat toate deosebirile dintre textul lui Iordanes şi diferitele izvoare ale acestuia, socotite unice pînă atunci, pe care le identificase Mommsen în ediţia sa. În felul acesta, Ensslin a descoperit şi deosebirile între textul lui Iordanes şi modelul său Festus în pasajul

---

Orosius VII, 25, 9—10, principalul izvor al lui Iordanes pentru *Rom.* 301, vorbeşte de patru lupte purtate între Galerius şi perşi—două la început, apoi înfrîngerea ruşinoasă, după care urmează victoria, pe cînd ultimul corectează just relatarea şi indică numai două lupte, respectiv înfrîngerea iniţială şi apoi victoria răsunătoare a lui Galerius după refacerea armatei (cf. şi Eutr. IX, 24).

[40] Indiferent dacă lucrul acesta l-a făcut pe baza tradiţiei orale ori a cunoştinţelor generale pe care le avea—cum presupun eu—sau datorită unui al doilea izvor de care s-a folosit poate şi în acel loc (cf. infra).

[41] De altfel faptul că modelul folosit nu cuprindea o perifrază, din care eventual s-ar fi putut omite un termen sau altul cu ocazia preluării şi astfel să se schimbe sensul, ci doar un singur termen precis (*romanii*), care a fost înlocuit conştient cu altul (*legiunile*), exclude ultima posibilitate.

[42] Fapt constatat încă de Mommsen, *ibidem*, p. 27.

[43] Cf. nota 30.

[44] Cf. nota 31.

[45] ,,Interioară'' şi ,,De pe mal''.

[46] Mommsen, *Ibidem*, p. 28 : ,,Daciarum duorum vocabula de suo addidit Iordanes''.

[47] Puţinii care au înregistrat diferenţa între cele două texte nu şi-au dat seama de importanţa ei şi nici n-au văzut că este vorba despre o corectură.

[48] *Des Symmachus Historia Romana als Quelle für Iordanes*, Siz. Ber. Bayr. Akad. München, 1948, 3.

[49] *Ibidem*, p. 106 : ,,Worauf es uns ankam, war der Versuch, den Beweis anzutreten, dass Symmachus nicht nur an der einen Stelle der Getica, wo sein Name zitiert wird, und in der ihr entsprechenden Stelle der Romana zu Maximinus Quelle für Iordanes war, sondern, dass seine römische Geschichte mit grosser Wahrscheinlichkeit weithin Hauptquelle für des Iordanes Romana gewesen ist''.

care ne interesează, dar nu şi-a dat seama nici de importanţa descoperirii [50], după cum n-a putut explica nici izvorul corecturii lui Iordanes [51].

Conform teoriei amintite, Symmachus trebuia să fie sursa principală şi pentru acest pasaj. Deşi Ensslin s-a ferit să spună lucrul acesta explicit, el reiese totuşi implicit din folosirea *HA* de către Symmachus [52]. Căci dacă ambele locuri (*Get.* 83 şi *Rom.* 281) în care folosirea lui Symmachus de către Iordanes este sigură, tratează despre Maximin Tracul, în principiu se poate admite acelaşi lucru şi pentru Aurelian, care este destul de aproape cronologic de primul. Iar dacă sursele lui Symmachus în primul caz au fost Historia Augusta şi Eutropius, cum recunoaşte şi Ensslin [53], tot aceleaşi au trebuit în mod normal să fie şi pentru Aurelian [54]. Or ambele vorbesc de o evacuare integrală a Daciei, astfel încît văzînd acelaşi lucru şi la Symmachus, nu numai la modelul său Festus, Iordanes n-ar fi avut nici un motiv să-l corecteze [55] pe ultimul şi l-ar fi lăsat neschimbat.

În al doilea rînd, aceşti autori nu dau numele celor două Dacii din dreapta Dunării, care apar la Iordanes ca o completare [56].

În al treilea rînd nu mi se pare tocmai probabilă folosirea unei istorii romane generale pentru corectarea unui tratat special despre provinciile romane, cum era Festus în prima parte a lucrării sale [57]. Căci pentru evenimentele dintr-o singură frază, ca aceea care schiţează istoricul Daciei, trebuiau consultate domniile disparate a trei împăraţi [58] romani.

Dar dacă Symmachus, sau, mai exact, sursele sale *HA* şi Eutropius nu vin în considerare pentru corectura lui Iordanes, atunci poate există indicaţii în direcţia unui alt istoric roman? Singurul dintre autorii despre care ştim că au fost folosiţi în *Getica* [59] şi *Romana*, care ar fi putut

---

[50] Deşi n-a considerat-o ca o veritabilă corectură, ci mai degrabă ca o exceptare neglijentă a unui al doilea izvor-lucru aproape imposibil — constatarea făcută rămîne foarte importantă, deoarece Ensslin a ajuns la ea pe altă cale decît autorul acestor rînduri.

[51] *Ibidem*, p. 97 : ,,Gleich nachher hat zur Räumung Dakiens unter Aurelian Festus 8 : ,,per. . .factae sunt''. Dafür steht Rom. 217 : ,,Aurelianusque. . .iunxit''. Mag Mommsen recht haben, dass Iordanes die Namen der beiden Daciae aus Eignem zugefügt hat, *so dürfte die andere Umgestaltung schwerlich ihm gehören*. Wir lesen nämlich bei Eutropius IX, 15, 1 : ,,abductosque. . . Daciam''. Und die Legionen der Römer können vielleicht eine Reminiszenz an SHA vit. Aur. 39, 7 sein : ,,Daciam. . .Daciam''.

[52] Ceea ce se explică foarte bine, deoarece *Historia Augusta* fusese redactată cu un secol în urmă în spiritul aceloraşi cercuri senatoriale sau prosenatoriale, din care făcuse parte şi strămoşul lui Symmachus, celebrul orator de la sfîrşitul secolului al IV-lea e.n.

[53] *Ibidem*, p. 12.

[54] Şi astfel ar fi putut, teoretic, să ajungă şi versiunea *HA* la cunoştinţa lui Iordanes, cum crede Ensslin.

[55] Posibilitatea, luată în consideraţie, de Ensslin, ca Iordanes să fi înţeles greşit textul *HA*, sau să fi preluat din neglijenţă doar primul dintre cei doi termeni (*exercitus et provinciales*) sub o formă schimbată (*legiones*), contrazice logica cea mai elementară, deoarece dacă n-ar fi avut îndoieli despre relatarea respectivului eveniment în izvorul principal n-ar fi recurs şi la o a doua sursă de informaţii.

[56] Pentru care ar fi fost necesar un al treilea izvor. Iar dacă se admite că avem de a face cu propriile cunoştinţe ale lui Iordanes, atunci lucrul acesta nu poate fi exclus nici pentru corectură, cum afirmă greşit Ensslin.

[57] Chiar dacă se socotea şi el un rezumat al istoriei romane.

[58] Traian, Gallienus şi Aurelian.

[59] Avînd în vedere că *Geticele* au fost terminate mai întîi, servind apoi drept sursă pentru *Istoria romană*, şi izvoarele lor vin în considerare.

oferi date pentru o eventuală corectură a lui Festus, este Ammianus Marcellinus [60].

După părerea mea însă, este mult mai probabil ca Iordanes să fi întreprins singur corectura, ca de altfel şi completarea numelor provinciilor noi, pe baza cunoştinţelor mai aprofundate pe care le avea despre regiunile dunărene. Acestea puteau proveni dintr-o tradiţie [61] orală sau din bagajul de cunoştinţe generale pe care le strînsese Iordanes dintr-unul sau mai mulţi autori despre regiunile natale, care, după cum am văzut, îl interesau mult.

Cîteva rînduri mai departe (*Rom.* 221), cred că avem un exemplu similar, chiar dacă este vorba despre o informaţie de importanţă minoră. Este cazul oraşului Philippopolis, al cărui vechi nume greşit [62] a fost de asemenea corectat [63] de Iordanes.

În al doilea rînd, evacuarea Daciei era un eveniment capital pentru regiunile dunărene, pe care autorul trebuia să-l cunoască şi pe care putea uşor să-l ţină minte, nefiind vorba de amănunte complicate, cu nume, date şi cifre. Într-adevăr în primii cinci sute de ani ai erei noastre două evenimente au fost mai importante, sau cel puţin au părut că sînt, datorită vîlvei mari pe care au făcut-o şi a ecoului puternic pe care l-au înregistrat la localnici şi la vecini : cucerirea romană la nord de Dunăre şi apoi retragerea romană din aceleaşi regiuni. Consecinţele ultimei se puteau observa pînă în zilele lui Iordanes şi de aceea este puţin probabil ca autorul să fi avut nevoie de o sursă de inspiraţie pentru a corecta o eroare fundamentală [64].

A doua concluzie importantă care reiese din analiza izvoarelor literare este faptul că tradiţia „greşită" sau „tendenţioasă" este doar în aparenţă reprezentată de trei autori, pe cînd în realitate nu avem decît unul, ale cărui informaţii au fost preluate tale-quale de ceilalţi doi. Autorul în cauză este Eutropius, iar „copiştii" sînt Festus şi Historia Augusta.

Adevărul acesta simplu dar foarte important n-a fost recunoscut pînă astăzi, în primul rînd din cauza cronologiei litigioase a „copiştilor"

---

[60] Avînd în vedere că pentru evenimentele din perioada Filip Arabul-Constantin cel Mare acesta pare să fi fost sursa principală, dacă nu unică, în *Getice* (Aşa Mommsen, *ibidem*, p. XXXIII, după C. Schirren). Din păcate însă — cum lui Iordanes nu i-au plăcut înfrîngerile goţilor — nu a menţionat evenimente din timpul lui Aurelian, aşa încît nu putem fi siguri dacă pentru această perioadă Iordanes l-a folosit tot pe Ammianus şi încă în *Romana*.

[61] Vezi un alt exemplar de tradiţie „periferică" — deşi respectiva nu are şi avantajul caracterului local, ca în cazul Daciei — care se opune şi ea unei versiuni „oficiale" sau oficioase de la centru, reprezentată şi ea tot de Eutropius şi de *HA*, la S. Mazzarino, *La Historia Augusta e la EKG*, în *Atti del colloquio patavino sulla HA* din martie 1963, p. 29 — 40.

[62] Redat tot de Festus, care este principalul izvor urmat de Iordanes în această parte a lucrării sale.

[63] Cf. nota 39. Mommsen credea, pe drept cuvînt, că aceasta s-a făcut pe baza unei tradiţii locale orale (*Ibidem*, p. 28 : „quod apud indigenas obtinebat praeterea non traditum"). În *Getica* — unde în general sursele sînt citate şi nu trecute sub tăcere ca în *Romana* — există formule variate pentru redarea tradiţiei orale.

[64] Caracterul parţial al operaţiei de evacuare întreprinse de romani, ca şi prezenţa în continuare a unor elemente romanice, trebuia să fie un fapt de notorietate publică pentru un cunoscător al regiunilor sale natale, care ajunsese să ştie despre ele amănunte foarte puţin cunoscute de altfel.

Pentru discuţia amănunţită a întregii problematici privind corectura lui Iordanes cf. Vl. Iliescu, *Evocatis exinde legionibus. Zu Iord. Rom. 217*, în *StCl*, XIV, 1972.

şi mai ales a *HA*. Reamintesc că Eutropius a scris în anul 369/70, Festus [65] în 371/2 iar *HA* a fost redactată probabil [66] în jurul anului 395 e.n., dar aceste constatări s-au impus cu greu şi de abia în timpul din urmă.

Dezbaterile în jurul lui Festus au fost foarte puţin spectaculoase, ele trecînd aproape neobservate — cu excepţia unui grup mic de specialişti, nimeni nu le-a cunoscut — datorită caracterului redus [67] şi mai special al lucrării sale [68]. De la R. Iacobi [69] şi pînă la W. Hartke [70], un şir de cercetători, din rîndul cărora nu trebuie omis E. Wölfflin [71], cu simţul său deosebit pentru subtilităţile [72] vocabularului latin, au studiat marile asemănări dintre cei doi autori, pledînd pentru folosirea lui Eutropius de către Festus, în timp ce alţii ca Droysen [73] sau H. Peter [74] au încercat să conteste legătura destul de evidentă dintre cei doi autori, prin raportarea ei la izvoare comune. Nimeni nu s-a gîndit însă să pună în discuţie şi ştirile despre Dacia care, după părerea noastră, pledează şi ele pentru dependenţa lui Festus de Eutropius. Înainte de a le discuta însă pe acestea [75], voi rezuma mai întîi argumentele generale care pledează pentru raporturi strînse între cei doi autori.

În primul rînd însăşi situaţia personală [76] a lui Festus face probabilă, dacă nu chiar obligatorie, folosirea lui Eutropius. Primul i-a urmat ultimului în funcţia de *magister memoriae* şi a compus şi el pentru acelaşi împărat Valens un al doilea rezumat [77], mai scurt însă [78], al istoriei romane [79].

---

[65] S-a presupus multă vreme că el şi-a compus lucrarea în 369 şi ca atare nu l-ar fi putut folosi pe Eutropius, deşi existau multe asemănări între ei, atît ca fond cît şi ca formă.

[66] Chiar şi după ce data tradiţională fusese părăsită de majoritatea cercetătorilor, datorită prestigiului imens al lui E. Hohl—editorul *HA*—chiar şi inovatorii înclinau către o dată în jurul anului 364 e.n. În felul acesta, deşi existau indicaţii serioase pentru folosirea lui Eutropius de către *HA*, orice încercare de a dovedi acest lucru era respinsă aprioric din cauza datei prejudiciate şi greşite atribuită *HA*.

[67] Lucrarea cuprinde doar treizeci de capitolaşe, avînd astfel aproximativ volumul unei singure cărţi a celorlalţi istorici latini.

[68] Ea cuprindea creşterea imperiului roman cu istoricul provinciilor (cap. 3—14) şi o schiţă a luptelor duse de romani pe frontul din răsărit, contra parţilor şi perşilor, pînă în timpul împăratului Iovianus (cap. 15—29).

[69] În disertaţia sa *De festi breviarii fontibus*, Bonn, 1874.

[70] De asemenea în disertaţia sa *De quarti saeculi exeuntis rerum scriptoribus quaestiones*, Berlin, 1932, iar de curînd şi J. W. Eadie, *The Breviarium of Festus*, Londra, 1967, passim.

[71] În articolul *Das Breviarium des Festus*, din *Archiv für lateinische Lexikographie*, XIII, 1904, p. 69—97 şi 173—180.

[72] Deşi handicapat de doctrina dominantă, care continua să plaseze *HA* la începutul secolului al IV-lea e.n.—conform tradiţiei—şi-a dat seama că un termen ca *exsequiae* pentru *corpus* sau expresia *gloriose vincere* au fost preluate de la Eutropius (*ibidem*, p. 172).

[73] În prefaţa la ediţia lui Eutropius din *Mon. Germ. Hist.*, praef., p. XXV—XXVI.

[74] *Die geschichtliche Literatur über die römische Kaiserzeit bis Theodosius und ihre Quellen*, Leipzig, 1897, II, p. 343.

[75] Cf. nota 30.

[76] Element care a fost trecut cu vederea de mulţi cercetători, ca şi în cazul lui Iordanes.

[77] La scurtă vreme după breviarul lui Eutropius.

[78] Deja Wölfflin văzuse că este vorba despre „un rezumat dintr-alt rezumat" (*ibidem*, p. 172).

[79] Împăratul, care era un simplu soldat, a găsit prea lungă şi, probabil, prea grea lucrarea lui Eutropius şi i-a cerut urmaşului acestuia să-i facă una mai scurtă. Acesta s-a executat şi a compus o schiţă cu elementele pe care le socotea indispensabile pentru împărat, respectiv cadrul cronologic general, dobîndirea provinciilor şi relaţiilor romanilor cu imperiul vecin de la răsărit, în ajunul luptei cu acesta.

(I Brevem fieri clementia tua praecepit. Parebo libens praecepto... IV Quo ordine autem singulas provincias Romana res publica adsecuta sit, infra ostenditur...XV Scio nunc,

Prima şi cea mai comodă sursă era fără îndoială lucrarea lui Eutropius, de curînd elaborată şi aflată la îndemînă, la care s-au adăugat şi alte rezumate, ca acela al lui Florus sau epitoma din Livius. De aceea nu este de mirare că datele celor doi autori coincid, ei folosind acelaşi sistem cronologic. În afară de aceasta, amîndoi au o serie întreagă de amănunte comune, din care mă voi mulţumi să menţionez doar raporturile [80] lui Pompeius cu locuitorii din Antiohia.

Dar amănuntul, decisiv după părerea mea [81], pe care Festus nu l-a putut lua decît de la Eutropius, este locul de înmormîntare [82] al tînărului împărat Gordian III.

Prezentarea provinciei Dacia de către Festus [83] a fost făcută şi ea după Eutropius, chiar dacă datele au fost scoase din trei domnii diferite, tratate în trei capitole deosebite ale lucrării [84], iar forma se aseamănă şi ea destul de mult, deşi Festus a sintetizat cuprinsul, reducîndu-l la un singur alineat. Deja R. Iacobi a stabilit [85] că ştirile despre politica orientală a împăraţilor Traian, Gallienus şi Aurelian [86] provin de la Eutropius. Cu aceeaşi ocazie însă Festus a extras şi informaţiile necesare pentru prezentarea provinciilor, în speţă a Daciei. De aceea, pe lîngă folosirea unor termeni foarte asemănători cu cei ai lui Eutropius găsim şi la Festus

---

inclyte princeps, quo tua pergat intentio. Requires profecto, quotiens Babyloniae ac Romanorum arma conlata sint et quibus vicibus sagittis pila contenderint. Breviter eventus enumerabo bellorum. Furto hostes in paucis invenies esse laetatos, vera autem virtute semper Romanos probabis exstitisse victores.)

[80] Eutr. VI, 14, 2 : „. . .aliquantum agrorum Daphnensibus dedit, quo lucus ibi spatiosior fieret, delectatus loci amoenitate et aquarum abundantia”. Festus XVI : „. . .Rediens apud Antiochiam Daphnensem lucum, delectatus loci amoenitate et aquarum abundantia, addito nemore consecravit”. Chiar dacă ultimul a parafrazat puţin ştirea primului, amănuntele acestea nu se mai întîlnesc la nici un alt autor, ele fiind probabil povestite după tradiţia orală, pe care Eutropius a avut ocazia să o audă chiar la Antiochia (W. Pirogoff, *De Eutropii breviarii a.u.c. indole ac fontibus*, Berlin, 1878, p. 6—7).

[81] Care face obligatorie folosirea lui Eutropius de către Festus, dar căruia nu i s-a acordat atenţia cuvenită (R. Iacobi, E. Wölfflin şi W. Hartke în lucrările citate).

[82] Eutr. IX, 2, 3 : „Miles ei tumulum vicesimo miliario a Circesio, quod castrum nunc Romanorum est Euphratae inminens, aedificavit, exsequias Romam revexit, ipsum Divum appellavit”. Festus XXII : „. . . Milites ei tumulum in vicesimo miliario a Circesso castro, quod nunc exstat, aedificaverunt atque exsequias eius Roman cum maxima venerationis reverentia deduxerunt”. Pe lîngă marea asemănare formală — ca de ex. folosirea termenului nou *exsequias* pt. *cinus* — Festus indică distanţa şi existenţa contemporană a unui castru, amănunte pe care le oferă doar Eutropius, fiindcă trecuse pe acolo în cursul campaniei lui Iulian Apostatul contra perşilor, în primăvara anului 363 e.n. (X, 16 : „. . . cui expeditioni ego quoque interfui”), iar Ammianus Marcellinus (XIII, 5, 4—8) atestă trecerea trupelor romane chiar pe lîngă mormînt ! În afară de aceasta primii sînt singurii autori — cu excepţia lui Hieronymus ce urmase şi în acest loc pe Eutropius — care vorbesc de aducerea corpului lui Gordian III la Roma !

[83] Cf. textul la nota 30.

[84] VIII, 2, 2. Daciam Decebalo victo subegit (Traianus) provincia trans Danubium facta. . . Ea provincia decies centena milia passuum in circuitu tenuit ; IX, 8, 2. Dacia, quae a Traiano ultra Danubium fuerat adiecta, tum amissa (sub Gallieno) ; IX, 15. 1. Cf. textul la nota 30.

[85] *Ibidem* p. 45.

[86] În cap. XX—XXV la Festus.

ştiri „unice", cum sînt circumferinţa [87] de 1 milion de paşi [88] a Daciei şi dubla ei [89] evacuare [90] sub Gallienus şi Aurelian !

Singura deosebire între cei doi autori este o mică corectură pe care o face Festus. Este vorba de două Dacii în locul uneia singure [91]. Aceasta nu reprezintă o informaţie dintr-un alt izvor, ci doar — prin arătarea situaţiei din timpul său — o completare a textului lui Eutropius, cum obişnuieşte s-o facă Festus şi în alte locuri [92]. De aceea ea nu scade întru nimic probabilitatea folosirii lui Eutropius de către Festus.

Preluarea textului din Eutropius de către *HA* este legată de cronologia ultimei şi ca atare de posibilitatea generală a unor atari raporturi între cei doi autori. După cum am amintit la început, în lupta dintre „tradiţionalişti" şi „inovatori" astăzi victoria pare să fi revenit aripei „avansate" sau „radicale" a ultimilor, care pledează pentru ultimul deceniu al secolului al IV-lea e.n. ca dată a redactării *HA* [93].

A doua premisă ar fi existenţa unor amănunte relevante, care să impună cu necesitate folosirea lui Eutropius de către *HA*. Şi acestea au fost găsite şi irevocabil dovedite în ultimii ani [94].

În aceste condiţii, problema pasajului despre părăsirea Daciei nu pune, după părerea mea, aproape nici o problemă. În primul rînd nu trebuie uitat că acest loc [95] a format unul dintre punctele de plecare ale lui H. Dessau în acţiunea sa „revoluţionară" de contestare a cronologiei tradiţionale a *HA*. În al doilea rînd însuşi cel mai de seamă adept contemporan al „teoriei lui Roesler", eminentul istoric al antichităţii tîrzii A. Alföldi,

---

[87] Indicarea distanţelor este o caracteristică a lui Eutropius, pe care Festus a preluat-o şi în cazul Daciei, ca şi pentru locul de înmormîntare a lui Gordian III. Nimeni altul nu indică perimetrul Daciei, cu excepţia lui Iordanes, care l-a preluat de la Festus (cf. notele 30 şi 31).

[88] Aproximativ 1 500 km.

[89] Eutropius pare să fie singurul izvor care menţionează două pierderi ale Daciei, de la care s-ar fi putut inspira Festus. Cealaltă sursă, care menţionează şi ea acestea, Iordanes, este mai tîrzie şi de aceea l-a folosit ea pe Festus. Singurul izvor care ar mai veni în considerație este aşa-zisa *Istoriea lui Enmann*, o presupusă culegere de biografii imperiale, care a fost „reconstruită" pe baza ştirilor din Aurelius Victor, Eutropius, *HA* şi *Epitome de Caesaribus*. Or cum numai Eutropius are ştirea despre retragerea aureliană, iar la Aurelius Victor şi Epitome lipseşte, şi *HA* a luat-o tot de la el, tocmai fiindcă nu se găsea la „Enmann". Şi astfel şi Festus n-a putut-o găsi decît tot la Eutropius.

[90] Festus, care a trebuit să se pronunţe asupra celor două evacuări, fiindcă le-a exprimat în aceeaşi frază, a înţeles că sub Gallienus a fost pierdută Dacia iar sub Aurelian au fost retraşi romanii şi create alte două Dacii !

[91] Iniţial Aurelian crease probabil una singură, dar foarte curînd, de la Diocleţian, probabil din 297 e.n., avem cele două provincii al căror nume îl va da Iordanes. Festus ştia că în vremea sa existau două unităţi administrative, fie pe baza cunoştinţelor proprii, fie datorită unei liste a provinciilor pe care a folosit-o probabil pentru prima parte a lucrării sale. Pentru problema Daciilor vezi recenta discuţie la A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire*, Oxford, 1964, III, p. 386—387.

[92] Cf. R. Iacobi, *ibidem*, p. 47.

[93] Cf. notele 5, 6, 52 şi 66. Pentru toată problema şi stadiul ei recent, vezi A. Chastagnol, *L'Histoire Augusta*, Actes du VIIe Congrès Aix-en-Provence, 1—6 Avril 1963, apărut 1964, p. 205 urm. retipărit ca *Le problème de l'Histoire Auguste : état de la question*, Historia-Augusta-Colloquium, Bonn, 1964-/5, apărut 1966, p. 49 urm. şi de curînd R. Syme, *Ammianus Marcellinus and the Historia Augusta*, Oxford, 1968.

[94] Cf. W. Schmid, *Eutropspuren in der Historia Augusta*, în Historia-Augusta-Colloquium 1963, Bonn, 1964, p. 123—133 şi T. Damsholt, *Zur Benutzung von dem Breviarium des Eutrop in der Historia Augusta*, în *Class. et Med.*, XXV, 1964, p. 138—150.

[95] Cf. *Über Zeit und Persönlichkeit der Scriptores Historiae Augustae*, în *Hermes*, 24, 1889, p. 361—362 şi 367—370.

care a fost printre promotorii curentului „inovator" al *HA*, a recunoscut [96], pe bună dreptate, că pasajul despre evacuarea Daciei provine indiscutabil din Eutropius. În sfîrşit, în al treilea rînd, o comparaţie şi analiză a celor două texte[97] ne duc la aceeaşi concluzie, care este cît se poate de evidentă.

Dintre marile asemănări voi releva trei elemente hotărîtoare. Primul îl formează fraza premergătoare pasajului în cauză, care vorbeşte în termeni identici despre templul Soarelui[98], după ce la începutul aceluiaşi capitol[99]—unde *HA* îl urmează îndeaproape[100] pe Aurelius Victor—mai fusese amintită odată această construcţie a lui Aurelian. Al doilea priveşte motivarea evacuării, atît cea obiectivă cît şi cea subiectivă. Ca fond sînt identice, iar ca formă ultima reprezintă o formulare specifică[101] lui Eutropius, pe care *HA* n-a putut s-o găsească şi s-o preia decît de la acest autor! În sfîrşit ultimul element priveşte localizarea identică a noii provincii în ambele opere.

Fiind astfel dovedită unicitatea tradiţiei „greşite" sau „tendenţioase" a părăsirii Daciei, reprezentată doar de către Eutropius, credem că putem trece la ultima dintre concluziile importante ce se desprind din studiul respectivelor izvoare literare amintite, şi care priveşte geneza şi valoarea afirmaţiilor lui Eutropius.

Tradiţia exprimată de Eutropius şi care constituie propria sa creaţie, este greşită sau, mai degrabă, tendenţioasă. Din cauza aceasta ea nu poate inspira încredere şi în nici un caz nu poate forma punctul de plecare sau chiar dovada pentru o presupusă situaţie istorică cu consecinţe atît de mari şi de importante, cum ar fi evacuarea integrală a Daciei, mai ales că aceasta ar contrazice logica şi experinţa istorică cunoscută.

Modul în care Eutropius a ajuns la versiunea sa, ca şi marele succes de care aceasta s-a bucurat pînă în zilele noastre, se explică destul de uşor, dacă se ia în considerare întreaga lucrare şi destinele ei şi dacă se analizează şi se face legătura între diferitele informaţii şi puncte de vedere ale autorului, atît cu privire la Dacia, cît şi în legătură cu alte evenimente, aparent nepertinente, dar care ne arată mentalitatea şi optica acestuia.

Astfel devin evidente atît dorinţa de a atenua impresia lăsată de marea pierdere teritorială suferită de imperiul roman şi de a salva prestigiul grav compromis al acestuia, cît şi tendinţa de idealizare a împăratului Aurelian. Iar pe de altă parte se înţelege importanţa colosalului „succes de librărie" înregistrat de acest manual de istorie romană—unica operă latină tradusă de trei ori[102] în limba greacă!—în decursul timpului

[96] În *Zeitschrift für Numismatik*, 38, 1928, p. 166, reluat apoi şi în alte lucrări. De altfel, de curînd s-au pronunţat hotărît în acelaşi sens şi J. Schwartz (*Historia — Augusta — Colloquium*, 1963, p. 155, n. 70 şi 1964—5, p. 193—194), ca şi A. Chastagnol (*HA — Coll.*) 1966/7, p. 60—62 şi *Rev. Phil.*, XLI, 1967, p. 92—94).

[97] Cf. nota 30.

[98] Eutr. IX, 15, 1. „... Templum Solis aedificavit, in quo infinitum auri gemmarumque constituit"; Aur. 39, 6 „In templo Solis multum auri gemmarumque constituit".

[99] Aur. 39, 2: „Templum Solis magnificentissimum constituit".

[100] Aur. Vict. 35, 7; „... fanum Romae Soli magnificum constituit".

[101] Deoarece ea nu mai apare nicăieri, ci doar la Eutropius într-un loc în care el nu se putea inspira din *Istoria lui Enmann* (III, 18, 1, „*Desperans* Hannibal, *Hispanias* contra Scipionem ducem diutius *posse retineri*...").

[102] Vezi E. Malcovati, *Le traduzioni greche di Eutropio*, *Rend. Ist. Lomb.*, 47 (1943/44), p. 283/304.

şi totodată însemnătatea rolului de ,,autor şcolar" pe care l-a jucat Eutropius pînă aproape de zilele noastre şi în învăţămîntul limbii latine, influenţînd în felul acesta de două ori chiar pe mulţi istorici moderni, care au fost atît de impresionaţi, încît au reţinut pînă şi formularea[103] sa.

Punctul de plecare al tuturor consideraţiilor îl formează chiar celebrul pasaj a cărui traducere exactă[104] şi interpretare oferă toate elementele—chiar dacă într-o formă foarte concisă—pentru consideraţiile făcute. Eutropius insistă că n-a fost vorba despre o simplă ,,părăsire" (*relinquere*) — cum procedase[105] Hadrian în Orient —, ci de o ,,golire" (*intermittere*) totală[106]. Astfel prin extinderea operaţiei parţiale el diminuează proporţiile insuccesului. Într-al doilea rînd el o motivează obiectiv (situaţia Balcanilor) şi subiectiv (neîncrederea lui Aurelian), scuzînd-o[107] în felul acesta indirect.

Prin această atitudine autorul se încadrează în ideologia[108] oficială romană, care ,,crease pe hîrtie" o provincie nouă, pentru a menţine iluzia integrităţii imperiului prin păstrarea vechiului nume. Totodată el subliniază retragerea întregii populaţii şi astfel sînt anulate consecinţele demografice ale evacuării, într-o perioadă de mare lipsă a braţelor de muncă în imperiu.

Caracterul singular al relatării lui Eutropius—dovada creaţiei sale proprii — reiese de altfel atît din lipsa[109] unor corespondenţe, sigure sau măcar sugerate, la alţi autori, cît şi din prezenţa—în schimb—a unor concordanţe ,,ideologice" sau ,,factice" în alte pasaje şi contexte ale operei sale. Astfel evenimentul nu pare să fi fost menţionat în aşa-zisa *Istorie a lui Enmann*, deoarece el nu se întîlneşte[110] la ceilalţi ,,martori" ai acestuia, adică la Aurelius Victor şi *Epitome de Caesaribus*, iar în *HA* provine[111] tocmai de la Eutropius, cum s-a văzut mai sus. Dar şi la alţi

---

[103] Colonizarea unei provincii ,,goale" (Eutr. VIII, 6, 2) de către Traian, urmată ,,simetric" de evacuarea ei ,,totală" sub Aurelian (IX, 15, 1), este reprodusă aidoma de Alföldi (*CAH*, XII, 1939 (1956), p. 153.

[104] ,,Deoarece toată Iliria şi Moesia erau devastate, şi nu mai spera să o poată păstra, el a golit provincia Dacia, pe care o crease Traian dincolo de Dunăre. Romanii pe care i-a scos de pe ogoarele şi din oraşele Daciei i-a aşezat în partea de mijloc a Moesiei. Şi astfel provincia Dacia este acum în dreapta Dunării pe cînd înainte fusese în stînga ei."

[105] VIII, 6, 2 ,,...revocavit exercitus ac finem imperii esse voluit Euphraten".

[106] Sau mai exact ,,de a lăsa gol (la mijloc între romani şi barbari)". Pentru toată discuţia filologică vezi Vl. Iliescu, *Provinciam... intermisit. Zu Eutr. IX, 15, 1, Rev. Roum. Ling.*, XV, 1970, 6, p. 597—600.

[107] Ceea ce nu va fi cazul pentru acţiunile lui Hadrian şi Iovian, care vor fi criticate (cf. infra). În legătură cu acestea însă este cu totul eronată încercarea artificială de clasificare a pierderilor teritoriale romane în ,,ruşinoase" şi ,,onorabile", pe care o încercase E. Norden, *Altgermanien*, Berlin, 1934, p. 27—29.

[108] De altfel cu cîţiva ani în urmă (362) împăratul Iulian vorbise de recucerirea Daciei sub Constantin (*Caes.* 24) — chiar dacă într-o operă satirică — exagerînd şi el — în sensul invers însă — ofensiva şi zona de influenţă romană de la nordul Dunării.

[109] În materia aceasta a filiaţiunii surselor *argumentum ex silentio* este un început de dovadă, a cărui forţă probatorie sporeşte în raport cu numărul celorlalţi factori ,,adjuvanţi".

[110] ,,Reconstituirea" istoriei imperiale pierdute s-a făcut tocmai pe baza concordanţelor dintre Eutropius, Aureliu Victor, *Epitome* şi *HA*.

[111] *HA*, care acordă 50 de cap. (precedat doar de *Alex. Sev.* cu 68) lui Aurelian, a recurs şi la Eutropius — la care de asemenea Aurelian ocupă un loc important, dar la o scară mai redusă decît în *HA* —, pe lîngă Aurelius Victor şi alţii, tocmai fiindcă în ,,Enmann" nu găsise relatarea despre Dacia, iar la Eutropius acţiunea evacuării era prezentată ca o realizare a lui Aurelian (pentru caracterul romantic al biografiei acestuia cf. Syme, *op. cit.*, p. 93).

autori susceptibili de a relata retragerea aureliană nu găsim nimic. Astfel Aurelius Victor, Eusebius-Hieronymus şi Orosius, deşi tratează domnia lui Aurelian, nu amintesc nimic despre evacuarea Daciei sub acest împărat. Pentru Dexippos, care s-a pierdut, avem mărturia indirectă la Eunapios-Zosimos şi Cassiodorus-Iordanes, iar la Ammianus Marcellinus — contemporan al lui Eutropius, care şi-a scris însă opera cu două decenii mai tîrziu —, deşi domnia lui Aurelian se găsea în cărţile pierdute, putem presupune aceeaşi atitudine de idealizare, deoarece menţiunea incidentală despre acest împărat este făcută pe acelaşi ton, fiindu-i acordate[112] meritele împăraţilor Claudius II şi Constantin cel Mare în respingerea goţilor şi în atitudinea paşnică a acestora pentru multă vreme. Iar în afară de aceasta cu ocazia citării[113] unor mari nenorociri abătute peste imperiu, ca urmare a invaziilor germanice şi chiar gotice în Balcani[114], evacuarea Daciei nu este pomenită !

Este posibil ca tăcerea celorlalţi autori, şi în special a celor greci, în opoziţie cu Eutropius, care a făcut un rezumat la cererea împăratului, în calitatea sa de *magister memoriae* şi a reprezentat un punct de vedere oficial sau cel puţin oficios, să se datoreze măcar în parte caracterului dificil al subiectului.

Dacă lui Aurelian i-au fost închinate trei capitole (13, 14 şi 15), fiind denumit[115] „receptor Orientis Occidentisque", nu la fel este tratat Hadrian. Astfel i se atribuie[116] intenţia[117] de a evacua Dacia, din invidie faţă de Traian care o cucerise, spunîndu-se cu această ocazie că prietenii împăratului l-au oprit de la această acţiune, fiindcă l-au speriat cu perspectiva că mulţi cetăţeni romani vor fi daţi pe mîna „barbarilor".

Din pasajul acesta extrem de important, peste care s-a trecut mult prea uşor, se vede de fapt concepţia[118] lui Eutropius despre evacuarea Daciei. Două lucruri reies implicit de aici :

1. Pe vremea lui Hadrian era greu de conceput o evacuare a cetăţenilor romani din Dacia, drept care împăratul a renunţat la ideea sa, deşi ne aflăm doar la cîţiva ani după cucerire şi de aceea numărul cetăţenilor era în orice caz mai mic decît după 165 de ani de romanizare. Înseamnă că sub Aurelian, cînd imperiul era mult mai slab, iar populaţia romană[119] mai numeroasă, operaţia ar fi fost imposibilă, cel puţin după logica lui Eutropius.

---

[112] XXXI, 5, 17 „... per Aurelianum, acrem virum, et severissimum noxarum ultorem, pulsi (scil. Gothi) per longa saecula siluerunt immobiles".

[113] XXXI, 5, 11 „... namque si superiores vel recens praeteritae revolvantur aetates, tales tamque tristes rerum motus saepe contigisse monstrabunt".

[114] Amestecînd invazia din 251 (Decius) cu cea din 269 (Claudius) !

[115] Cf. *restitutor orbis*, din *CIL*, VI, 1112.

[116] VIII, 6, 2 „Qui Traiani gloriae invidens... provincias... reliquit. Idem de Dacia facere conatum amici deterruereunt, ne multi cives Romani barbaris traderentur propterea quia Traianus victa Dacia ex toto orbe Romano infinitas eo copias hominun transtulerat ad agros et urbes colendas. Dacia enim diuturno bello Decebali viris fuerat exhausta".

[117] Această intenţie, care fusese prezentată de către Fronto (*Princ. hist.*, II, 206, ap. *Izv. ist. Rom.*, I, p. 533) ca un fapt îndeplinit ! — tot din motive subiective şi nu datorită lipsei de informaţii — este în general respinsă de critica modernă (G. Forni, *Athenaeum*, XXXVI, 1959, p. 198 şi R. Syme, *JRS*, III, 1962, p. 88).

[118] Căci pe noi în cazul de faţă ne interesează ce a crezut şi a vrut să spună autorul, ca să ajungem apoi indirect la realitatea istorică.

[119] După *Constitutio Antoniniana* aproape toţi provincialii erau romani !

2. „Ticăloşia" pe care n-a făcut-o Hadrian—deşi prost văzut de istoriografia imperială „senatorială", inclusiv de Eutropius—nu putea s-o comită în nici un caz un „împărat ideal" ca Aurelian. De aceea în cazul unei retrageri „a fost pus" să evacueze toată populaţia.

Eutropius nu şi-a dat seama de contradicţia ireconciliabilă a argumentării sale, care este ambiguă. Căci din moment ce Hadrian vroia cu adevărat[120] să plece din Dacia, trebuia să retragă puţinii cetăţeni, dacă Aurelian a putut să-i retragă pe toţi. Iar dacă a rămas, fiindcă n-a putut să-i scoată pe cei puţini, nici Aurelian n-ar fi putut să procedeze la fel cu toată populaţia.

Dar o contradicţie logică şi mai evidentă apare la Gallienus, în timpul căruia[121] ar fi fost pierdută Dacia! Ceea ce este însă şi mai important pentru problema în discuţie, este critica la adresa acestui împărat—şi el prost văzut de istoriografia „senatorială", care nu putea uita desigur răpirea[122] comandamentelor militare din mîna ordinului senatorial—şi pentru pierderea provinciei, în timp ce Aurelian va avea meritul să salveze toată populaţia romanizată!

În sfîrşit, mai trebuie subliniată critica violentă la care este supus[123] împăratul Iovian pentru cedarea de teritorii cu ocazia păcii încheiate cu perşii, după moartea lui Iulian Apostatul. Aceleaşi critici se găsesc şi la Festus, care le-a preluat şi acceptat[124], iar consideraţii asemănătoare—chiar dacă autorul încearcă şi o explicaţie—se întîlnesc la Ammianus Marcellinus[125].

Aceasta reflectă[126] o ideologie „imperială", foarte agresivă, de vreme ce şi Eutropius era păgîn şi făcuse campania din Persia, cunoscînd astfel situaţia grea a armatei romane, la fel cu Ammianus Marcellinus, care o descrisese în cap. 6—7.

În felul acesta—în opoziţie cu Hadrian, Gallienus şi mai ales Iovianus, care sînt criticaţi pentru pierderi teritoriale—Aurelian este scuzat şi astfel înfrîngerea romană este diminuată prin evacuarea totală a tuturor cetăţenilor romani. Dar cum Eutropius este un autor totuşi cu formaţie literară, retorică[127], şi anumite elemente formale, exterioare, au influenţat fondul şi au dus la o anumită formulare.

Unei viziuni de colonizare integrală—la fel de greşită ca şi evacuarea completă—schiţată *ad maiorem Traiani gloriam*, îi corespunde o părăsire exprimată în termeni simetrici[128] *ad servandum Aureliani gloriam*!

Această tradiţie, care a fost de trei ori tradusă în greceşte, a intrat astfel şi în literatura bizantină propriu-zisă, pentru care a reprezentat singura sursă utilizabilă şi de aceea şi utilizată, deoarece pe de o parte

---

[120] Ca dovadă că a plecat din cuceririle orientale ale lui Traian, unde nu fuseseră colonizate încă mase de romani.

[121] IX, 8 „Dacia, quae a Traiano ultra Danubium fuerat adiecta, amissa est".

[122] Aur. Vict. 33, 34 „... senatum militia vetuit ed adire exercitum".

[123] X, 17.

[124] XXVIII.

[125] XXV, 7, 13 şi mai ales 9, 8—9.

[126] Aceeaşi atitudine o are şi Zosimos III, 31—32, reprezentant al cercurilor păgîne, care-l critică pe Iovian în opoziţie cu Iulian Apostatul.

[127] Pentru aportul acesteia la caracterul specific al *HA*, cf. Syme, *op. cit.*, passim.

[128] Cf. notele 116 şi 30: „ex toto orbe Romano... ad agros et urbes colendas"; „abductosque Romanos ex urbibus et agris".

Eutropius se bucura de o largă folosire, iar pe de altă parte pare să fi reprezentat, prin traducere, singura versiune greacă a părăsirii Daciei de către romani[129].

În aceeaşi ordine de idei trebuie să amintesc că mai există şi alte tradiţii istorice greşite în antichitate[130] şi mai ales în lumea romană. Pe lîngă greşeli individuale[131] şi versiuni secundare[132], izvorîte din aceeaşi ideologie ,,imperialistă'', care exaltă propriile succese—vezi cifrele duşmanilor căzuţi la acelaşi Eutropius—şi diminuează în fel şi chip insuccesele, avem şi un adevărat exemplu de ,,camuflare'', care a indus în eroare, pînă de curînd toată istoriografia modernă! Este cazul morţii tînărului împărat Gordian III (244), pe care toată tradiţia romană[133] o atribuie uneltirilor[134] viitorului împărat Filip Arabul, la acea dată prefect al pretoriului. Numai că *Res gestae divi Saporis* au arătat[135] că Gordian a murit în lupta de la Peroz-Şapor, după care s-a şi încheiat pacea cu perşii!

În încheiere aş vrea să subliniez încă o dată cele trei constatări fundamentale care se desprind din studierea amănunţită a izvoarelor narative—reale şi posibile—privind evacuarea Daciei:

în primul rînd este neîndoielnică existenţa a două tradiţii istorice, dintre care una (Eutropius) este greşită sau cel puţin tendenţioasă, iar cealaltă ,,Iordanes'' este corectă;

ambele tradiţii se bazează de fapt pe cîte un singur autor, deşi prima a fost reluată şi reprodusă de două ori (Festus şi *HA*) imediat după apariţia ei, iar mai tîrziu—fiind tradusă de trei ori în limba greacă—va reprezenta izvorul pentru întreaga tradiţie bizantină;

a doua tradiţie este superioară primei, deoarece reprezentantul ei, Iordanes, este mai competent, din care cauză el îl şi corectează pe Eutropius, pe cînd versiunea tendenţioasă a ultimului se explică uşor prin patriotismul său.

L'ÉVACUATION DE LA DACIE À LA LUMIÈRE DES SOURCES LITTÉRAIRES

RÉSUMÉ

L'auteur commence par présenter l'état de la question, à savoir les deux théories qui s'affrontent—l'évacuation intégrale de toute la population (soldats et provinciaux) ou seulement partiale (armée et offici-

[129] Cf. de curînd Vl. Iliescu, *Die Räumung Dakiens in den byzantinischen Schriftquellen*, in *Actes du XIV*^e^ *Congrès international des études byzantines*, Bucureşti, septembrie, 1971.

[130] Cf. Fr. Pfister, *Antike Überlieferung und historische Kritik, Neue Beiträge zur Geschichte der Alten Welt*, I, Berlin, 1964, p. 247—258.

[131] Astfel Aur. Vict. 29, 4, a crezut că împăratul Dacius a fost ucis ,,fraude Bruti'' în loc să fie ucis de goţi la Abrittus, împreună cu fiul său.

[132] Tot astfel pentru eroul de la Naissus (269), care a murit de ciumă, apare şi versiunea morţii voluntare pentru obţinerea victoriei (Aur. Vict. 34, 4—5).

[133] Ca Aur. Vict. 27, 8; Eutr. IX, 2, 3; *HA, Gord.*, 30, 8—9; Am. Marc., XXIII, 5, 17; Zos., I, 18, 2—19, 1.

[134] Deci aceeaşi concepţie, că numai ,,din interior'', de către alţi romani, şi prin trădare pot fi învinşi romanii, iar nu de către neromani!

[135] De ex. la M. Sprengling, *Am. Journ. Sem. Lang. Lit.*, LVII (1940), p. 363; încercarea recentă a lui St. Ir. Oost, *Cl. Phil.* LIII, 1958, p. 106—107 de a reabilita tradiţia romană nu este de loc convingătoare.

els avec leurs proches). Après avoir constaté l'absence d'une analyse approfondie des textes—étant donné que la majorité des chercheurs s'est contentée de les effleurer—l'auteur passe en revue les différentes sources, en faisant resortir l'importance capitale—sourtout pour la collection des biographies impériales (*Historia Augusta*)—de leur chronologie, telle qu'elle a été établie par les dernières recherches, c'est-à-dire : Eutrope (369/70), Festus (371/2), l'*HA* (autour de 395) et Jordanes (551).

Les conclusions, dues à une analyse pousée des sources, même de celles qui auraient dê ou pu mentionner l'évacuation de la Dacie sous Aurélien, sont les suivantes :

1. Il y a deux traditions historiques, dont la première, représentée par Eutrope, Festus et l'*HA*, puet être caractérisée comme «erronée» ou au moins « tendancieuse » tandis que la deuxième, accréditée par Jordanes, peut être considérée « bonne » ou « correcte ».

2. La tradition « erronée », quoiqu'en apparence attestée par trois auteurs, repose en réalité seulement sur Eutrope, dont la version a été ensuite reproduite par Festus et l'*HA*. Ce qui rend encore plus suspect le caractère singulier de cette tradition est son absence évidente chez Aurelius Victor, Eusèbe-Jérôme, Orose et Zosime et très probable chez Dexippe, l'Histoire de Enmann, Ammien Marcellin et Eunape.

3. La tradition « correcte » est représentée par Jordanes, supérieur à Eutrope à plusieurs points de vue. Tout d'abord il faut mentionner qu'il est originaire des régions du Bas-Danube, pour lesquelles il montre un intérêt assez vif ; c'est pourquoi il nous donne maints renseignements qu'on ne trouve pas ailleurs. Ayant des connaissances plus profondes que ses sources, en sa qualité « d'autochtone », il les corrige parfois.

4. La première tradition est corrigée par la seconde : Jordanes restreint l'ampleur de l'évacuation intégrale, telle qu'elle a été décrite dans Festus, sa source principale qu'il suit d'ailleurs de très près. Il ajoute aussi des dates supplémentaires, à savoir les noms des nouvelles provinces créées par Aurélien (*Dacia ripensis* et *Dacia mediterranea*).

5. La version d'Eutrope ne repose sur aucune source : elle est donc sa propre « œuvre », dont la genèse s'explique d'un côté par son idéologie « impérialiste »—critique violente des cessions faites ou des pertes territoriales enregistrées par les empereurs romains—, de l'autre côté par l'apologie d'Aurélien—en opposition avec Hadrien, Gallien ou Jovien. *Last but not least* intervient aussi sa rhétorique pour la symétrie du « récit dacique » : à une colonisation totale sous Trajan correspond une décolonisation totale sous Aurélien.

6. « L'évacuation intégrale » de la Dacie n'est pas l'unique exemple d'une fausse tradition reproduite dans l'historiographie impériale tardive. Depuis peu on s'est rendu compte, par les *Res Gestae Saporis*, qu'en réalité le jeune empereur Gordien III est mort sur le champ de bataille et non pas assassiné, comme le voulait l'historiographie impériale. De même, tandis que selon une tradition Claude II était mort en héros, en réalité il avait succombé aux suites de la peste.

7. La tradition byzantine reproduit seulement la version d'Eutrope, dont le livre, en tant que manuel d'histoire romaine, avait enregistré un grand succès aussi bien dans l'Empire oriental que dans celui occidental, grâce à ses trois traductions.

MORMÎNTUL DE CĂLĂREŢ NOMAD DESCOPERIT LA CURCANI
(jud. Ilfov)

DE

M. SÂMPETRU şi D. ŞERBĂNESCU

În toamna anului 1968 cînd am întreprins cercetări arheologice într-o aşezare din secolul al IV-lea e.n. de pe teritoriul comunei Curcani, în punctul Potcoava, în cursul operaţiunii de urmărire a conturului unei locuinţe, s-a observat că limita acesteia era tăiată de o groapă în partea de sud-est. S-a procedat atunci la înlăturarea stratului de arătură, gros de circa 0,30 m, sub care a apărut groapa a cărei umplutură de pămînt cenuşiu deschis, cu pete gălbui, se deosebea net de cel din locuinţă. S-a trecut apoi la secţionarea longitudinală a gropii în scopul obţinerii unui profil şi a eventualelor elemente de datare corespunzătoare. Datorită unor cauze obiective s-a sistat săpătura şi s-a astupat în aceeaşi zi.

Amintim că locul unde s-a făcut descoperirea se află la marginea de miazăzi a satului Curcani (fig. 1) şi este mărginit spre sud de îngrăditura gospodăriei locuitorului Necula I. Grigore, iar spre nord de drumul de la marginea satului ce se bifurcă, continuînd în ocol către sud. Cealaltă ramură a bifurcaţiei este drumul ce duce spre Mitreni, care începe aici şi coboară de pe terasă pe pantă în lunca joasă a Dunării. Spre nord, dincolo de această uliţă de sat, se află malul cărămidăriilor, tăiat aproape vertical acum şi încă puţin mai încolo, oglinda lacului Potcoava şi malul opus, cu case mărginaşe, acoperit cu vii spre răsărit, nu departe de linia ferată Bucureşti-Olteniţa.

În 1969, în toamnă, s-a redeschis secţiunea A″ ce fusese trasată şi începută în 1968. În umplutura din partea sudică a gropii, cu excepţia colţului de sud-est, începînd de la 0,80 m adîncime, au început să apară oase de om, fragmentare, iar la 1 m adîncime s-a găsit şi o bucată de maxilar inferior omenesc. În această parte groapa avea un contur neregulat, iar pămîntul de umplutură era afînat şi prăfos, de culoare cenuşie-închisă. Ceva mai jos, la 1,40 m adîncime s-au găsit alte oase de om, tot risipite, între care un fragment de os de la antebraţ, iar ceva mai sus două metapodii de cal, rupte la cîte un capăt. La 1,66 m adîncime, în colţul de nord-vest al gropii era aşezat un craniu de cal cu botul spre vest-sud-vest. Lîngă el se aflau două oase de cal de la picioare, iar sub acestea, separate de un strat de pămînt de umplutură veche, de 0,15 m grosime, alte două oase de cal de la picioare, aşezate tot în linie şi paralel unul faţă de altul şi faţă de cele de deasupra, care le suprapuneau. Toate patru erau retezate

S C I V , tomul 22, nr. 3, Bucureşti, 1971, p. 443—455

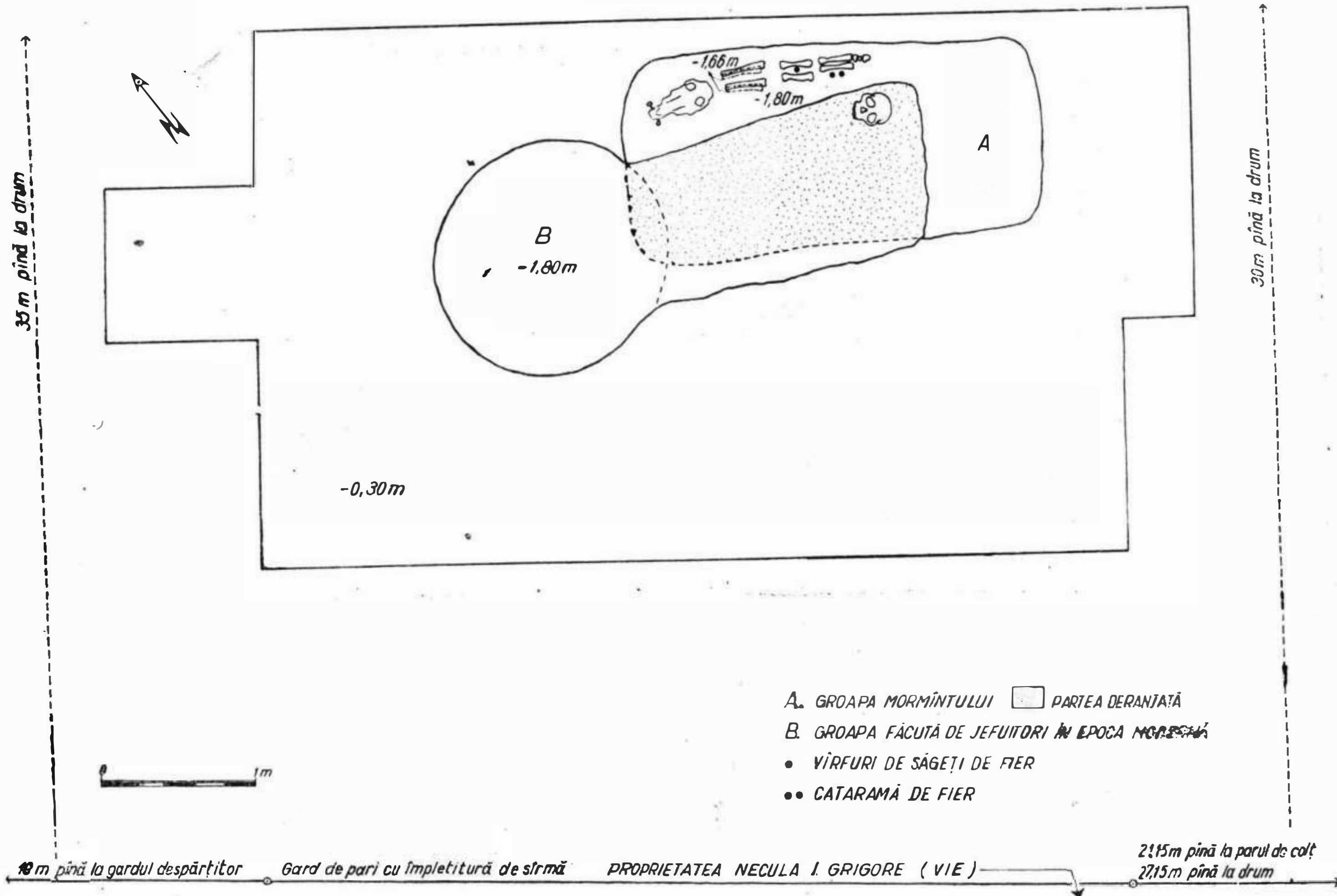

Fig. 1. — Secţiunea A''. Mormîntul de călăreţ nomad. A, groapa mormîntului; B, groapa făcută de jefuitori în epoca modernă; *, vîrfuri de săgeţi de fier; **, cataramă de fier.

la capete[1]. Urmau tot în aliniere, la acelaşi nivel cu oasele din rîndul de jos, încă două oase de cal, de la picioarele din faţă, aşezate în lung şi paralel. Între acestea se aflau, alături una de alta, patru vîrfuri de săgeţi de fier. În continuare au fost găsite, de asemenea aşezate în lungul peretelui nordic al gropii, la 0,20 m distanţă de acesta, încă două oase de cal, de la picioarele dinapoi, cu falangă; se pare că unul a avut şi copita, care s-a fărîmiţat. Lîngă ele zăcea o cataramă de fier. În imediata apropiere a ultimelor oase de cal, la 0,30 m distanţă spre sud de acestea, a fost descoperit un craniu de om iar în dreptul craniului un fragment ceramic din secolul al X-lea e.n., din specia cenuşie, ornamentat cu linii lustruite. Craniul a fost găsit cu faţa în sus, îndreptată spre vest, la adîncimea de 1,80 m, la acelaşi nivel cu oasele de cal din rîndul de jos. Lîngă craniu s-au găsit vertebre şi rotule de om, risipite. Alte cîteva oase de om (două oase de la mînă), dinţi, vertebre, falange, parte din ele rupte, s-au găsit în partea sudică a gropii mormîntului.

La craniul de cal s-a găsit între maxilare, o zăbală de fier făcută dintr-o singură vergea, cu inele la capete. Fiind puternic oxidată s-a rupt. În afară de elementele prezentate mai sus, nu s-a mai aflat în groapa mormîntului nici un alt material osteologic sau de inventar. Apărea evident, că mormîntul fusese parţial răscolit într-o epocă mai tîrzie, cu scopul de a fi jefuit. Faptul că oasele de cal, depuse ritual, nu au fost deranjate (cu excepţia a două metapodii) se explică prin împrejurarea că se aflau aşezate lăturalnic, în lungul peretelui nordic al gropii mormîntului şi nu au fost sesizate de cei care întîmplător (cu ocazia săpării unei gropi-clopot, cum sînt destule în preajmă, dacă tumulul nu mai exista), sau intenţionat (în scopul căutării de comori, dacă presupunem că movila mai era atunci cînd a fost deranjat mormîntul) au săpat în acest loc şi au dat foarte probabil peste craniul uman, urmărind scheletul în continuare şi răvăşindu-l complet, deoarece dintre oasele scheletului omenesc rămase în groapă şi descoperite de noi, nici unul nu se mai afla în poziţie anatomică. Locul ce-l ocupa scheletul omenesc, mai mult de jumătate din lăţimea gropii (de formă dreptunghiulară, cu colţurile rotunjite), a rămas deci gol în planul mormîntului.

Judecînd după locul în care am descoperit craniul de om (aşa cum l-am aflat noi), la 1 m distanţă de peretele estic al gropii de mormînt (măsurătoare luată la nivelul de zăcere) şi foarte aproape de peretele nordic al acesteia (la 0,50 m) şi de oasele de cal ultime (la 0,30 m), rezultă o poziţie excentrică, care ar duce prin trasarea unui ax ideal, de la craniu spre vest, la „încălecarea" parţială a oaselor de cal de către scheletul uman ceea ce (şi din considerentele expuse mai sus) ne-a dus la concluzia că nici craniul nu se afla în poziţia de îngropare iniţială.

În groapa mormîntului, atît în partea nederanjată, unde se aflau oasele de cal, lîngă craniul de cal şi pe oasele acestuia, cît şi în partea deranjată, chiar lîngă craniul uman (deci la adîncimile de 1,66 m—1,80 m) s-au găsit cioburi de vase ceramice din trei epoci diferite şi anume : a) fragmente ceramice din latène-ul getic, cu brîu alveolar, din secolul al IV-lea î.e.n.; b) cioburi din pastă „ciment", aparţinînd culturii Sîntana de

[1] Cele patru oase de cal de la picioare, găsite lîngă craniu, nefiind dimensionabile, deoarece erau retezate la capete, nu au fost incluse în studiul alăturat.

Mureş-Cerneahov (din care unul chiar lîngă craniul de cal) şi un fragment de chirpic cu impresiuni de nuiele; c) cioburi aparţinînd culturii Dridu, databile în secolul al X-lea e.n. din ambele specii, atît cea brună-roşcată, cu decor incizat în linii orizontale şi în val, cît şi din specia cenuşie-închisă, cu pereţii relativ groşi şi decor în linii lustruite, orizontale sau verticale (vezi fig. 2/1, 2, 3, 4). Un ciob cu decor lustruit în linii verticale, pe fond castaniu deschis, din varianta cu ardere oxidantă (fig. 2/5), găsit în groapa mormîntului în partea răscolită de jefuitori, lîngă craniul omenesc, la adîncimea de 1,80 m, se întregeşte cu un alt fragment găsit în groapa modernă (la adîncimea de 1,60 m) făcută lîngă mormînt prin care s-a şi pătruns (fig. 2/7). Tot din groapa făcută de jefuitori, provine şi un fragment din pastă de culoare brună-roşcată, cu decor incizat (fig. 2/6).

În afara gropii de mormînt au fost găsite la adîncimea de 0,30—0,35 m, în extinderile de cîte 1 m lungime, făcute spre est şi spre vest, pentru completarea profilului, alte fragmente ceramice aparţinînd culturii Dridu: un fragment din specia brună-roşcată cu decor incizat şi trei cioburi cu pereţii groşi din categoria de ceramică neagră-cenuşie, cu decor în linii lustruite orizontale, între care şi un profil de gură de vas. Deoarece în jurul gropii de mormînt nu s-a mai găsit stratul corespunzător culturii Dridu, se poate aprecia că aceste cioburi au rămas de la baza stratului medieval timpuriu, pe suprafaţa stratului din secolul al IV-lea, unele poate purtate şi de plug.

Situaţia stratigrafică străpunsă de groapa de mormînt este identică cu cea constatată şi în celelalte secţiuni trasate mai înainte în acest punct, în apropierea gropii mormîntului de călăreţ. În secţiunile A, B şi caseta B′, de lîngă secţiunea B, a fost înregistrată o succesiune de trei strate de cultură. Primul de jos în sus, este un strat reprezentînd latène-ul getic, suprapus de un strat de locuire aparţinînd culturii Sîntana de Mureş-Cerneahov, după care urmează cel al culturii Dridu. În legătură cu acesta din urmă facem menţiunea că a fost înregistrat numai într-o anumită zonă din cuprinsul secţiunii A şi anume doar baza acestui strat format din pămînt negru lucios. În secţiunea B nu a fost găsit, decît tot ca rămăşiţă în caseta B′; în jurul gropii mormîntului de călăreţ din suprafaţa A″ nu s-a mai păstrat, după cum s-a spus. Totuşi, urmele de locuire din cultura Dridu şi mai ales materialele ceramice găsite sînt numeroase, fapt ce arată că în acest punct stratul medieval timpuriu a avut o grosime destul de mare, ceea ce constituie un indiciu suficient pentru o locuire de tip Dridu în acest loc. În urma lucrărilor din epoca modernă, prin amenajarea acestei suprafeţe dintre drumul de ţară şi gardul caselor, ca arie de treier, prin săparea stratului de pămînt superficial de către locuitori, aproape în fiecare an, în vederea aprovizionării cu pămînt pentru nevoile gospodăreşti cît şi prin arăturile anuale ce nivelau terenul prin raderi succesive, s-a ajuns la situaţia consemnată mai sus. Cioburile mari găsite în caseta B′, de pildă, aparţinînd culturii Dridu (fig. 3), cît şi o rămăşiţă din partea de jos a stratului acestei culturi, înregistrată în secţiunea A, pe o suprafaţă de cîţiva metri pătraţi, la mică distanţă de groapa de mormînt a călăreţului nomad, sînt o dovadă că ne aflăm pe locul unei aşezări de tip Dridu, iar bordeiele acesteia ar putea fi surprinse în săpăturile viitoare, cu toate că stratul de cultură a fost ras. În cele mai multe cazuri, cioburile culturii Dridu au fost găsite presărate pe nivelul din secolul

al IV-lea e.n., aflat la 0,22 m—0,30 m sub arătură. Se poate considera deci de pe acum ca foarte probabilă îngroparea călărețului nomad chiar în cuprinsul așezării, după părăsirea acesteia de către locuitori, la apariția nomazilor.

Groapa făcută inițial de jefuitori se afla la vest de groapa călărețului nomad și era de formă oarecum tronconică, cu rotunjire la bază după sistemul gropilor-clopot de bucate, ajungînd la 1,50 m diametru. Adîncimea acestei gropi este de 1,80 m, la fel cu cea constatată la groapa mormîntului de călăreț. În umplutura gropii din epoca modernă, ce prezenta alternanțe de pămînt galben și pămînt negru, s-au descoperit, în afară de fragmentele ceramice amintite deja, bucăți de chirpic și cioburi din secolul al IV-lea e.n., precum și un ciob din perioada modernă. Desigur că groapa săpată mai întîi a nimerit doar cu o parte din circumferință groapa mormîntului și după reperarea întîmplătoare a craniului de om, a fost extinsă spre est, în lungul scheletului. Precizăm că în ziua de azi nu mai există nici o urmă de movilă în acest punct situat la marginea satului, atît pe locul unde s-a descoperit mormîntul, cît și împrejur.

În legătură cu inventarul mormîntului precizăm că s-au păstrat numai obiectele depuse o dată cu capul și picioarele calului, deci cele găsite de noi în partea nederanjată a mormîntului. Toate aceste obiecte sînt din fier, și reprezintă o zăbală, o cataramă și patru vîrfuri de săgeți, din care au putut fi recuperate două.

Zăbala este făcută dintr-o bară simplă, fără îndoitură, prevăzută la capete cu ochiuri prin care erau petrecute inele mobile rotunde. Dimensiunile zăbalei luate pe obiectul încărcat de rugină sînt : 14,8 cm lungime, fără inele ; grosimea vergelei de fier a zăbalei este de 1,4 cm și corespunde cu grosimea inelelor, de cîte 1,4 cm fiecare. Diametrul exterior al inelelor este de 4,3 cm. În secțiune, bara este de formă patrulateră, turtită, iar inelele sînt rotunde (fig. 4 și 6/4). Catarama de fier (fig. 5 și 6/1), găsită lîngă oasele de cal de la picioarele posterioare (ce se aflau cu copita spre est), este de formă ovală, cu excepția colțului stîng de la bază, care este în unghi drept; forma generală indică o cataramă cu latura de la bază dreaptă și subțire (de 5 mm lățime și 4 mm în secțiune), în părți și în față fiind ovală și mai lată (6 mm în părți, respectiv 7 mm lățime în față, în secțiune fiind tot de 4 mm). Dimensiunea cataramei este de 2,8 × 2,8 cm. Spinul este adus pe dedesubt pe latura de prindere a cataramei, iar la mijloc are o lăsătură în formă de șa ; baza spinului este mai lată și apare patrulateră în plan, iar vìrful este înălțat și se termină ascuțit. Lungimea spinului este tot de 2,8 cm.

Unul din vìrfurile de săgeți recuperate este foliform (fig. 5 și 6/2) și are lungimea de 7,4 cm din care 3,7 cm pedunculul, de secțiune rotundă. Pe peduncul se mai păstra încă lemn cu urme de impresiuni sub forma unor benzi paralele, late de 4 mm. Celălalt vîrf de săgeată are formă romboidală, cu vìrful ascuțit, iar pedunculul este oval în secțiune. Lungimea acestui vîrf de săgeată este de 10,4 cm, din care pedunculul are 3,7 cm. Pedunculul este încărcat la bază cu urme de lemn (fig. 5 și 6/3). Din alte două vîrfuri de săgeți nu s-au recuperat decît pedunculii.

Dat fiind că scheletul omenesc nu a fost găsit, ci doar resturi din el, *in situ* nefiind decît oasele de cal, urmează a se proceda la o reconstituire

parţială a tipului de mormînt, după elementele păstrate: axul gropii mormîntului, axul de îngropare a părţilor din trupul calului, depuse ritual după un anumit tipic şi inventarul rămas. Situaţia înregistrată în cursul săpăturii noastre a fost expusă deja. Pornind de la aceasta, avem de la început un element cert în însuşi axul gropii de mormînt care are orientarea vest—est (sau est—vest). Apoi, axul de orientare al resturilor de cal depuse în mormînt, începînd de la vest către est, cu capul aşezat cu faţa spre vest—sud-vest. Un alt element preţios constă în înşirarea acestora în lungul peretelui nordic al gropii, deci la stînga răposatului; locul ocupat de scheletul acestuia rămînînd gol în cazul de faţă în planul gropii mormîntului, în dreapta, după risipirea oaselor de către jefuitori. Doar craniul, plin de pămînt, era aruncat tot în groapă la circa 1,30 m distanţă de locul iniţial, cu faţa spre apus, deci invers decum fusese îngropat. La spălare, ulterior s-a constatat că fusese despicat transversal în partea mediană, probabil cu ocazia răscolirii.

Obiectele de inventar (zăbala de fier găsită între maxilarele craniului de cal, vîrfurile de săgeţi aflate între oasele de la picioare ale calului, catarama de fier de la chinga de şa de lîngă acestea) şi ritualul în sine, reprezentat prin depunerea resturilor de cal (capul şi picioarele tăiate), lîngă cadavru, luate împreună cu celelalte elemente citate mai sus, amintesc modul de îngropare tipic pentru populaţiile tiurce nomade tîrzii.

Mormîntul studiat aici prezintă asemănări izbitoare cu cele de la Sarkel din necropola tumulară, în multe privinţe [2]. Remarcăm între altele aşezarea resturilor de cal în stînga defunctului, în lungul peretelui gropii şi punerea capului de cal pe un postament de pămînt. Şi în acest caz, capul de cal a fost depus cu zăbala în gură; piesa este făcută dintr-o bară muştiuc, neîndoită, cu inele circulare la capete [3]. La Sarkel, răposaţii erau aşezaţi în coşciuge de lemn sau îngropaţi fără sicrie [4]. La Curcani nu am găsit urme de lemn sau cuie de fier şi conchidem că defunctul nu a avut coşciug.

După M.I. Artamonov, înmormîntările de la Sarkel-Belaia Veja din necropola de curgane, ar aparţine uzilor, atribuirea lor cumanilor fiind exclusă [5]. Totodată autorul citat face o încadrare largă acestei necropole în secolele IX—XI e.n., legînd-o de înmormîntările de acelaşi fel şi din aceeaşi vreme ale nomazilor din stepele din nordul Mării Negre [6].

Modul de înmormîntare discutat mai sus (însoţit de zăbala fără îndoitură) este considerat de către L.P. Ziablin şi S.A. Pletneva, drept peceneg [7]. La S.A. Pletneva, această încadrare are la bază un criteriu

[2] M.I. Artamonov, *Саркел-Белая Вежа*, în *MIA*, 62, 1958, p. 76—77 şi fig. 56.

[3] *Ibidem*, p. 76 şi fig. 57 de la p. 78. Din text nu reiese cu claritate dacă această zăbală a fost găsită în mormîntul reprodus la fig. 56 sau în altul.

[4] S.A. Pletneva, *Кочевнический могильник близ Саркела-Белой Вежи*, în *MIA*, 109, 1963, p. 237.

[5] M.I. Artamonov, *op. cit.*, p. 77 şi 83.

[6] *Ibidem*, p. 77.

[7] L.P. Ziablin, *Археологические памятники кочевников X—XIV вв. Восточной Европы*, Moscova, 1952 (autoreferat), cf. L.S. Kuhareva, *Могильник кочевников у села Максимовка на Днепре*, în *Исследования по археологии СССР*, Leningrad, 1961, p. 201 şi nota 13; S.A. Pletneva, *Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях*, în *MIA*, 62, 1958, fig. 2, stînga la p. 155 şi p. 162, 164. După autoare, în Asia Centrală în teritoriul de baştină al uzilor, zăbala fără îndoitură nu se întîlneşte niciodată (*ibidem*, p. 162). Pentru cele şase trăsături esenţiale ale ritualului peceneg, *ibidem*, p. 153 şi 155.

1

2

3

4

5

6

7

Fig. 2. — *1, 2, 3, 4, 5, 6, 7.* Fragmente ceramice aparținînd culturii Dridu, găsite în groapa mormîntului de călăreț, la nivelul de zăcere (unele din partea nederanjată, altele din partea răvășită).

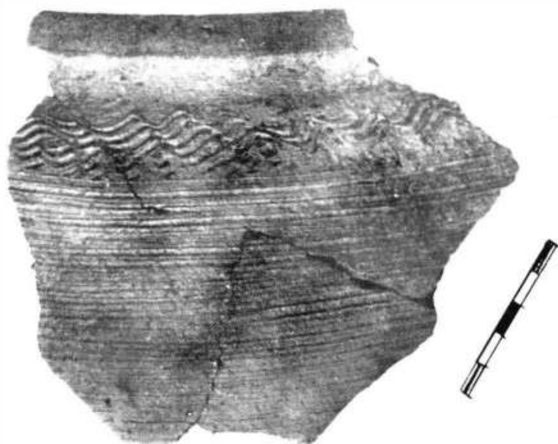

Fig. 3. — Ciob de vas-borcan (cultura Dridu), găsit în caseta B′, la adîncimea de circa 0,30 m.

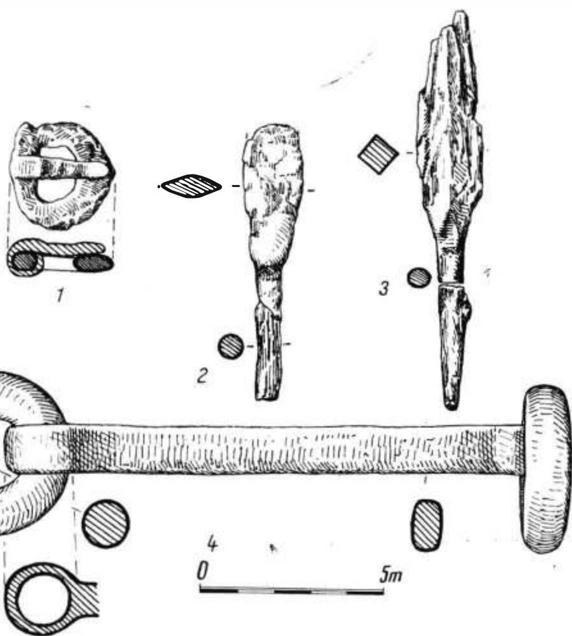
Fig. 4. — Zăbală de fier fără îndoitură, găsită la craniul de cal (mărimea 2/3).

Fig. 5. — Catarama de fier și vîrfuri de săgeți de fier din mormîntul de călăreț.

Fig. 6. — Zăbala, catarama și vîrfurile de săgeți aflate în mormînt.

selectiv, întemeiat pe existența simultană a șase trăsături diferite, convergente, tipul de zăbală, singur, neputînd constitui un argument decisiv în atribuirea unei înmormîntări sau alteia unui anumit grup de populații turcomane ce s-au perindat în stepele dintre Ural și Dunăre, în veacurile IX—X e.n. Comparînd datele din mormîntul studiat în acest articol, cu cele șase trăsături fixate de către S.A. Pletneva, constatăm că ele coincid în privința elementelor păstrate, cu excepția doar a adîncimii de îngropare, care nu poate fi, socotim noi, o problemă esențială. Răvășirea și împrăștierea oaselor scheletului omenesc au dus la dispariția unuia din factori, orientarea răposatului. Din exemplele cunoscute rezultă că acesta era așezat întotdeauna cu capul spre apus, invers față de orientarea capului de cal, așezat alături. Spațiul larg rămas în mormînt în dreapta oaselor de cal și lungimea gropii mormîntului trimit la o așezare a răposatului întins pe spate, cu capul la vest. Tumulul, care în cazul discutat aci, nu s-a păstrat, trebuie neapărat presupus. Lipsa tumulilor în șesul Munteniei la astfel de morminte se datorește întotdeauna unor cazuri fortuite, fapt ce nu trebuie să ne mai mire. Aplatizarea naturală și în cele mai multe cazuri lucrările agricole, făcute de la jumătatea secolului al XIX-lea încoace, au dus la ștergerea și raderea multor tumuli, despre care s-a păstrat doar amintirea în nume de locuri rămase pînă azi [8].

De la bun început, trebuie să precizăm că monumentele arheologice din această categorie, descoperite și consemnate pînă acum, sînt foarte puține. Dintre descoperirile de acest fel din Moldova, cea de la Bîrlad nu mai poate fi integrată studiului, spre a servi la o eventuală analiză comparativă, deoarece inventarul nu a putut fi recuperat, iar pentru cea de la Grozești [9], datele și materialele de inventar nu au fost încă publicate. Rămîn înmormîntările de la Holboca și Probota.

Situația arheologică de la Holboca a fost parțial tulburată de lucrări de interes obștesc înainte de începerea săpăturilor arheologice, iar din partea păstrată, nu rezultă, judecînd după ritual și materialele găsite, o posibilă încadrare a celor două morminte descoperite acolo în grupa nomazilor pecenegi. Mai întîi ne împiedică a face acest lucru orientarea răposaților, așezați cu capul la răsărit, opusă celei obișnuită la pecenegi. Și apoi, inventarul a fost parțial publicat. Lipsa resturilor de cal, depuse ritual în mormînt alături de defunct, este de asemenea o trăsătură care nu poate fi atribuită ritualului peceneg care este bine cunoscut. Amintim că jumătate din movilă fusese tăiată cu prilejul lucrărilor de cale ferată și șoseluire din 1950, iar scheletele au fost găsite chiar lîngă ruptura făcută de lucrările de terasament. Deci dacă au fost oase de cal în afara gropii de mormînt, le-a distrus săpătura făcută pentru calea ferată, însă chiar și în acest caz, depunerea rituală a resturilor de cal în afara gropii mormîn-

[8] Scriitorul Alexandru Odobescu, care a colindat ca băiețandru pe Bărăgan cu vînătorii de dropii pe la jumătatea veacului trecut, ne-a lăsat o descriere măiastră a stepei acoperite de ierburi, punctată doar la orizont de movilele ce întrerupeau peisajul monoton : ,,În depărtare, pe linia netedă a orizontelui, se profilează, ca moșoroaie de cîrtițe uriașe, movilele, a căror urzeală e taina trecutului și podoaba pustietății. De la movila Neacșului de pe malul Ialomiții, pînă la movila Vulturului din preajma Borcei, ele stau semănate în prelargul cîmpiei, ca sentinele mute și gîrbovite subt ale lor bătrîneți'' (*Pseudo-Kyneghetikòs*, Craiova, [1932], p. 13—14).

[9] Victor Spinei, *Unele considerații cu privire la descoperirile arheologice din Moldova din secolul al XII-lea pînă în prima jumătate a secolului al XIV-lea*, în *SCIV*, 21, 1970, 4, notele 77 și 78 la p. 606.

tului nu ar corespunde ritualului peceneg. De altfel, din text reiese că în gropile mormintelor 19 şi 26 nu s-au găsit oase de cal. Observăm pe de altă parte, că unul din morminte este lipsit de inventar, iar în celălalt nu s-au găsit decît obiecte ce aparţinuseră răposatului şi deloc piese de harnaşament. Mai ales lipsa zăbalei nu face posibilă comparaţia ce o încercăm [10].

Mai rămîne deci să ne îndreptăm puţin atenţia asupra mormîntului de la Probota [11]. Aici, fapt oarecum neobişnuit, întîlnim depunerea capului şi a picioarelor de cal peste răposat; după S.A. Pletneva [12], acest obicei ar aparţine uzilor. Nici în cazul de faţă nu s-a descoperit vreo zăbală, fapt ce îngreuiază determinarea apartenenţei la o grupă nomadă anume a acestui mormînt.

În privinţa înmormîntărilor de nomazi în Muntenia, remarcăm că spre deosebire de cele din Moldova, la acestea s-au găsit zăbale în toate cele cinci morminte cunoscute nouă pînă acum, însă una nu a putut fi recuperată iar o alta nu a fost publicată. Pe de altă parte, aceste înmormîntări par a se grupa mai întîi teritorial, căci toate cinci au fost descoperite în cuprinsul aceluiaşi judeţ şi apoi, dacă avem în vedere elementele ritualului de îngropare şi inventarul, într-o anumită grupă de nomazi, şi anume în cea pecenegă.

Mormîntul de la Jilava [13] se încadrează în obiceiul pecenegilor şi al uzilor de a îngropa resturi de cal [14] şi reprezintă un cenotaf. La Sarkel s-au găsit trei asemenea înmormîntări, fără schelet omenesc, însă însoţite de depuneri de arme şi de alte obiecte ce se cuveneau răposatului, împreună cu calul, în lumea de apoi [15]. Atît tipul de zăbală [16] cît şi cel de lance [17] de la Jilava se datează din secolele X—XI e.n., respectiv secolul al X-lea e.n., în stepele din nordul Mării Negre. Îngroparea s-a făcut într-un tell gumelniţean, deci caracterul tumular este asigurat prin aceasta, iar capul calului era orientat spre sud-vest [18].

La Tangîru [19], un călăreţ nomad însoţit de resturi de cal (capul şi picioarele) a fost înmormîntat tot într-un tell gumelniţean. Tipul de zăbală [20] şi tipicul de îngropare a rămăşiţelor de cal în stînga răposatului, precum şi celelalte trăsături, inclusiv caracterul mongoloid — europoid al celui îngropat acolo, fac posibilă încadrarea sa în grupul peceneg.

---

[10] Ion Nestor şi colaboratorii, *Şantierul Valea Jijiei*, în *SCIV*, III, 1952, p. 108, 111, şi fig. 3, 14, 15; vezi şi fig, 2, plan general.

[11] Em. Zaharia şi N. Zaharia, *Sondajul de salvare din necropola de la Probota*, în *Materiale*, VIII, 1962, fig. 603, 605 şi fig. 5, 6, la p. 602, fig. 7, la p. 603, şi fig. 8/1—8, la p. 604.

[12] S.A. Pletneva, *Печенеги, торки и половцы* . . ., în *MIA*, 62, 1958, p. 162 şi tabloul 1 de la p. 163, coloana ultimă.

[13] Dinu V. Rosetti, *Siedlungen der Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit bei Bukarest*, în *Germania*, 18, 1934, p. 209, nota 5, şi fig. 3/1 şi 2 de la p. 208.

[14] S.A. Pletneva, *op. cit.*, p. 155, fig. 2, dreapta.

[15] Idem, *Кочевнический могильник близ Саркела-Белой Вежи*, în *MIA*, 109, 1963, p. 237 şi 239—240.

[16] Idem, *Печенеги, торки и половцы* . . ., în *MIA*, 62, 1958, fig. 4/5 de la p. 158 (zăbala din curganul 305 de la satul Zelenki, reg. Kiev).

[17] I.I. Leapuşkin, *Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона*, în *MIA*, 62, 1958, fig. 16 la p. 123 (dreapta) vîrf de lance rupt la bază.

[18] Informaţie de la Dinu V. Rosetti.

[19] D. Berciu, *Săpăturile arheologice de la Tangîru*, în *Materiale*, V, 1959, p. 152 şi fig. 10/1 şi 2. Însoţit de studiu osteologic de C. Maximilian şi N. Haas, *Notă asupra materialului osos dintr-un mormînt din epoca feudală timpurie descoperit la Tangîru* (p. 155—161).

[20] S.A. Pletneva, *op. cit.*, fig. 4/5, p. 158.

La circa 4 km nord de Oltenița, în punctul „La Iordoc", a fost descoperit un mormînt de copil înhumat după ritualul nomazilor, cu resturi de cal (craniu), așezate lîngă cap, ceva mai sus. Scheletul copilului era orientat VNV—ESE. Din text reiese că din acest loc în care se aflau și morminte sarmatice, locuitorii luau pămînt pentru treburile gospodărești [21]. Desigur că au existat tumuli și aici, folosiți secundar de nomazi pentru înmormîntări.

O altă îngropare rămasă de la nomazii tiurci tîrzii este cea de la Movilița [22]. Din păcate mormîntul acesta a fost parțial distrus de lucrări nearheologice, iar inventarul n-a mai putut fi recuperat decît în parte. Ritualul și inventarul, atît cît s-a păstrat, îngăduie încadrarea mormîntului în grupa pecenegă. Zăbala nu a putut fi recuperată. Catarama de fier descoperită aici [23] este de formă patrulateră, cu laturile lungi îndoite spre înăuntru. Acest tip de cataramă apare aproape numai printre vestigiile primei grupe și este datat din secolele IX—X e.n. [24]. Datarea acestor catarame, după autoare, s-ar face pînă la jumătatea secolului al X-lea [25] în stepele nord-pontice.

Obiectele de inventar din mormîntul descoperit la Curcani își găsesc analogii suficiente în spațiul nord-pontic presărat cu popasuri pecenege pe o vastă întindere. De pildă, zăbala de fier (vezi fig. 4) dintr-o singură vergea cu ochiuri la capete este frecvent întîlnită în curganele din regiunea Kiev, la Șandrî, Krasnopolka și Zabara [26]. Această piesă se înscrie în aceeași cronologie ca și zăbalele făcute tot dintr-o vergea neîndoită la mijloc, avînd însă capetele pentru prinderea inelelor, încovoiate ca niște cîrlige, de felul celor descoperite în regiunea Kiev la Zelenki [27] și la noi, în cîmpia munteană la Jilava și Tangîru [28].

În interpretarea făcută de către L.P. Ziablin [29], aceste zăbale cu bara muștiuc simplă se încadrează în antichitățile pecenege. S.A. Pletneva face aceeași atribuire și le situează în veacurile X—XI e.n., în clasificarea sa, însă luate împreună cu complexele respective [30].

Catarama de fier găsită în mormîntul de călăreț studiat aci (vezi fig. 6/1) se apropie mult ca formă de cele descoperite la Sarkel în stratul din perioada chazară [31], deci de pînă la 965 e.n. Aceste catarame sînt tot ovale, cu baza rectangulară, și se aseamănă destul de mult și în detalii. Au latura de la bază mai subțire decît celelalte, iar spinul este patrulater la bază, la ambele catarame, iar cel indicat de autor la fig. 7/12 are în plus și o lăsătură ca un fel de șa la mijloc și se termină în vîrf ascuțit, urcător și îngroșat, la fel cu cea descoperită în mormîntul de la Curcani.

---

21 Sebastian Morintz și Barbu Ionescu, *Cercetări arheologice în împrejurimile orașului Oltenița (1958—1967)*, în *SCIV*, 19, 1968, 1, p. 101.

22 Gh. Diaconu și Petre Diaconu, *Un mormînt de călăreț nomad din secolele XI—XII descoperit la Movilița*, în *SCIV*, 18, 1967, 1, p. 135—140.

23 Idem, *op. cit.*, fig. 3/1, p. 137.

24 S.A. Pletneva, *op. cit.*, p. 156, fig. 3/1, 4, 6 și fig. 4/11.

25 *Ibidem*, p. 159.

26 *Ibidem*, fig. 4/4, 6, 7, 8 la p. 158.

27 *Ibidem*, fig. 4/5, p. 158.

28 Vezi mai sus, notele 13, 19.

29 L.P. Ziablin, *op. cit.*, cf. L.S. Kuhareva, *op. cit.*, p. 201.

30 S.A. Pletneva, *op. cit.*, fig. 4 p. 158 și p. 155.

31 S.S. Sorokin, *Железные изделия Саркела-Белой Вежи*, în *MIA*, 75, 1959, p. 150 și fig. 7/11; 7/12 (în special); vezi și fig. 1/1, 1/2 și 7/3.

Mai sînt şi altele însă care se apropie doar ca formă de cea descoperită de noi, însă au spinul foarte asemănător; acestea au fost scoase din săpăturile efectuate în aşezarea fortificată de pe malul drept al Donului de la staniţa Ţimlianskaia [32]. După autor, aceste obiecte de fier sînt întrutotul identice ca formă cu cele găsite în necropola de la Saltovo şi din alte locuri [33]. Reprezintă aproape sigur, după părerea noastră, o formă mai timpurie a aceluiaşi tip.

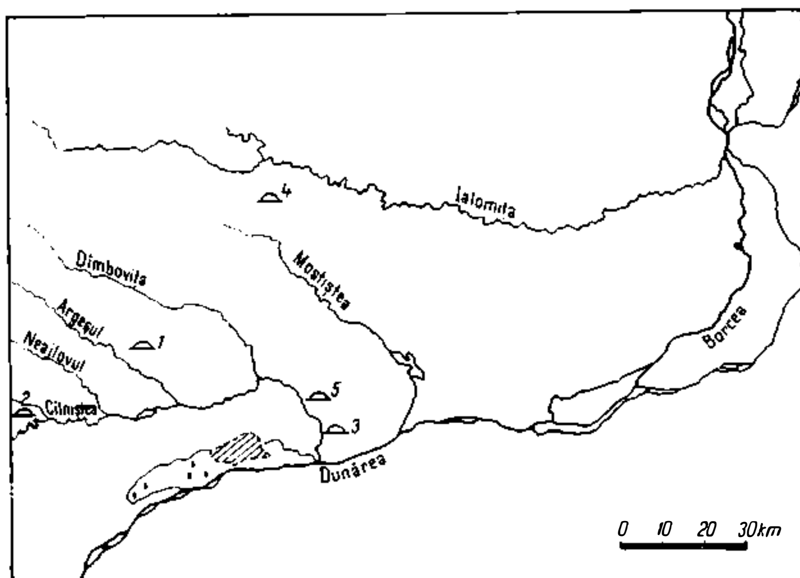

Fig. 7. — Înmormîntări pecenege din Cîmpia Munteniei: *1*, Jilava; *2*, Tangîru; *3*, Olteniţa („La Iordoc"); *4*, Moviliţa; *5*, Curcani.

Pentru vîrfurile de săgeată de la Curcani, găsim analogii tot în locurile sus-amintite. Exemplarul foliform de secţiune elipsoidală (vezi fig. 6/2), cu vîrful bont, se aseamănă cu unul de la Sarkel tot din perioada chazară a vieţii cetăţii [34]; dispunem de o piesă de acelaşi fel şi din aşezarea fortificată de pe malul drept de la Ţimlianskaia [35], doar că acesta este de dimensiuni mai mici. Un alt vîrf de săgeată descoperit la Curcani are secţiunea romboidală (fig. 6/3) cu patru muchii şi se aseamănă cu două piese descoperite la Sarkel, de acelaşi tip [36]. Un vîrf de săgeată de fier romboidal s-a găsit şi la Moviliţa, însă este de dimensiuni mici.

Desigur că limitele cronologice valabile pentru materialele arheologice rămase de la nomazii tiurci, în zona de stepă din nordul Mării Negre,

[32] I.I. Leapuşkin, *op. cit.*, fig. 15, p. 122.
[33] *Ibidem*, p. 119.
[34] S.S. Sorokin, *op. cit.*, p. 148 şi fig. 6/12.
[35] I.I. Leapuşkin, *op. cit.*, fig. 16 p. 123, al şaselea exemplar din rîndul de jos.
[36] S.A. Pletneva, *op. cit.*, fig. 3/6, p. 157. Redate miniatural în desen, ceea ce îngreuiază comparaţia; cel din stînga are desigur pedunculul rupt. Pentru cele romboidale vezi şi la S.S. Sorokin *op. cit.*, p. 148 şi fig. 6/13.

suferă unele modificări faţă de relicvele de acelaşi fel, descoperite în Bărăgan şi în restul cîmpiei Munteniei, cum este cazul cu mormîntul de la Curcani şi cu celelalte din Ilfov, în funcţie de relatările izvoarelor istorice cu privire la limita stăpînirii pecenege, spre vest, la un moment dat.

În concluzie, socotim că mormîntul de călăreţ nomad de la Curcani se datează, avînd în vedere inventarul, cît şi ceramica din stratul de cultură Dridu, pe care l-a străpuns (datare coroborată şi cu materialele ceramice din aşezarea culturii Dridu, situată tot la Curcani în punctul Moara şi care se plasează în secolul al X-lea e.n.) în ultimul sfert al secolului al X-lea. La această datare restrînsă trimit şi relatările lui Constantin Porfirogenetul [37] din *De Administrando Imperio* cu privire la limita de vest a stăpînirii pecenege la Dunăre în vremea sa cît şi o sumă de argumente apărute în timpul din urmă în istoriografia problemei [38].

Întemeindu-ne pe elementele menţionate în cadrul expunerii noastre, considerăm că toate cele cinci înmormîntări aparţinînd populaţiei nomade tîrzii, descoperite în Muntenia şi care se concentrează în cuprinsul jud. Ilfov, sînt pecenege [39] (vezi harta la fig. 7).

TOMBE DE CAVALIER NOMADE DÉCOUVERTE À CURCANI (DÉP. D'ILFOV)

RÉSUMÉ

A l'occasion des recherches archéologique pratiquées dans un établissement du IVe siècle de n.è. situé à la limite sud du village de Curcani (dép. d'Ilfov), près du lac de Potcoava, on a mis au jour la tombe d'un cavalier nomade, détruite en grande partie par une excavation faite en vue du pillage.

La situation initiale de la sépulture n'est conservée que dans la partie nord de la fosse tombale, où l'on a trouvé des restes osseux (le crâne et les os des membres) et des parties d'un cheval, qui y avaient été déposé dans un but rituel. Le crâne était orienté en direction ouest—sud-ouest, cependant que les os provenant des membres étaient alignés à partir de celui-ci vers l'est. Entre les mâchoires du cheval on a trouvé un mors ; entre les os des membres, on a trouvé quatre pointes de flèches et, à proximité de celles-ci, une boucle, toutes également en fer.

[37] Constantin Porfirogenetul, *De administrando Imperio*, ed. Moravcsik-Jenkins, I, Washington, 1967, 38, 65—70, p. 174.

[38] S.A. Pletneva consideră că limita de vest a stăpînirii pecenege la Dunărea de jos, la jumătatea secolului al X-lea, cînd a scris Constantin Porfirogenetul lucrarea *De administrando Imperio* (948—952 e.n.), era Siretul (vezi S.A. Pletneva, *op. cit.*, fig. 1, p. 154). P. Diaconu, pronunţîndu-se ulterior în acelaşi sens, a urcat această datare pînă la anul 1000 (vezi Petre Diaconu, *Les Petchénègues au Bas-Danube*, Bucureşti, 1970, p. 38, nota 94).

[39] Pînă acum cele patru morminte descoperite la Jilava, Tangîru, Olteniţa şi Moviliţa nu au fost atribuite unei anumite populaţii nomade sau au fost raportate global pecenegilor şi cumanilor. Petre Diaconu în cele din urmă a încercat să atribuie mormîntul de la Tangîru, doar cu probabilitate pecenegilor, în timp ce nu se pronunţă pentru cele descoperite la Moviliţa, Olteniţa şi Jilava (vezi *op. cit.*, p. 23, nota 39).

La partie sud de la fosse tombale, à l'exception de son angle sud-est, a été bouleversée par l'excavation due aux pilleurs, de sorte que tout ce que l'on a trouvé du squellette humain ce sont le crâne et quelques os — os de l'avant-bras, rotules, vertèbres, phalanges, etc. — éparpillés dans la fosse. Aucun des os appartenant au squelette humain ne se trouvait plus dans sa position anatomique normale. A la suite du bouleversement de la partie de la tombe occupée par le squelette d'homme (bouleversement dont le point de départ était une excavation circulaire découverte à l'ouest de la tombe et par où la pénétration avait eu lieu), l'élément essentiel que représente l'orientation du mort avait disparu. Cet élément a pu être reconstitué d'après le rituel typique pour la peuplade dont faisait partie l'occupant de la tombe, les Petchénègues qui, ainsi qu'il est bien connu, enterraient toujours leurs morts avec la tête dirigée vers l'ouest.

Les auteurs précisent que l'on n'a relevé aucune trace de tumulus, ni à l'endroit où la tombe a été mise au jour, ni dans ses alentours immédiats. Mais il faut évidemment présumer qu'un tumulus a existé.

En partant des seuls éléments d'inventaire conservés, ceux énumérés ci-dessus, et du matériel céramique entraîné dans la fosse par la perforation de la couche appartenant à la civilisation de Dridu (en effet, aussi bien dans la partie bouleversée de la tombe que dans l'autre, on a trouvé des tessons caractéristiques pour la civilisation de Dridu, soit de l'espèce de couleur brun rougeâtre, décorée d'incisions horizontales et ondoyantes, soit de l'espèce noire grisâtre, décorée de lignes lustrées horizontales et verticales), compte tenu également des données des sources historiques, les auteurs ont assigné la sépulture au dernier quart du Xe siècle.

La découverte de Curcani fait partie, suivant les auteurs, d'une série de sépultures petchénègues trouvées sur le teritoire du départament d'Ilfov, le plus souvent non loin des lacs ou des cours d'eau. Toutes ces sépultures, au nombre de cinq jusqu'à ce jour, présentent des traits communs, caractéristiques quant au rituel et au mobilier funéraire pour la peuplade turque des Petchénègues, et elles ressemblent fort à celles trouvées sur la rive du Don, à Sarkel-Belaïa Veja, ainsi qu'en d'autres points des steppes nord-pontiques. L'importance de la découverte réside aussi dans le fait qu'elle fournit la preuve stratigraphique directe que les Petchénègues ont pénétré dans la plaine valaque, jusqu'au Danube, au cours du dernier quart du Xe siècle, après la mort de l'empereur Jean Tzimiskès. A cette date, la population locale, constituée par les représentants de la civilisation de Dridu, a quitté ses établissements situés sur la voie des nomades, pour se retirer en des lieux moins exposés. Il ressort de la situation stratigraphique consignée à Curcani que le nomade a probablement été enterré sur le teritoire même de l'établissement du type Dridu, assurément après que ses habitants autochtones eurent été mis en fuite.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1 — Section A". Tombe du cavalier nomade. A, fosse de la tombe; B, excavation faite en vue du pillage à l'époque moderne; *, pointes de flèches en fer; ** boucle en fer.

Fig. 2' — 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7. Tessons de poterie appartenant à la civilisation de Dridu, trouvés dans la tombe de cavalier, au fond de la fosse (les uns dans la partie intacte, les autres dans la partie bouleversée) (sauf le n° 5).

Fig. 3, — Tesson de vase de l'espèce brun rougeâtre, appartenant à la civilisation de Dridu, trouvé dans la cassette B', à 0,30 m de profondeur.

Fig. 4, — Mors en fer sans courbure, trouvé près du crâne de cheval (grandeur 2/3).

Fig. 5. — Boucle en fer et pointes de flèches en fer, trouvées dans la tombe de cavalier.

Fig. 6, — Mors, boucle et pointes de flèches trouvés dans la tombe.

Fig. 7, — Sépultures petchénègues dans la plaine valaque: 1, Jilava; 2, Tangîru; 3, Oltenița (« La Iordoc »); 4, Movilița; 5, Curcani.

DATE ANTROPOLOGICE ASUPRA RESTURILOR SCHELETICE UMANE DESCOPERITE LA CURCANI-ILFOV

DE

LAURENȚIA BIBIRI

O descoperire importantă atît pentru antropologie [1] cît și pentru arheologie a fost făcută în 1969 la Curcani-Ilfov de către M. Sâmpetru și D. Șerbănescu.

Săpăturile arheologice [2] au dus la dezvelirea unui mormînt de călăreț, mormînt deranjat, aceasta fiind explicația găsirii resturilor scheletice umane foarte fragmentare, puțin recuperabile pentru studiu.

Descoperitorii au constatat că oasele calului au fost găsite nederanjate pe cînd osemintele călărețului au fost azvîrlite în zona gropii sau în umplutura acesteia la adîncimi diferite.

Scheletul cranian. Din reconstituirea fragmentelor craniene, a rezultat masivul facial, frontalul fragmentat, occipitalul cu două fragmente de parietal drept și stîng, temporalul drept și stîng cu apofizele mastoide.

Fruntea este de lățime mijlocie spre lată, gradul de dezvoltare a glabelei este III, cu arcuri supraciliare bine dezvoltate.

Fața este lată și foarte înaltă. Indicele facial total ca și indicele porțiunii superioare a feței dau valori care-l caracterizează ca euriprosop către mezoprosop — eurien la limita cu mezen.

Orbitele sînt mesoconche, asimetrice, cuadrangulare — înalte cu unghiurile rotunjite. Nasul aparține categoriei mezorine, oasele nasale fiind înguste și probabil lungi. Apertura piriformă are o formă antropină cu urmă de fosă spre sulcus. Spina nasală (deși distrusă parțial) este slab dezvoltată. Malarele sînt late, reliefate, ușor asimetrice ca poziție, frontalizate. Bolta palatină are o formă paraboloidă, relativ adîncă, scurtă și lată.

În norma occipitală craniul are o formă probabil de bombă-casă (?), prezentînd un occipital lat cu o bombare ușoară. Relieful occipital

---

[1] Mulțumim Dr. Dardu Nicolăescu-Plopșor pentru prețioasele indicații pe care ni le-a dat în cursul elaborării acestor cercetări.

[2] Datele privind săpătura și datarea ne-au fost puse la dispoziție de descoperitori.

SCIV, tomul 22, nr. 3, București, 1971, p. 457—462

este moderat cu o aplatizare accentuată în regiunea labdoidă. Apofizele mastoide sînt mari, late reliefate. Prin estimare se deduce o formă brahicrană.

Mandibula este reprezentată printr-un fragment de corp mandibular drept care a păstrat o parte din trigonul mental cu tuberculii depărtați, moderat dezvoltați. Bărbia a fost probabil lată, rotunjită. Corpul mandibular este înalt, robust.

În ceea ce privește morfopatologia dentomaxilară, se constată o uzură avansată și o frecvență crescută a cariei.

Pe maxilă dintr-un număr de 11 dinți prezenți, la doi dintre ei — P_1, M_2 stînga — semnalăm prezența cariei secundare, la M_2 stînga carie penetrantă. De asemenea, în urma unui granulom la I_1 stînga s-a ajuns la eliminarea dintelui, procesul inflamator continuînd, o situație similară dar mai veche fiind și la I_2 stînga unde s-a produs însă o rezorbție puternică. I_1 și I_2 dreapta s-au pierdut post-mortem.

În ceea ce privește fragmentul de mandibulă, din 9 dinți prezenți M_1 și M_2 dreapta prezintă carie penetrantă, P_1 și P_2 dreapta carie secundară, I_1 stînga carie superficială.

Scheletul postcranian. Prost conservat și reprezentat prin șase fragmente de corp vertebral deteriorate, două fragmente de coaste, metatarsianul II drept, semilunarul drept, metacarpianul II stîng, rotulele prost conservate, un fragment de omoplat drept, cavitatea cotyloidă dreaptă fragmentară. De asemenea, semnalăm prezența fragmentară a cubitusului drept și radiusului stîng. Deoarece cele două piese sînt inegal conservate nu ne permitem o analiză morfofuncțională.

Totuși se poate constata că ambele oase prezintă reliefuri de inserții bine dezvoltate (menționăm în mod special dezvoltarea apreciabilă a crestei interosoase). Deoarece această dezvoltare e mai pregnantă pe treimea superioară a cubitusului, se poate presupune o solicitare mai intensă a brațului drept.

Determinarea sexului și a vîrstei. Dezvoltarea puternică a superstructurilor osoase (regiunea glabelară, supraciliară, relieful planului nucal), dezvoltarea mastoidelor, indicele de grosime al mandibulei, relativa masivitate a fragmentelor de diafiză radială și cubitală, dezvoltarea rotulelor ca și unele dimensiuni globale care au putut fi prelevate la nivelul craniului, pledează în mod cert pentru sexul masculin.

În ceea ce privește grupa de vîrstă, închiderea și ștergerea uneori parțială, alte ori totală a desenului sutural (în pars pregmatica și pars obelica), coroborată cu gradul de uzură al dinților care atinge dentina la toți dinții prezenți, corespund unei vîrste aproximative de 45 de ani.

Discuții și concluzii. Independent de elementele de ordin arheologic (inventar funerar, inclusiv craniul de cal cu picioarele și condițiile stratigrafice) care i-au îndreptățit pe autorii săpăturii să atribuie mormîntul de la Curcani unui călăreț turcoman de la sfîrșitul secolului al X-lea, datele de ordin strict antropologic atestă că resturile scheletice umane au aparținut unui individ, bărbat matur, cu trăsături mongoloid-europide. Asocierea dintre fața lată, cu malarele late, frontalizate, forma orbitelor, brahicrania (estimată), forma arcadelor alveolare (late și scurte), corespund caracteristicilor populației tiurce. Dezvoltarea apreciabilă a regiunii

glabelare, spre care converg şi dezvoltarea arcurilor supraciliare, nasionul adîncit şi forma oaselor nasale reprezintă caracterele europide ale craniului (indicele simotic este şi el europid), pledînd şi el în favoarea acestei diagnoze.

Absenţa celorlalte oseminte ale scheletului post cranian mai ales a oaselor coapselor şi gambelor ne lipseşte de posibilitatea unei analize morfofuncţionale privind caracteristicile comportamentale (călăreţ, mod de viaţă nomad sau seminomad).

Cel mai apropiat în timp ca datare fiind mormîntul de la Tangîru[3] care aparţine unui individ tînăr, ne permitem să semnalăm totuşi unele deosebiri atît în ceea ce priveşte forma craniului, acesta fiind dolicocran, cît şi în ceea ce priveşte gradul de expresie al caracterelor mongoloid-europide[4].

Dacă se adaugă la concluziile noastre de ordin antropologic şi rezultatele analizei craniului şi oaselor de cal[5] se obţine un complex de date care permit încadrarea mormîntului de la Curcani în grupul amintit de populaţii nomade tiurce, constituind argumente atît pentru o încadrare cronologică cît şi pentru o atribuire etnică ce concordă cu concluziile de ordin arheologic[6].

DONNÉES ANTHROPOLOGIQUES CONCERNANT LES OSSEMENTS D'UNE SÉPULTURE DÉCOUVERTE À CURCANI-ILFOV

RÉSUMÉ

Les ossements humains de la sépulture de Curcani-Ilfov appartiennent à un homme agé de 45 ans. Au point de vue typologique, le crâne dénote une série de caractères europoïdes et mongoloïdes, caractéristiques aux grupes des populations nomades turques des Xe-XIIe siécles.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — Le crâne vu dans la norme frontale.

Fig. 2. — Le crâne vu dans la norme laterale.

Fig. 3. — Le crâne vu dans la position de profil 3/4.

Fig. 4. — L'arcade alvéolaire et la voûte palatine du même crâne.

---

[3] C. Maximilian şi N. Haas : *Notă asupra materialului osos din epoca feudală timpurie descoperit la Tangîru*, în *Materiale*, V, 1959, p. 156 şi urm.

[4] G.F. Debeţ : *Paleoantropologia U.R.S.S.*, Moscova, 1948.

[5] Mircea Şt. Udrescu : *Notă asupra resturilor scheletice ale calului descoperit în mormîntul de călăreţ de la Curcani*, în *SCIV*, 22, 1971, nr. 3. p. 463-477.

[6] M. Sâmpetru şi D. Şerbănescu : *Mormîntul de călăreţ nomad descoperit la Curcani (jud. Ilfov)*, în *SCIV*, 22, 1971, 3. p. 443-455.

TABEL

Metrie-Indici

Nr. Martin.	Metrie	Nr. Martin.	Indici
9.	101 (?)	48 : 45	49,3
11.	122 (?)	47 : 45	84,7
12.	138 (?)	54 : 55	50,0
43.	113 (?)	52 : 51	53,7
43 (1).	104	63(3) : 69(1)	48,4
45.	144 (?)	57(SS) :57(SC)	61,5
46.	108		
47.	122 (?)		
48.	71		
51.	43		
52.	36		
54.	28		
55.	56		
69.	33		
69(1).	31		
69(3).	15		
57(SC).	13		
57(SS).	8		

MĂSURATORILE IAKIMOV

A. = 41
B. = 12

INDICELE IAKIMOV
B : A = 29,3

Fig. 1. — Craniul văzut în norma frontală.

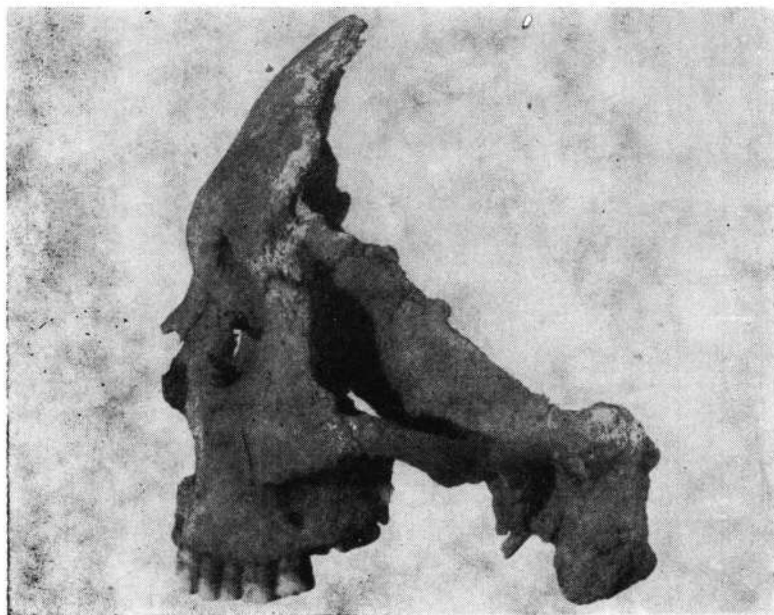

Fig. 2. — Craniul văzut în norma laterală.

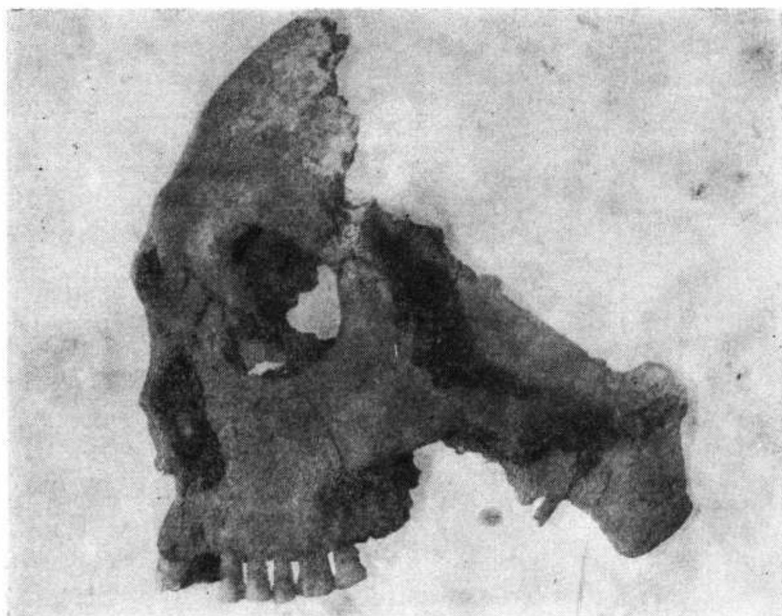

Fig. 3 — Craniul văzut în poziţie de profil 3/4.

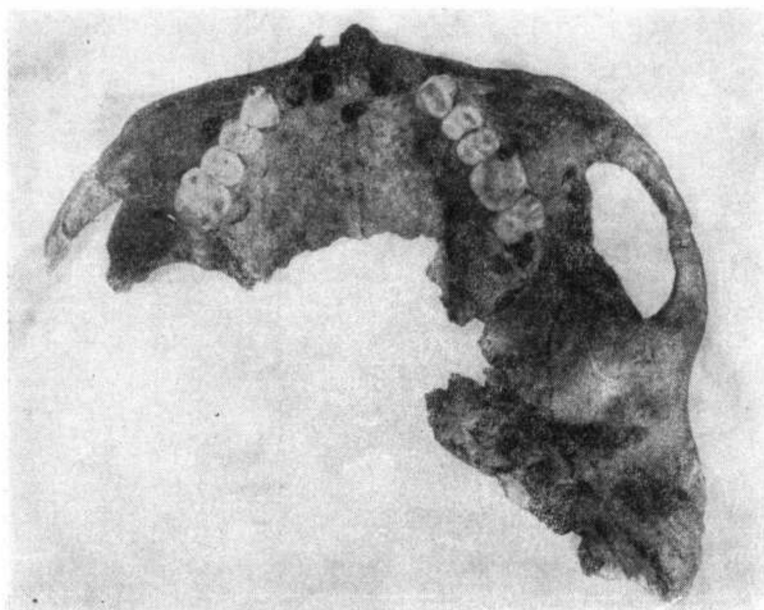

Fig. 4. — Arcada alveolară şi bolta palatină ale aceluiaşi craniu.

NOTĂ ASUPRA RESTURILOR SCHELETICE ALE CALULUI DESCOPERIT ÎN MORMÎNTUL DE CĂLĂREȚ DE LA CURCANI-ILFOV

DE

MIRCEA ŞT. UDRESCU

Cu ocazia cercetărilor întreprinse în 1969 la Curcani-Ilfov, M. Sâmpetru şi D. Şerbănescu au scos la iveală un mormînt de călăreţ din secolul al X-lea e. n.[1]. Prin amabilitatea descoperitorilor, ne-au fost încredinţate pentru studiu resturile scheletice ale calului. Nu revenim asupra condiţiilor de descoperire, pentru că ele sînt menţionate în studiul arheologic publicat în aceeaşi revistă cu nota de faţă.

S-au păstrat : craniul cu mandibula şi cele patru picioare, tăiate intenţionat la nivelul articulaţiei carpo-metacarpiană şi tarso-metatarsiană păstrîndu-se metapodiile şi falangele I şi II. Remarcăm prezenţa unui fragment de mare cuneiform, pe care se observă secţionarea cu un obiect tăios.

Printre resturile osoase, la acelaşi nivel cu falangele şi metatarsele, am identificat şi un fragment de ramură stîngă mandibulară de *Bos taurus* cu P_3-P_4, precum şi un rest corodat de falangă primară. Nu avem certitudinea depunerii acestor fragmente ca ofrandă deoarece mormîntul a fost găsit parţial deranjat, iar cele două piese identificate se deosebesc ca textură şi culoare de celelalte resturi scheletice. În plus, fragmentul de mandibulă prezintă un luciu particular şi pete de impregnare manganică.

Starea de conservare a craniului este relativ bună ; prezintă o uşoară deformare datorită stratului. Nu se păstrează regiunea occipitală şi o parte din parietale ; orbita stîngă este parţial distrusă la fel ca şi creasta facilă de aceeaşi parte. Dentiţia este aproape completă ; lipsesc I^1 drept şi stîng şi I^2 drept. Caninii sînt prezenţi. Izolat şi neracordabil cu craniul s-au păstrat cei doi condili occipitali împreună cu o porţiune din regiunea bazală.

---

[1] M. Sâmpetru şi D. Şerbănescu, *Mormîntul de călăreţ nomad descoperit la Curcani (jud. Ilfov)*, în *SCIV*, 22, 1971, 3. p. 443-455.

Mandibula bine păstrată prezintă numai apofizele coronoide distruse. Dentiţia este completă.

Metacarpianul drept, bine păstrat, a permis dimensionarea sa integrală. Comparativ cu celelalte părţi scheletice, metatarsienele principale se prezintă bine păstrate. Semnalăm lipsa falangelor III.

Oasele nazale întregi, necorodate, sînt drepte, observîndu-se o arcuire către vîrf. O uşoară concavitate intervine la nivelul P^3. La nivelul suturii celor două nazale se observă un şanţ mai pronunţat în regiunea bazală şi care se şterge treptat spre porţiunea liberă, pentru ca în jumătatea terminală a acesteia să nu se mai observe. Orbitele sînt subcirculare. Lungimea masivului facial este redusă în comparaţie cu lungimea cutiei craniene, iar lăţimea mare a frontalului dă aspectul de dezvoltare a acesteia. Spargerea intenţionată a cutiei craniene pentru extragerea creierului a îngreuiat compararea cu materiale din perioade cronologice apropiate; diametrele longitudinale ale capului nu au putut fi luate.

Menţionăm că suturile osoase la nivelul craniului sînt şterse.

Mandibula se prezintă corodată în regiunea distemei şi impregnată cu oxizi metalici care provin de la zăbală. Se cuvine remarcată uzarea mai accentuată a seriei dentare stîngi în comparaţie cu cea dreaptă, observaţie mai evidentă la P_2, la care uzarea coroanei a ajuns pînă în regiunea coletului, cu ştergerea totală a reliefului în partea anterioară.

Prezenţa caninilor bine dezvoltaţi pe ambele maxilare indică sexul masculin. Incisivii inferiori cu o oarecare tendinţă de triunghiularizare, iar cei superiori incomplet nivelaţi permit să-i apreciem vîrsta la 14—15 ani.

Talia calculată după metapodii este în medie 137 cm, ceea ce corespunde unei înălţimi moderate (137,17 cm după metacarp şi 136,98 cm şi 137,51 cm după metatarsiene). Indicii metapodiilor (lăţimea minimă diafizară x 100/lungimea totală) 15,3 pentru metacarpian şi 11,9 şi 11,5 pentru metatarsiene sînt destul de mari şi indică o robusticitate relativă.

Trăsăturile generale ale craniului (profilul uşor convex, botul scurt, dimensiunile în general reduse etc.) permit să considerăm calul ca făcînd parte din marele grup al raselor orientale. Încercînd să mergem mai departe în precizarea afinităţilor şi comparînd caracterele morfologice şi valorile metrice ale calului de la Curcani-Ilfov, cu cele ale exemplarelor descoperite la noi şi în ţările vecine, am putut să stabilim o mai mare afinitate faţă de reprezentanţii ramurii mongole descendenţi din *Equus prjewalskii* POLJ.

Singurele materiale comparative din ţara noastră, care ar putea fi folosite datînd tot din perioada migraţiilor, sînt calul de la Tîrgşor[2] şi cel de la Tangîru[3].

Calul de la Tîrgşor, prezintă înălţimea la greabăn aproape identică cu exemplarul de la Curcani (138 cm); o diferenţă nu prea mare se observă în schimb la indicii metacarpienelor (15,8 şi 16,0) şi metatarsienelor (12,4

---

[2] Al. Bolomey, *Studiul osteologic al calului din mormîntul de călăreţ de la Tîrgşor*, în *Studii şi cercetări de antropologie*, 2, 1965, 1, p. 63—68.

[3] C. Maximilian, N. Haas, *Notă asupra materialului osos dintr-un mormînt din epoca feudală timpurie descoperit la Tangîru*, în *Materiale*, V, 1959, p. 156—161.

şi 13,5). Pe baza datelor morfologice şi metrice, autorul consideră calul de la Tîrgşor ca fiind „cal de rasă mongoloidă”[4].

Calul de la Tangîru, după unicul metacarpian (stîng) păstrat, are o înălţime la greabăn apropiată de a calului de la Curcani (138,5 cm), indicele său fiind de asemenea de o valoare apropiată (15,6). Pe baza morfologiei craniene, care este asemănătoare calului de la Curcani, autorii îl consideră ca aparţinînd „la o rasă de cai înrudită cu cea mongolică”[5].

Deoarece la calul de la Curcani nu s-a putut măsura lungimea totală a craniului, s-au folosit pentru comparaţii cu materiale din regiuni învecinate şi din etape cronologice apropiate, două dintre dimensiunile care ni s-au părut mai reprezentative : lungimea seriei dentare superioare şi diametrul frontal maxim.

Caii avari de la Szabolcs[6] au înălţimea la greabăn calculată după metapodii puţin mai mare decît a exemplarului nostru (în medie 140 cm). Lungimea seriei dentare superioare este mult mai mare la cei trei cai de la Szabolcs (163 mm, 175 mm, 156 mm), în schimb diametrul frontal maxim se prezintă mai mare la calul de la Curcani, decît la două din cele trei exemplare din cimitirul ungar (204 mm, 218 mm, 208 mm). Dimensiunile mandibulei (păstrată numai la exemplarul cel mai mare de la Szabolcs) au relevat aceleaşi deosebiri în sensul valorilor mai mari (lungimea seriei dentare 168 mm, înălţimea anterioară lui P_2 (68 mm) şi înălţimea anterioară lui M_1 (83 mm).

Caii descoperiţi la Hana[7] sînt asemănători cu caii de la Curcani din punct de vedere al înălţimii la greabăn (136,7 — 137,5 cm). În schimb, lungimea seriei dentare superioare (169 mm) şi diametrul frontal maxim (220 mm) ating valori mult mai ridicate. Indicii metapodiilor sînt apropiaţi ca valoare. Autorul precizează că aceşti cai s-au întîlnit foarte des şi pe o arie largă în curgane, începînd din secolele V — VI.

În comparaţie cu caii slavo-avari de la Nove-Zamky[8], a căror înălţime la greabăn prezintă o gamă de variabilitate mai mare (132 — 144 cm), exemplarul de la Curcani se încadrează mai aproape de limita inferioară a valorilor. În schimb, valoarea indicilor metapodiilor se apropie de limitele maxime de variabilitate ale cailor slavo-avari, indicînd astfel robusticitatea mare a calului de la Curcani. Singurul craniu la care s-a putut măsura diametrul frontal maxim prezintă aceeaşi valoare (211 mm) cu calul de la Curcani, în timp ce lungimea seriei dentare superioare oferă valori mult mai mari la Nove-Zamky (166 mm).

Caii din Riazan (secolele X — XIII)[9], reprezentanţi ai cailor de pădure, erau de talie mică : 125 — 130 cm ; indicii metapodiilor calului de la Curcani se plasează în jumătatea inferioară a limitelor de variabilitate ale exemplarelor din Riazan. În lipsa craniilor, compararea cu cele cîteva mandi-

[4] Al. Bolomey, *op. cit.*, p. 68.

[5] C. Maximilian, N. Hass, *op. cit.*, p. 169.

[6] Josa Andras, *Honfoglaláskori lókopomyak anyiregyhazi múzeumban*, *MuzÉvk*, I, 1958, p. 87 — 96.

[7] S. Bökony, *Horse skeletons from the cemetery at Hana*, în *ActaArch*, 1967, 19, p. 413 — 421.

[8] H.H. Müller, *Die Pferdeskelettfunde des slawisch-awarischen Gräberfeldes von Nové-Zámky*, în SlovArch, 1, 1966, p. 205 — 225.

[9] V.I. Talkin, *Domaşnie i dikie jivotnei staroi Riazan*, *MIA*, 49, p. 201 — 224.

bule ne-a permis constatarea că lungimea seriei dentare la calul de la Curcani este inferioară exemplarelor din Riazan (167—170 mm), la fel ca și înălțimea anterioară lui P_2 (70—78 mm).

Din comparațiile de mai sus rezultă deosebiri de mică valoare în ceea ce privește înălțimea la greabăn și robusticitatea membrelor (exprimată prin indicii metapodiilor). Dacă lungimea seriei dentare superioare oglindește într-adevăr gradul de dezvoltare al masivului facial, atunci valoarea mică a acestui diametru combinată cu lățimea relativ mare a frontalului, caracterizează calul din mormîntul de călăreț de la Curcani drept un reprezentant mai tipic al ramurii mongoloide decît caii din stațiunile menționate.

1. **Tabel dimensional**

CRANIU	Mm
Prostion — nasion	298
Prostion — bordul anterior al orbitei	303
Lungimea boltei palatine	243
Diametrul frontal minim (interorbitar)	154
Diametrul frontal maxim	(211)
Diametrul maxim între crestele faciale	192
Lungimea orbitei	57
Înălțimea orbitei	54
Lățimea boltei palatine la M^1	65
Lățimea boltei palatine la p^2	(67)
P^2—M^3	147
P^2—P^4	78
M^1—M^3	69

MANDIBULA	Mm
Infradentale — curbura maximă a ramurii ascendente	394
Înălțimea maximă a ramurii ascendente	255
Înălțimea minimă a diastemei	(34)
Înălțimea anterioară P_2 (vestibular)	52
Înălțimea anterioară M_1 (vestibular)	73,5
Înălțimea posterioară M_3 (vestibular)	103
P_2—M_3	142
P_2—P_4	75
M_1—M_3	67

2. Tabel dimensional

DIAMETRE	Metacarp. dr.	Metatars. dr.	Metatars. st.
Lungime totală	222	264	264,5
Lungime laterală	214	257	258
Lungime proximală	—	47	47
D.A.P. proximal	(32)	44,5	42
Lat. minim diafiză	(34)	31,5	30,5
D.A.P. minim diafiză	20,5	25	30,5
Lăţime distală	46	48	48
D.A.P. distal	36	38	38
$I = \frac{\text{lat. min. diaf.} \times 100}{\text{lungime totală}}$	15,3	11,9	11,5

DIAMETRE	PHALANX I. dr.	PHALANX I. st.	PHALANX II.
Lungime totală	81	81,5	47,5
Lungime medială	71	71,5	—
Lungime proximală	(51)	(51)	49
Lăţime minimă diafiză	33	33	22
Lăţime distală	44	(43)	45

NOTE SUR LES RESTES DU SQUELETTE D'UN CHEVAL, DÉCOUVERT DANS LA SÉPULTURE DU CAVALIER DE CURCANI-ILFOV

RÉSUMÉ

On présent les fragments d'un squelette de cheval, découvert dans une sépulture de cavalier nomade de Xe siècle. L'étude comparative des restes osseux a révélé une série de caractères qui l'approchent des représentants de la branche mongolique descendante de l'*Equus prjewalskii* POLJ.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — Crâne — vue dorsale.
Fig. 2. — Crâne — norme basilaire.
Fig. 3. — Crâne et mandibule — vue latérale.

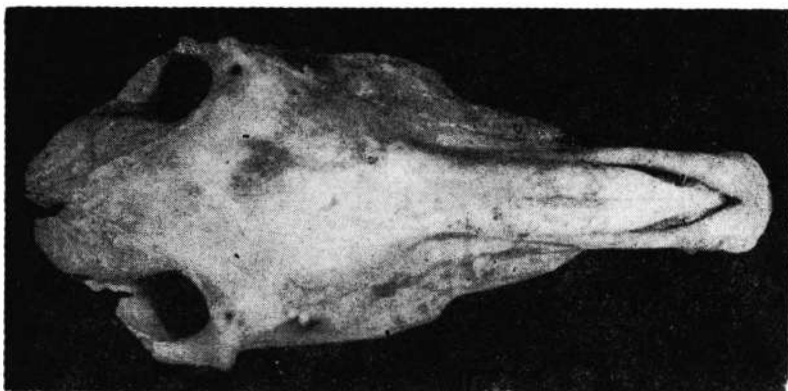

Fig. 1. — Craniul — vedere d orsală.

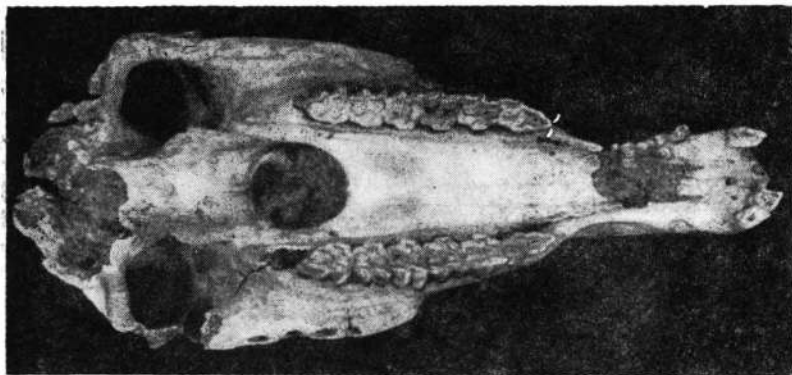

Fig. 2. — Craniul — normă bazilară.

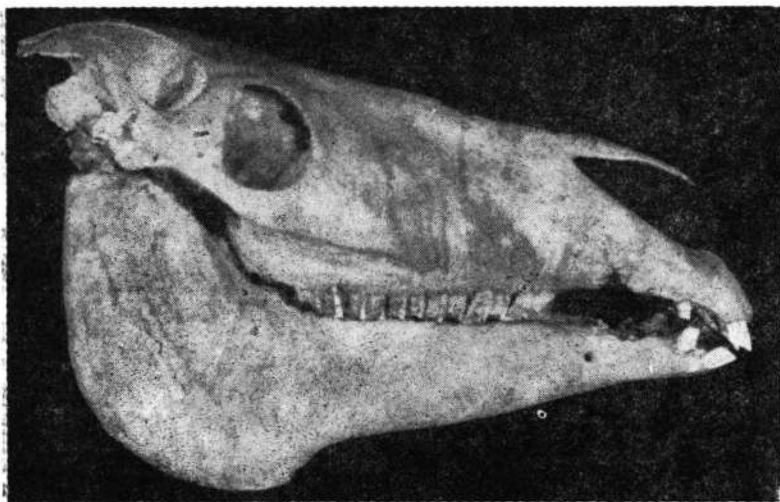

Fig. 3. — Craniul și mandibula — vedere laterală.

PROBLEME ALE CRONOLOGIEI RUINELOR FOSTEI MĂNĂSTIRI VODIȚA

DE

GH. I. CANTACUZINO

Mănăstirea Vodiţa, primul aşezămînt monastic ortodox cunoscut n Ţara Românească, a reţinut de mult timp atenţia cercetătorilor. Părerile în multe privinţe divergente, deseori numai ipoteze, intrate însă în tradiţie, mai ales asupra datării unora din vestigiile de seamă ale arhitecturii noastre medievale, cer o atentă examinare.

În hrisovul prin care Vladislav I (1364— circa 1377), dăruieşte mănăstirii Vodiţa satele Jidovştiţa, Vodiţa Mare şi Ţarovăţul, un obroc anual de bani, hrană şi îmbrăcăminte, hotărînd totodată statutul juridic şi canonic de „samovlastie" al acestei mănăstiri, se precizează: „...am binevoit, după îndemnul lui Dumnezeu, să ridic o mănăstire la Vodiţa în numele marelui şi purtătorului de Dumnezeu Andonie, ascultînd pe cinstitul între călugări Nicodim, de asemenea şi cu cheltuială şi daruri de la domnia mea, iar cu munca lui chir Nicodim şi a fraţilor lui, am zidit şi am zugrăvit"[1].

După puţin timp Nicodim părăsea prima sa ctitorie pentru a întemeia mănăstirea Tismana, mai depărtată de ţinuturile ce reprezentau un obiect permanent al atacurilor regatului maghiar şi căzuseră chiar pentru puţină vreme în stăpînirea acestuia. Vechea sa ctitorie, despre care nu putem şti dacă a fost locuită în mod permanent de călugări în aceste împrejurări tulburi, rămîne în continuare sub egumenia sa. Hrisovul prin care, la 3 oct. 1385, Dan I voievod dăruieşte şi întăreşte mănăstirii Tismana mai multe sate, un obroc anual şi alte venituri, cuprinde totodată întărirea celor „cîte a dăruit şi a dat în scris mănăstirii sfîntului Antonie.... Vladislav Voievod"[2].

În toată perioada ce acoperă ultimele decenii ale secolului al XIV-lea şi prima jumătate a celui următor, sînt cunoscute documente prin care daniile şi privilegiile mănăstirilor Vodiţa şi Tismana sînt întărite împreună.

---

[1] *DRH*, B, Ţara Românească, vol. I, Bucureşti, 1966, p. 18.
[2] *Ibidem*, p. 21.

S C I V, tomul 22, nr. 3, Bucureşti, 1971, p. 469—477

8— c. 2537

Ultimul din acestea este dat de Radu cel Frumos, la 10 iulie 1464[3]. În hrisovul de întărire dat mănăstirii Tismana de Basarab cel Tînăr (1477—1482)[4], sînt cuprinse laolaltă vechile sate ale Tismanei cu fostele sate ale Vodiței, care nu mai apare amintită în nici un fel, dovadă că în intervalul cuprins între anii 1464 şi 1477 mănăstirea Vodița îşi încetase existența juridică[5].

Izvoarele menționează din nou mănăstirea Vodița la sfîrşitul secolului al XVII-lea şi începutul secolului al XVIII-lea. E vorba de un document din 15 iunie 1689, din care reiese că Vodița fusese rezidită „din temelie" de Cornea Brăiloiu, mare agă[6], şi de o poruncă a lui Constantin Brîncoveanu din 10 martie 1705 prin care acordă scutiri schitului „ce iaste la Vodița care iaste lîngă Dunăre", făcută de egumenul Tismanei Athanase, cu hramul sf. Mihail, acolo unde „şi mai înainte scaun de mănăstire mare au fostu, făcută de sf. Nicodim[7]".

Această nouă etapă de folosire a mănăstirii Vodița[8] nu a avut o durată prea lungă; lăcaşul avusese de suferit în timpul războiului austro-turc din 1716—1718, fiind părăsit pentru totdeauna[9].

Principalul punct de discuție în legătură cu vestigiile fostei mănăstiri Vodița este datarea. Pînă la efectuarea de către Virgil Drăghiceanu, în 1928, a săpăturilor care — în afară de dezvelirea completă a ruinelor bisericii încă vizibilă parțial — au dus la descoperirea, dedesubtul ei, a fundațiilor unei biserici anterioare, ruinele celei de-a doua biserici, singurele cunoscute, erau în mod firesc atribuite ctitoriei lui Nicodim, fiind menționate ca atare în toate lucrările apărute pînă la acea dată, între care şi unele lucrări de sinteză de mare prestigiu[10].

V. Drăghiceanu a atribuit, la descoperire, fundațiile primei biserici unui lăcaş care ar data din secolul al XIII-lea — „biserica lui Litovoi Voevod" — neexcluzînd posibilitatea de a fi vorba de o biserică catolică, datorită unui postament de zidărie aflat chiar în absida altarului[11]. Singura motivare a acestei datări era anterioritatea față de ruinele care, numai în virtutea unei tradiții mai de mult statornicite, erau atribuite lui Nicodim. Nici un argument direct arheologic sau istoric nu a fost adus de V. Drăghiceanu

[3] *Ibidem*, p. 209—212.

[4] *Ibidem* p. 258.

[5] Cf. Tit Simedrea, *Mănăstirea Vodița. Glosă pe marginea unui document inedit*, în *Biserica Ortodoxă Română*, LXV, 1—3, 1947, p. 69.

[6] C. Grecescu, recenzie la volumul lui I. Donat, *Fundațiunile religioase ale Olteniei*, în *RIR*, VII, 1937, p. 193.

[7] Arh. St. Bucureşti, M-rea Tismana, Netrebnice, pach. IX, 68; Condica 3330, M-rea Tismana, fila 425 — semnalat de C. Grecescu, *op. cit.*, p. 193, publicat de Tit Simedrea, *op. cit.*, p. 75—75.

[8] Cele două documente permit presupunerea că, după lucrările lui Cornea Brăiloiu, în ultima parte a secolului al XVIII-lea au urmat puțin mai tîrziu altele, ale egumenului Athanasie.

[9] Tit Simedrea, *op. cit.*, p. 71—73; V. Drăghiceanu, *Vodița: istoric şi descriere*, în *BCMI*, V, 1912, p. 107.

[10] Putem cita, în afara primelor mențiuni ale ruinelor, la Ghenadie Enăceanu, episcopul Rîmnicului, *Vizite canonice însoțite de note istorice-arheologice, anii 1890—1891*, Bucureşti, 1892, p. 143—144, pe: Al. Ştefulescu, *Mănăstirea Tismana*, Bucureşti, 1909, p. 46; V. Drăghiceanu, *op. cit.*, p. 97—102; N. Iorga — G. Balş, *Histoire de l'art roumain ancien*, Paris, 1922, p. 30; N. Ghika-Budeşti, *Evoluția arhitecturii în Muntenia*, I, în *BCMI*, XX, 1927, p. 129; G. Balş, *Influence du plan serbe sur le plan des églises roumaines*, Paris, 1930, p. 280—282.

[11] V. Drăghiceanu, *Săpăturile de la Vodița. Bisericile Sf. Nicodim şi a lui Litovoi Vodă*, în *BCMI*, XXII, 1929, p. 149—156.

pentru a justifica datarea fundațiilor primei biserici (Vodița I) în secolul al XIII-lea sau a celei de-a doua (Vodița II) în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, afară de anumite analogii găsite bisericii a doua cu monumentele de plan triconc din valea Moraviei sîrbești, astfel de analogii prezentînd însă și monumente românești mai tîrzii. Datarea celor două biserici de la Vodița a fost preluată, după Drăghiceanu, de mai multe lucrări de sinteză de mare răspîndire — în acest sens trebuie menționată în primul rînd *Istoria artei feudale în țările române* de V. Vătășianu — unele diferențe existînd doar în datarea primei biserici, încadrată de unii autori în a doua jumătate a secolului al XIII-lea [12].

Cu toată răspîndirea pe care a căpătat-o datarea lui V. Drăghiceanu, au existat și o serie de păreri diferite. În 1937, I. Donat nu admitea atribuirea primei biserici lui Litovoi[13]; considerînd că mănăstirea lui Nicodim trebuie să fie primul așezămînt monastic pe acel loc, fundațiile anterioare le presupunea ale unei biserici catolice. Tot atunci G. Grecescu[14], semnalînd documentele din 1689 și 1705, consideră că „ruinele existente sînt ale Voditei, refăcute de Brăiloiu" și presupune că Vodița I reprezintă „temelia unei biserici catolice ruinate" pusă în legătură cu ofensiva catolică din secolul al XIII-lea, în nici un caz un lăcaș al lui Litovoi, deasupra lor fiind ridicat schitul lui Nicodim. Problema datării celor două biserici de la Vodița este reluată într-un studiu special de Tit Simedrea care, pornind de la analiza documentului din 10 martie 1705, ca și a altor documente privind trecutul mănăstirii, ajunge la concluzia că „ruinele ce se văd la Vodița deasupra pămîntului ar putea fi ale schitului zidit de Athanasie (în secolul al XVIII-lea) dar biserica descoperită în anul 1928 sub fundațiile acesteia ar fi chiar biserica zidită de Sfîntul Nicodim pe la anul 1369"[15].

Recenzînd monumentala lucrare de sinteză a lui V. Vătășianu, Emil Lăzărescu relua în 1959 discuția amintită exprimînd părerea că „avem ... serioase motive să credem că nu Vodița II, ci Vodița I este ctitoria lui Nicodim, cealaltă fiind ceva mai nouă", distrugerea Voditei I și reconstruirea ei sub forma Voditei II fiind pusă în legătură cu unul din războaiele ce au bîntuit în acea regiune în ultima parte a secolului XIV și prima parte a secolului XV"[16]. Același autor reia problema într-un studiu recent, aducînd serioase argumente pentru datarea primei biserici în vremea lui Nicodim și a celei de-a doua în secolul al XV-lea[17].

---

[12] Gr. Ionescu, *Istoria arhitecturii românești...*, București, 1937, p. 63—63; *Scurtă istorie a artelor plastice în R. P. R.*, vol. I, București, 1957, p. 44—47; V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, I, București, 1959, p. 140—141, 187—190; Gr. Ionescu, *Istoria arhitecturii în România*, vol. I, București, 1963, p. 124—125, 133—134.

[13] I. Donat, *Fundațiunile religioase ale Olteniei. Partea I. Mănăstiri și schituri*, Craiova, 1937, p. 85—86.

[14] C. Grecescu, *op. cit.*, p. 193—194.

[15] Tit Simedrea, *op. cit.*, p. 74; în același articol se arată că prima biserică nu poate să fie considerată catolică pentru postamentul semnalat de V. Drăghiceanu ca lipit de absida altarului (argument folosit de I. Donat și C. Grecescu), mese ale altarului lipite de absidă întîlnindu-se și la alte biserici ortodoxe — Turnu, Cozia „Veche", paraclisul mănăstirii Sinaia, Karyei-Athos. De asemenea se face observația că, ținînd seama de anumite prevederi ale hrisovului de danie al lui Vladislav I, numărul călugărilor Voditei în timpul lui Nicodim era de 12.

[16] E. Lăzărescu, în *SCIA*, 2, 1959, p. 293 și nota 2.

[17] E. Lăzărescu, *Despre mănăstirea Cozia și varianta de triconc căreia îi aparține biserica ei*, în *SCIA*, Seria artă plastică, t. 17, 2, p. 188—192.

Din această scurtă prezentare a părerilor exprimate asupra datării celor două biserici de la Vodiţa, reiese caracterul lor de ipoteză, fiind evidentă necesitatea unei atente reexaminări a argumentelor de ordin istoric-documentar, a unei analize tipologice a planului şi structurii monumentelor în măsura în care poate fi cunoscută, ca şi a efectuării unor noi cercetări arheologice.

Obţinerea unor date de natură arheologică în legătură cu cronologia principalelor faze de construcţie din cadrul fostului ansamblu monastic de la Vodiţa, în special a celor două biserici suprapuse, ca şi completarea informaţiilor asupra ruinelor şi depistarea eventualelor urme necunoscute încă, au fost principalele obiective ale săpăturilor efectuate în aprilie şi iunie-iulie 1970[18] (fig. 1) în cadrul lucrărilor de consolidare şi de amenajare a platformei înconjurătoare întreprinse de Direcţia Monumentelor Istorice.

Aceste cercetări au fost îngreiuate de faptul că o mare parte din suprafaţa ocupată de ruine, ca şi cea aflată la sud de acesta, pînă în vecinătatea terasei abrupte a rîului Vodiţa, a fost afectată de săpăturile conduse de V. Drăghiceanu în 1928, prin care au fost evacuate toate straturile pînă în dreptul nivelului de călcare al bisericii rămasă parţial în picioare. În zona de la nord de ruinele bisericii, neatinsă de săpături anterioare, stratul de depuneri aluvionare sterile, foarte gros, a făcut la rîndul său dificile cercetările.

În interiorul bisericii cunoscută sub denumirea de ,,Vodiţa II'' au fost surprinse fundaţiile primei biserici, (fig. 5/1,2), descoperită de V. Drăghiceanu în 1928. Deşi stratigrafia este în cea mai mare parte deranjată de săpăturile din 1928, care au urmărit în lungul lor temeliile primei biserici[19], nivelul de construcţie al acesteia este încă vizibil în multe locuri, fiind marcat de o dungă de mortar situată deasupra unui strat subţire de pămînt castaniu deschis sau mai adesea pe solul viu galben — castaniu cu pietriş. Nivelul de construcţie al celei de-a doua biserici este mai greu de observat, exceptînd parţial zona pronaosului sau cea situată la vest de acesta, datorită deranjamentelor moderne (fig. 2).

Zidurile celei de-a doua biserici se suprapun parţial fundaţiilor primei : zidul laturii de nord a bisericii a doua acoperă parţial temelia zidului corespunzător al celei dintîi. (fig. 5/3). Succesiunea celor două faze principale de construcţie a putut fi bine observată în dreptul absidei nordice (fig. 3 ; 5/4).

Fundaţia bisericii a doua acoperă parţial fundaţia primei biserici, înălţîndu-se cu 38 cm mai sus şi depăşind-o spre nord. La exteriorul zidului bisericii a doua, succesiunea stratigrafică este următoarea : peste solul galben-castaniu cu pietriş se află un strat de circa 40 cm de pămînt castaniu-gălbui, reprezentînd depunerea corespunzătoare funcţionării primei biserici. Deasupra acestuia se află nivelul de construcţie al celei de-a doua

[18] Au fost trasate 8 secţiuni : S. I, în axul longitudinal al ruinelor bisericii, prelungită spre exterior ; S. II, în axul absidelor laterale, prelungită la exterior ; S. III, perpendiculară pe zidul nordic al bisericii, la extremitatea sa vestică ; S. IV, perpendiculară pe latura sudică a pronaosului ; S. V, între S. IV şi latura estică a beciului ; S. VI, perpendiculară pe latura nordică a beciului ; S. VII, în partea sudică a acestuia ; S. VIII, dincolo de torentul de la est de ruinele bisericii.

[19] V. Drăghiceanu, *Săpăturile de la Vodiţa*, p. 154, fig. 11.

biserici, marcat în apropierea zidului de o dungă subțire de mortar ; trebuie observată lipsa unui strat de moloz care să marcheze demolarea primului edificiu, lipsă care indică o răzuire a terenului înaintea construirii bisericii a doua. Urmează un strat de 35—40 cm, depunere corespunzătoare unei prime faze de funcționare a bisericii a doua. Acestuia i se suprapune o lentilă cu multe bucăți de cărămidă, peste care se află o dungă de mortar, indicînd anumite lucrări de refacere a edificiului. Peste o altă lentilă, cu resturi de dărîmătură marcînd părăsirea, într-o anumită perioadă, a lăcașului, urmează straturi de viitură — pămînt aluvionar cenușiu-gălbui cu pietriș—atingînd circa 1 metru grosime. Acestora li se suprapune un strat de pămînt cenușiu-granulos, situat în parte peste o dungă de mortar, depunere dintr-o nouă perioadă de funcționare a bisericii, cuprinzînd materiale arheologice din ultima parte a secolului al XVII-lea — prima parte a secolului al XVIII-lea. Deasupra unei lentile corespunzătoare ultimei dezafectări a bisericii, urmează alte straturi de viitură sterilă, groase la rîndul lor de circa 1 m (fig. 3). În linii mari (cu anumite diferențe în ce privește nivelul corespunzător primei biserici), succesiunea nivelurilor mai sus amintite poate fi surprinsă și în zona limitei vestice a pronaosului.

Așadar, observațiile stratigrafice efectuate la nord de ruinele bisericii Vodița indică următoarea succesiune : construcția primei biserici, demolarea ei și construcția celei de-a doua biserici efectuată imediat, după o prealabilă curățire a terenului, anumite transformări suferite de ea, încetarea folosirii sale, refacerea după o anumită perioadă, urmată de o nouă fază, nu prea lungă, de folosire, și în sfîrșit, distrugerea și ruinarea definitivă a edificiilor. Încercînd să datăm aceste etape — pornind de la cea mai recentă — putem plasa ultima etapă de funcționare a bisericii mănăstirii Vodița la sfîrșitul secolului al XVII-lea și în prima treime a secolului al XVIII-lea, după cum o indică materialele arheologice, ca și informațiile documentare privind refacerea bisericii în timpul lui Constantin Brîncoveanu și distrugerea ei în cursul războiului austro-turc din 1716—1718. Etapa anterioară de folosire a bisericii durează — după cum o arată atît datele documentare cît și materialele arheologice — pînă spre sfîrșitul secolului al XV-lea (sau eventual chiar începutul secolului al XVI-lea). Pentru data de construcție a celei de-a doua biserici, ca și pentru data ridicării primei ctitorii dela Vodița, rezultatele obținute în urma recentelor săpături permit anumite presupuneri. Înainte de aceasta trebuie precizat pe de o parte că nimic din materialul arheologic de la Vodița nu poate fi atribuit cu certitudine unei perioade anterioare celei de-a doua jumătăți a secolului al XIV-lea (cele cîteva fragmente ceramice smălțuite apărute, în S. II, în stratul corespunzînd perioadei de folosire a primei biserici, nu fac excepție de la aceasta)[20]. Pe de altă parte grosimea mică a straturilor corespunzătoare primei biserici și primelor faze ale celei de-a doua nu permit să le considerăm ca datorate unei perioade prea îndelungate de timp (mai ales dacă ținem seama de condițiile naturale de la Vodița

---

[20] Materialul ceramic, găsit mai ales în zona din apropierea beciului și în cantitate foarte mică lîngă biserică, este destul de variat. Este relativ abundentă ceramica smălțuită—fragmente de străchini cu picior inelar, boluri, căni, acoperite cu smalț verde, măsliniu sau gălbui, multe cu decor sgrafitat. În rîndul ceramicii de uz comun — oale, căni cu o toartă, căni cu picior înalt și gura trilobată — trebuie remarcate fragmentele de oală cu buza îngroșată avînd secțiunea triunghiulară, element specific ceramicii din Transilvania, întîlnit și în nordul Munteniei.

— de creşterea rapidă a depunerilor datorită torenţilor şi aluviunilor). Cu rezerva pe care o impune caracterul relativ redus al săpăturilor în în această zonă avem destule temeiuri să presupunem că prima biserică de la Vodiţa a fost ridicată în a doua jumătate a secolului al XIV-lea — reprezentînd aşadar ctitoria lui Nicodim[21] — şi dezafectată după scurt timp. Sfîrşitul primei biserici s-a datorat probabil unor defecţiuni de construţie sau unui cutremur; inexistenţa unui strat de incendiu nu permite presupunerea unei distrugeri violente, legată de vreo acţiune militară. Între Vodiţa I şi Vodiţa II nu a existat un hiatus ci o succesiune nemijlocită; continuitatea vieţuirii apare evidentă din punct de vedere stratigrafic[22]. Vodiţa II este o biserică ridicată pentru a înlocui un lăcaş devenit neutilizabil şi nicidecum o mănăstire ctitorită pe locul unor vechi ruine de mult părăsite. Ridicarea celei de-a doua biserici poate să se fi făcut la începutul secolului al XV-lea, iar transformările ale căror urme au fost suprinse[23] s-ar putea plasa în cursul secolului al XV-lea (ţinînd seama că încetarea folosirii ei a avut loc spre sfîrşitul acestui secol sau la începutul celui următor).

Interesante sînt rezultatele săpăturilor din 1970 în ce priveşte pridvorul celei de-a doua biserici. Acesta a fost găsit şi în partea de nord a edificiului (fig. 6/1); el înconjura deci pronaosul pe cele trei laturi. Situaţia stratigrafică, în special cea sesizată pe latura vestică, indică o contemporaneitate sau în orice caz o foarte mare apropiere în timp între pridvor şi restul bisericii, nivelurile lor de construcţie aflîndu-se în partea superioară a aceluiaşi strat galben-castaniu cu pietriş (fig. 2, 6/3). Pe latura de sud, observaţiile asupra unei legături stratigrafice între zidul pronaosului şi al pridvorului sînt îngreunate de existenţa unei platforme masive de bolovani de piatră legaţi cu mortar, ce ocupă întreaga parte sudică a pridvorului (fig. 6/4). Într-un sondaj la joncţiunea între zidurile pridvorului şi naosului pe această latură s-a putut constata că, aci, primul zid nu are fundaţie şi, în porţiunea în care se păstrează, nu se leagă de naos (nu se poate şti în ce măsură această situaţie nu e rezultatul lucrărilor de consolidare din 1928). Pe latura de nord se observă o demolare a pridvorului pînă sub nivelul de construcţie (se mai păstrează doar vreo 2—3 rînduri de pietre) — demolare produsă puţin înainte de dezafectarea bisericii a

---

[21] Hrisovul „de fundare" al mănăstirii Vodiţa (*DRH*, B, vol. I, p. 18) nu pomeneşte nimic despre vreo ctitorie anterioară, cum putem considera că s-ar fi întîmplat dacă pe locul bisericii ridicate de Nicodim s-ar fi aflat o alta, încă vizibilă la data construcţiei celei de-a doua, iar numărul mic al călugărilor — doisprezece (cf. Tit Simedrea, *op. cit.*, p. 64, nota 5) — cu a căror muncă s-a zidit mănăstirea, concordă întru totul cu proporţiile relativ modeste ale primei biserici de la Vodiţa. Reluînd argumentele aduse anterior, Emil Lăzărescu arată recent (*Despre mănăstirea Cozia...*, p. 191—192) că nici una dintre ştirile documentare nu ne lasă să ghicim despre care din cele două Vodiţe este vorba în ele. Anumite particularităţi de structură ale Vodiţei II — secţiunea mai îngustă a pilaştrilor care flanchează absidele, aproape de limita la care putem avea un rol funcţional, ca şi faptul că absidele de nord şi sud se racordează pereţilor respectivi prin mijlocirea unui arc intermediar, astfel încît între arcul de susţinere a turlei şi deschiderea absidei apar două retrageri succesive — se îndepărtează de monumentele de la sfîrşitul secolului al XIV-lea, apropiindu-se de cele din secolul al XV-lea chiar spre mijlocul acestuia (*op. cit.*, p. 192) — sînt argumente că nu Vodiţa II este ctitoria lui Nicodim, ci Vodiţa I.

[22] Fapt ce se poate observa la nord de biserică (S. II N) (fig. 3) cît şi în zona de nord-vest a ansamblului (partea de vest a S. I şi S. VI) (fig. 2, 4).

[23] Două faze de reparaţii ale bisericii Vodiţa II erau observate la începutul secolului nostru: „biserica se vede a fi fost reparată de două ori, după mortarul din ziduri" (Al. Ştefulescu, *op. cit.*, p. 46).

doua[24], în ultima parte a secolului XV sau la începutul secolului XVI, în cursul lucrărilor de transformare care au fost sesizate stratigrafic. Este indirect o confirmare a probabilei contemporaneități a pridvorului cu restul bisericii. Faptul că pe latura de sud zidul pridvorului nu se îmbină cu naosul poate fi explicat fie prin anumite particularități de construcție (în această parte zidul nu are fundație, accentul fiind pus pe cele trei laturi lungi), fie prin faptul că avem de a face cu etape diferite ale aceluiași proces de construcție. De sigur că un sondaj efectuat pe latura nordică a edificiului în punctul de legătură cu pridvorul, va putea aduce amănunte în plus în această problemă.

În zona situată la sud de biserică, unde terenul avea o pantă destul de accentuată, se constată o nivelare cu straturi de pămînt castaniu-gălbui granulos, efectuată de constructorii celei de a doua biserici.

Referindu-ne la beciurile ale căror ruine se află la sud-vest de biserică, observații semnificative în privința plasării lor cronologice au putut fi obținute pe latura lor nordică (fig. 4). Nivelul de la care au pornit constructorii beciului se află la partea superioară a unui strat castaniu-cărămiziu, suprapus unui strat cenușiu-castaniu cu pietriș aflat deasupra solului galben viu. (Deasupra se află pămîntul scos probabil din groapa săpată pentru construirea beciului, ca și straturi de pămînt cenușiu, alternînd cu urme de viitură). Prin situația stratigrafică se poate presupune că beciul este contemporan cu una din primele faze de folosire a bisericii a doua. Un argument în plus în acest sens este și faptul că în imediata apropiere a laturii estice a beciului au fost descoperite resturile unui zid anterior, cărora li se suprapune zidăria gîrliciului (fig. 6/2).

Secțiunile trasate la nord și est de biserică au urmărit și surprinderea unui eventual zid de incintă aflat pe aceste laturi. Deși pe teren anumite denivelări ar fi putut da impresia existenței unor resturi de construcție, nici un fel de urmă de zid nu a apărut în punctele sondate. Se poate presupune că mănăstirea era limitată aici numai de un gard, un zid de piatră fiind construit doar pe latura sudică, mai mult din necesitatea consolidării terenului. Spre est, urme de viețuire se întîlnesc și dincolo de torentul aflat la cîțiva metri de absida altarului bisericii; sondajul efectuat aici nu a putut însă surprinde limita ansamblului monastic.

La capătul acestei examinări a problemelor pe care le ridică cronologia bisericilor și a celorlalte clădiri ale mănăstirii Vodița, rămîne de văzut ce poate fi considerat ca dovedit în urma recentelor săpături arheologice și ce reprezintă numai argumente în sprijinul vreunei ipoteze. Este în afara oricărei îndoieli că biserica a doua a funcționat în cursul secolului al XV-lea, fiind dezafectată la sfîrșitul veacului amintit sau la

---

[24] Pridvorul care înconjură pronaosul bisericii a doua de la Vodița, indiferent de structura pe care va fi avut-o, poate fi considerat ca premergător al celui de la Tismana, care are un plan asemănător aproape pînă la identitate. O preluare la Tismana a formei apărute anterior la Vodița — mănăstire ce îi era subordonată — este întru totul firească. Pentru ca această filiație să fie posibilă trebuia bineînțeles ca Vodița II cu pridvorul amintit să existe încă în momentul construirii actualei biserici a Tismanei, foarte probabil în anii domniei lui Radu cel Mare (cf. Rada Teodoru, *Mănăstirea Tismana*, București, 1966, p. 10; idem, *Pridvorul Tismanei*, în *SCIA*, Seria artă plastică, t. 14, 2, 1967, p. 161 și urm.). Sfîrșitul primei etape de funcționare a Voditei II poate să se fi petrecut așadar în ultimii ani ai secolului al XV-lea sau la începutul secolului al XVI-lea. Aceste ipoteze caută să aducă anumite precizări elementelor de datare de natură arheologică, prin forța lucrurilor nu atît de exacte.

începutul celui următor, apoi refăcută la sfîrşitul secolului al XVII-lea, pentru a fi distrusă şi părăsită pentru totdeauna în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Sînt astfel infirmate cu certitudine ipotezele care căutau să atribuie Vodiţa II perioadei secolelor XVII—XVIII. În privinţa începuturilor bisericii a doua şi a atribuirii ruinelor Vodiţei I, datele stratigrafice care au fost arătate (atestînd o succesiune imediată a celor două ruine, fără vreo perioadă de întrerupere, ca şi o durată relativ scurtă a primei biserici) ca şi lipsa materialelor arheologice anterioare celei de-a doua jumătăţi a secolului al XIV-lea, se adaugă argumentelor care au fost aduse pentru a identifica Vodiţa I cu ctitoria lui Nicodim şi pentru a data Vodiţa II într-o perioadă imediat următoare, în prima parte a secolului al XV-lea. Desigur că cercetările viitoare ar putea aduce date în plus, după cum este la fel de posibil ca rezultatele lor (ţinînd seama de spaţiul mic ce a rămas necercetat) să nu poată fi mai concludente decît cele de pînă acum (mai ales că o datare pe baza ceramicii pentru intervale scurte de timp nu poate avea precizia necesară). Tocmai de aceea, în ce priveşte controversele ivite în jurul ctitoriei lui Nicodim, rezultatele cercetărilor arheologice recent efectuate nu pot fi considerate ca lipsite de interes.

PROBLÈMES DE LA CHRONOLOGIE DES RUINES DU MONASTÈRE DE VODIȚA

RÉSUMÉ

Le monastère de Vodiţa a été fondé par le moine Nicodème, durant le règne du voïévode Vladislav Ier (1364— c. 1377). L'attribution et la chronologie des ruines qui y existent a soulevé de nombreuses disputes. En 1928, lorsque les fouilles entreprises par V. Drăghiceanu mirent au jour, au-dessous les ruines de l'église au plan treflé qui fut dégagée et qui était identifiée par tous avec la fondation de Nicodème, les fondations d'une autre église, au plan treflé plus simple, cette dernière fut considérée par Drăghiceanu comme datant du XIIIe siécle, en donnant pour tout argument son antériorité par rapport à l'autre église. Cette opinion fut adoptée et répandue par plusieurs ouvrages de grande notoriété, bien que certains spécialistes aient été d'un autre avis.

Les fouilles entreprises en 1970 ont essayé de fournir des données nouvelles concernant la chronologie des ruines de Vodiţa. Du côté nord de l'église, le seul ou la stratigraphie n'a pas été atteinte par les fouilles de 1928, on a pu étudier la succession des couches correspondant aux diverses étapes de l'éxistence du monastère. Entre la couche assez mince, répresentant le dépôt accumulé au cours de l'existance de la première église (Vodiţa I), et la couche due à la première phase de fonctionnement de la seconde église (Vodiţa II) il n'y a pas de césure, mais une parfaite continuité. La première église a été démolie et remplacée par la seconde. Celle-ci a été utilisée — comme le démontrent les résultats des fouilles, ainsi que les mentions documentaires — jusqu'à la fin du XVe ou au début du XVIe siècle. Ayant été abandonnée à ce moment (les périodes

de non-utilisation sont marquées par des couches très épaises de depôts stériles), elle fut refaite à la fin du XVIIe siècle, et définitivement abandonnée à la suite des destructions subies durant la guerre austro-turque de 1716 — 1718. On constate donc une parfaite continuité, à partir du début de la première église jusqu'à la fin du XVe ou au début du XVIe siècle, qui démontre que la seconde église n'est pas une nouvelle fondation à un endroit ou existaient d'anciennes ruines, mais simplement un édifice construit pour remplacer un autre. C'est pourquoi, en tenant compte aussi du fait qu'on n'a trouvé aucun élément antérieur à la dernière moitié du XIVe siècle, on peut considérer que la première église (Vodiţa I) constitue la fondation de Nicodème (vers 1370) et que la deuxième (Vodiţa II) a été bâtie un peu plus tard, probablement au début du XVe siècle.

Par les fouilles de 1970 on a pu constater aussi que les fondations de l'exonarthex, qui entourent le pronaos de l'église Vodiţa II, sont contemporaines avec la construction de celle-ci, et que les ruines des caves situées vers l'ouest correspondent aux premières étapes de founctionnement de la deuxième église (XVe siècle).

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — Vodiţa. Le plan des foullies.

Fig. 2. — Vodiţa. Profil de la paroi nord du sondage I.

Fig. 3. — Vodiţa. Profil de la paroi ouest du sondage II.

Fig. 4. — Vodiţa. Profil de la paroi est du sondage VI

Fig. 5. — Vodiţa. 1, le sondage I, vue du côté ouest, avec les fondations des deux églises successives ; 2, le sondage I, vue du côté est dans le naos de l'église II, avec les fondations de l'église I ; 3, les fondations des églises I et II dans l'interieur de l'abside nord ; 4, la fondation de l'église II à l'extérieur de l'abside nord.

Fig. 6. — Vodiţa. 1, la fondation et le socle du pronaos et la fondation de l'exonarthex démoli de l'église II (sondage III) ; 2, le mur du côté est de la cave, le mur sud de l'entrée dans la cave et le mur antérieur ; 3, la fondation du pronaos et la fondation de l'exonarthex de l'église II sur le côté ouest ; 4, la fondation de l'exonarthex de l'église II sur le côté sud et le masif de maçonnerie dans l'intérieur de celui-ci.

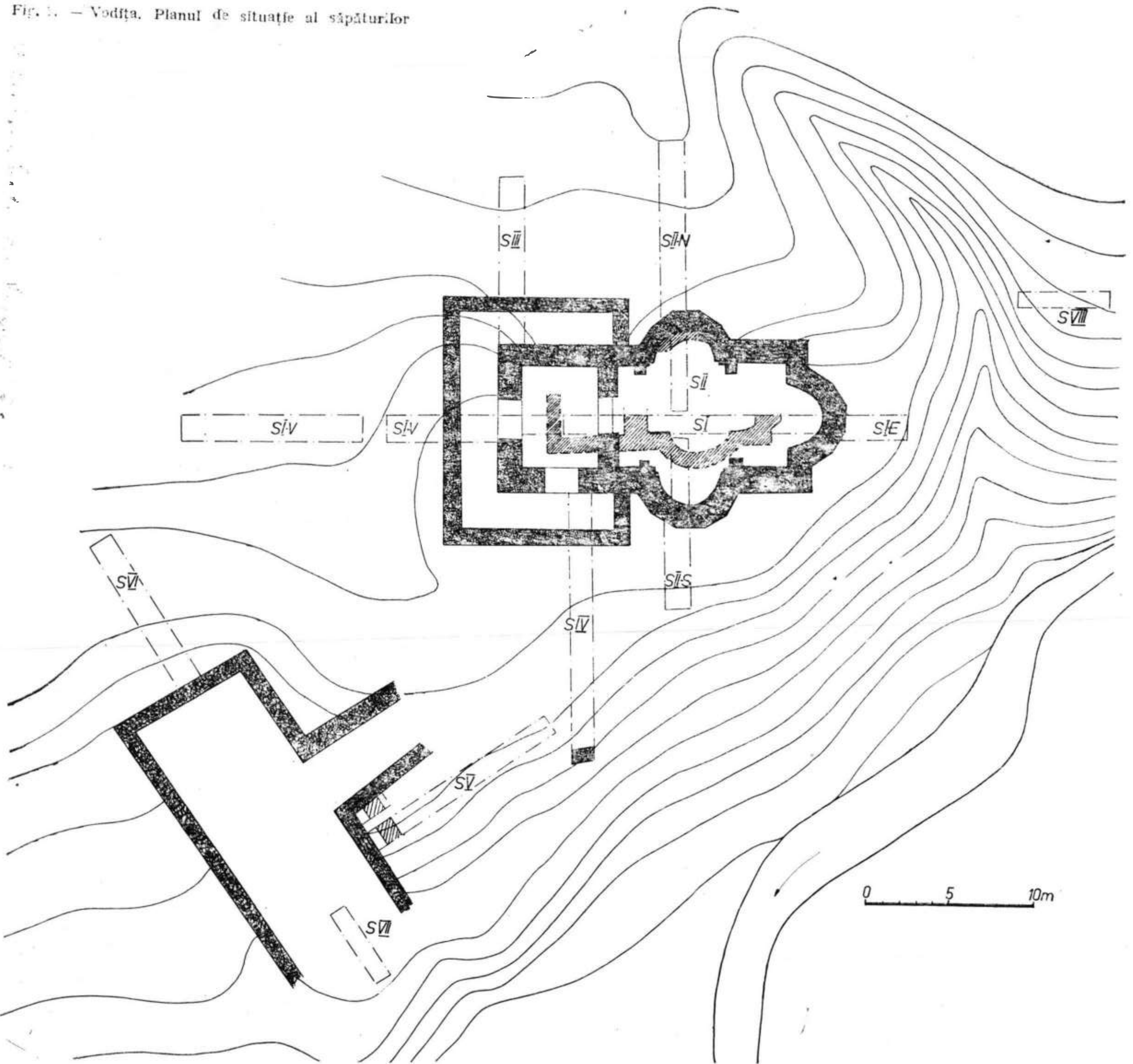

Fig. [illegible]. — Vodița. Planul de situație al săpăturilor

Fig. 3. — Vodiţa. Profilul peretelui vestic al secţiunii II; *1*, sol vegetal; *2*, pămînt gălbui, depuneri aluvionare; *3*, pămînt gălbui cu pietriş — depuneri aluvionare; *4*, pămînt cenuşiu-castaniu granulos; *5*, pămînt cenuşiu granulos; *6*, pietriş; *7*, pămînt cenuşiu-gălbui, depuneri aluvionare; *8*, dărîmătură; *9*, cărămidă spartă şi moloz; *10*, pămînt cenuşiu-castaniu închis; *11*, mortar; *12*, pămînt castaniu-gălbui (nivel Vodiţa I); *13*, pămînt viu galben castaniu.

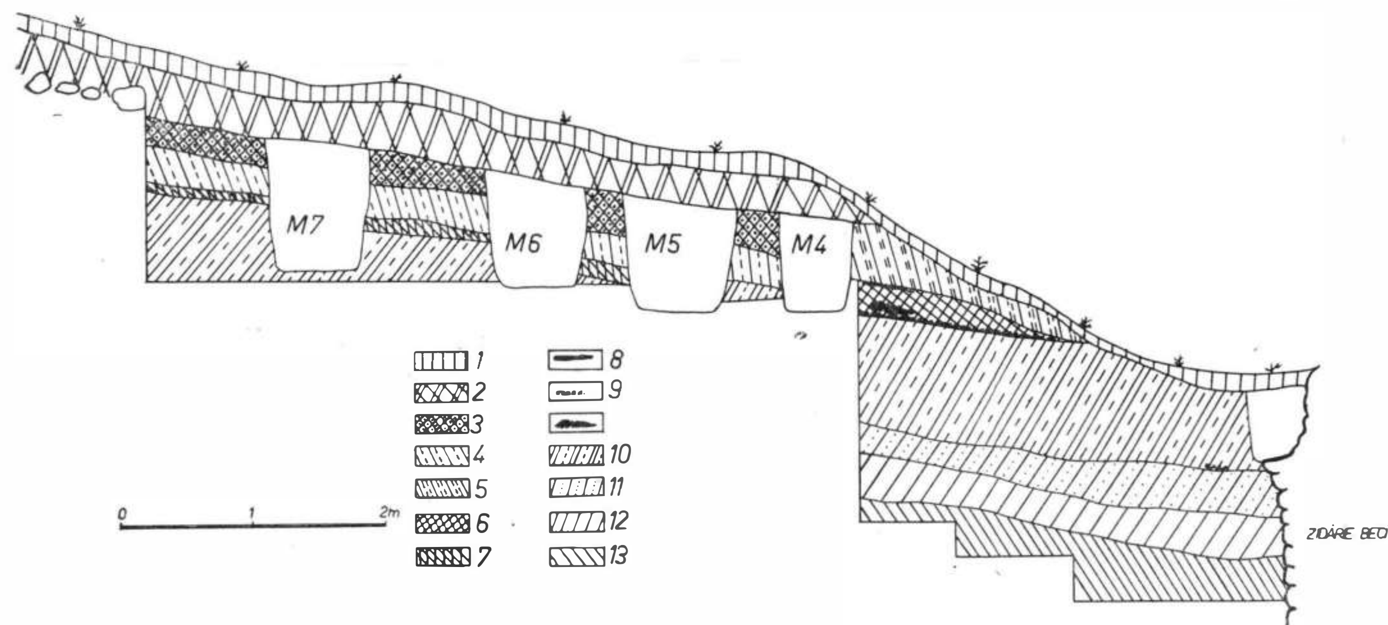

Fig. 4. — Vodiţa. Profilul peretelui estic al secţiunii VI. *1*, sol vegetal; *2*, pămînt cenuşiu-castaniu; *3*, pămînt cenuşiu foarte granulos; *4*, pămînt castaniu-gălbui granulos; *5*, pămînt castaniu-gălbui; *6*, pămînt cenuşiu granulos; *7*, pămînt cenuşiu; *8*, mortar; *9*, arsură; *10*, cărbune; *11*, pămînt galben-castaniu granulos cu pietriş; *12*, pămînt castaniu-cenuşiu granulos; *13*, pămînt cenuşiu castaniu; *14*, pămînt viu galben-castaniu.

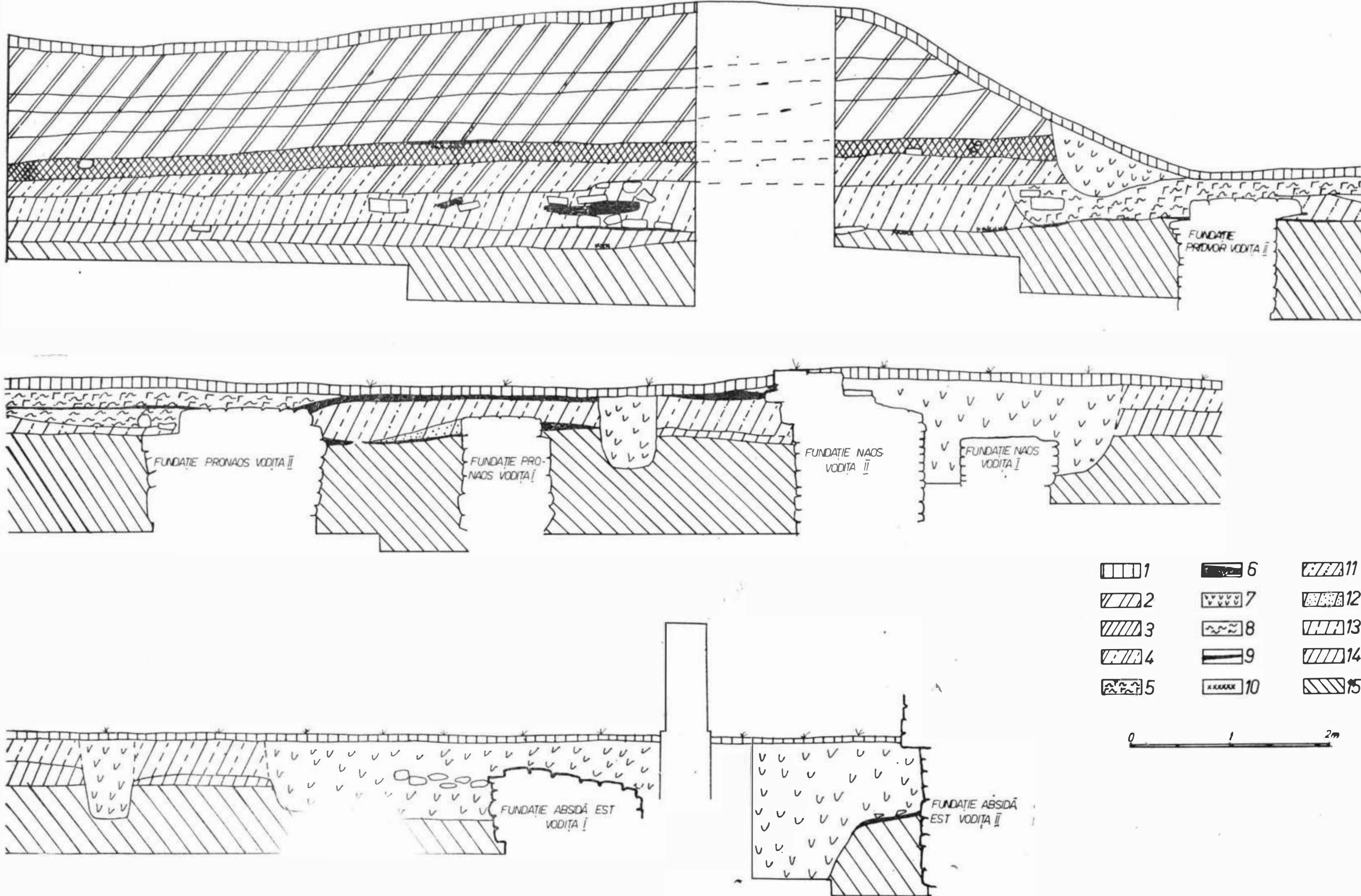
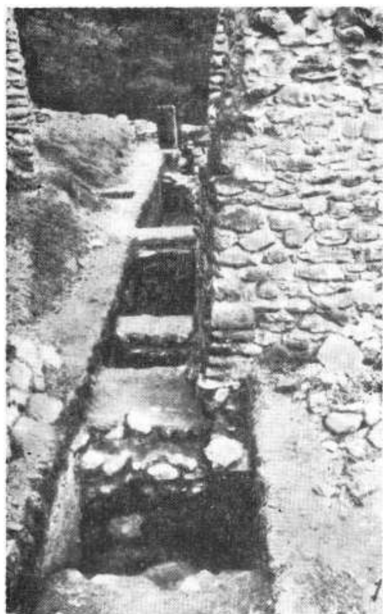

Fig. 2. — Vodița. Profilul peretelui nordic al secțiunii I. *1*, sol vegetal ; *2*, pămînt gălbui, depuneri aluvionare ; *3*, pămînt cenușiu granulos ; *4*, pămînt galben granulos cu pietriș, depuneri aluvionare ; *5*, moloz, piatră și cărămidă spartă ; *6*, mortar modern ; *7*, pămînt castaniu cu urme de moloz — săpătură 1928 ; *8*, moloz ; *9*, mortar ; *10*, cărbune ; *11*, pămînt castaniu gălbui cu pietriș ; *12*, pămînt castaniu deschis cu urme de moloz ; *13*, pămînt negru-cenușiu cu urme de moloz ; *14*, pămînt castaniu (nivel Vodița I) ; *15*, pămînt viu galben-castaniu.

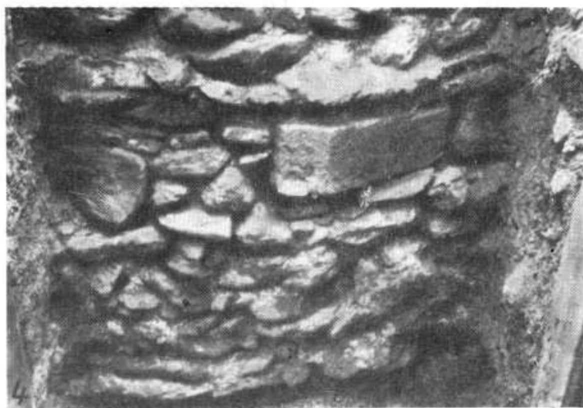

Fig. 5. — Vodița. *1*, S. I, vedere dinspre vest cu fundațiile celor două biserici; *2*, S.I, vedere dinspre est în naosul bisericii II, cu fundațiile bisericii I; *3*, fundațiile bisericilor I și II în interiorul absidei nordice; *3*, fundația bisericii II la exteriorul absidei nordice

Fig. 6. — Vodița. *1*, fundația și soclul pronaosului și fundația exonarthexului demolat al bisericii II (S. III); *2*, zidul laturii est a beciului, zidul sudic al gîrliciului și zidul anterior; *3*, fundația pronaosului și fundația exonarthexului bisericii II pe latura vest; *4*, fundația exonarthexului bisericii II pe latura sudică și masivul de zidărie din interiorul acestuia.

UN TOPOR DE ARAMĂ DESCOPERIT ÎN AŞEZAREA CUCUTENI A DE LA DRĂGUŞENI (JUD. BOTOŞANI)

DE

ARISTOTEL CRÎŞMARU

Cu ocazia săpăturilor arheologice, efectuate sub conducerea lui Vl. Dumitrescu, de către Institutul de arheologie al Academiei de Ştiinţe Sociale şi Politice din Bucureşti în colaborare cu Muzeul de arheologie din Săveni-Botoşani, în aşezarea Cucuteni A de la Drăguşeni, în august 1970, s-a descoperit, între altele, un topor de aramă cu braţele dispuse în cruce.

Aşezarea, situată într-o poziţie joasă pe cursul pîrîului Podriga, ocupă o veche insulă, numită de localnici ,,Ostrov'', şi este în parte distrusă prin lucrările de grădinărie ce se practică de către C.A.P.-ul din localitate. Din materialul obţinut de aici şi din cercetările făcute în ultimii ani, rezultă că ,,Ostrovul'', în suprafaţă de circa 6 ha, a fost locuit numai de către oamenii neoliticului tîrziu din faza Cucuteni A.

Securea descoperită în Ostrov (fig. 1) este de tipul topor-ciocan (*Hammeraxt*). Faţă de topoarele de aramă descoperite pînă în prezent, în preajma sau în incinta aşezărilor cucuteniene, piesa de la Drăguşeni

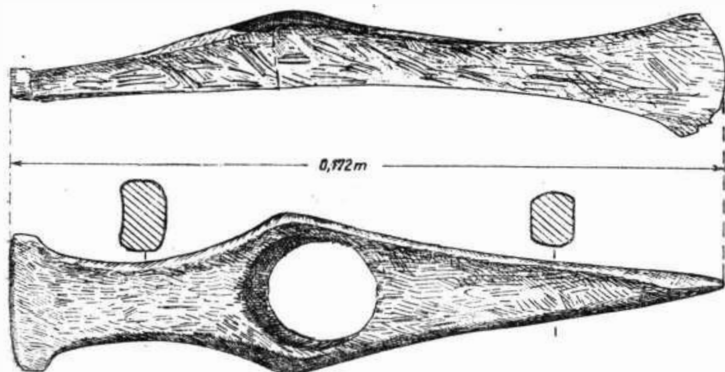

Fig. 1. — Drăguşeni — ,,Ostrov''. Topor-ciocan de aramă.

este de factură mult mai mică[1] şi se aseamănă cu baltagurile purtate pînă în zilele noastre de oamenii de la munte. Toporul de care ne ocupăm are o formă zveltă, cu profilul longitudinal uşor curbat spre interior. Braţele neegale prezintă o secţiune caracteristică. Braţul lung are tăişul convex, care, în partea inferioară, prezintă două mici ştirbituri şi cîteva ciocănituri pe ambele feţe (în scopul de a ascuţi mai bine piesa), toate din vechime. Braţul ciocan mai lat şi mai scurt se termină cu capătul bont, în formă de T, cu marginile uşor reliefate (ciocănit de către făuritori şi lăţit pentru a fi întrebuinţat ca ciocan). Gaura, în care se fixa coada de lemn, fără manşon, are o formă uşor ovală. Pe marginea găurii, în partea de jos, se observă o îngroşare semicirculară, rezultată din materialul ce s-a prelins în timpul turnării. În interiorul găurii, pe partea dreaptă, sus, se distinge o uşoară alveolare sesizabilă cu vîrful degetului. Toporul a fost turnat într-un tipar monovalv[2]. Piesa este acoperită, în cea mai mare parte, cu o patină verzuie, mai bine păstrată pe latura dreaptă şi pe faţa posterioară.

Aşa cum arătam mai sus, toporul a fost descoperit în aşezarea cucuteniană din Ostrov, pe podeaua de lut ars a locuinţei nr. 3 (fig. 2), la adîncimea de 0,45 m, între bucăţile de chirpic (cu amprente de nuiele), provenite din dărîmăturile pereţilor, şi fragmente ceramice caracteristice,

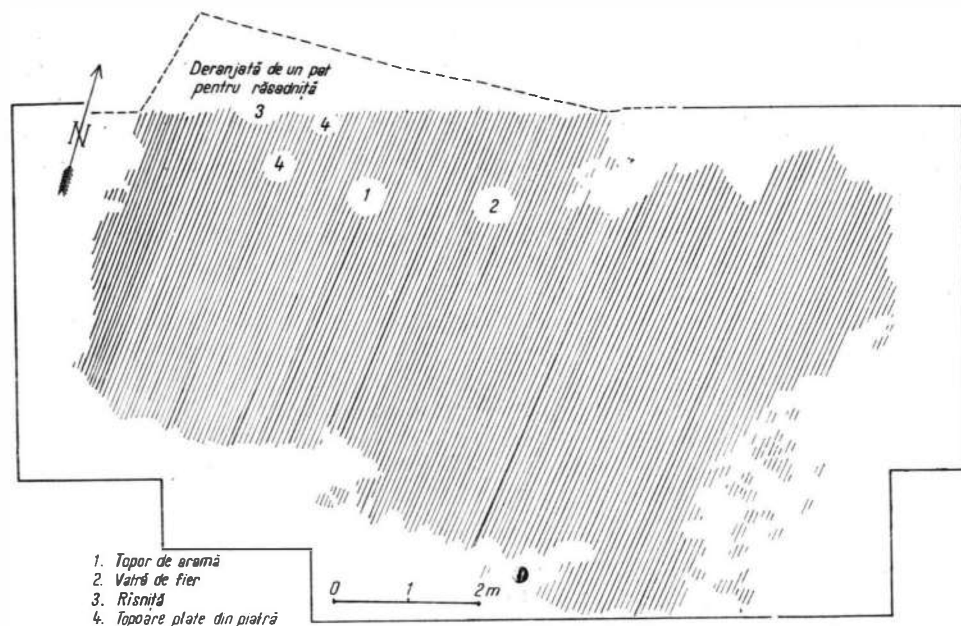

Fig. 2. — Drăguşeni — „Ostrov". Planul locuinţei nr. 3 cu indicarea locului de descoperire a toporului.

---

[1] Lungimea totală 17,2 cm; lungimea braţului tăiş 8,5 cm iar a braţului ciocan 6 cm. Diametrul orificiului de înmănuşare 3 × 2,5 cm, cu adîncimea de 2 cm. Greutatea 380 g. Toporul se află în Muzeul de arheologie din Săveni, jud. Botoşani.

[2] Collin Renfrew, în *PPS*, 35, 1969, p. 29 şi urm.; vezi şi anexa analizei metalografice de I. A. Charles, în continuarea articolului citat.

1

Fig. 3. — Drăgușeni — — „Ostrov". Vase Cucuteni A. *1*, cu decor adîncit ; *2*, *3*, cu decor adîncit asociat cu pictură bicromă ; *4*, *5*, cu pictură tricromă.

2

3

4

5

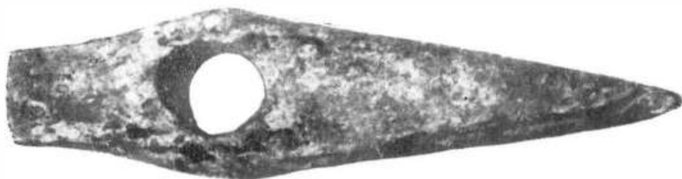

Fig. 4. — Toporul-ciocan de la Cucuteni-Băiceni.

pe latura de NNV a locuinţei, la 2 m de vatra de foc, în poziţie orizontală, cu faţa în sus. În apropiere se mai aflau : o rîşniţă şi două toporaşe plate din piatră.

Ceramica din această locuinţă, între care cîteva vase întregi şi mai multe întregibile, aparţine fazei Cucuteni A. Cele peste trei mii de cioburi ridicate la demontare de pe suprafaţa de 58 m² (cît se întindeau resturile locuinţei dezvelite) se împart, în procente, în următoarele categorii :

— ceramică bine arsă, fără decor . . . . 1,18 % ;
— ceramică pictată bicrom (roşu-alb) . . . . . . 0,45 % ;
— ceramică ornamentată cu decor adîncit (caneluri) . . . . 17,72 % (fig. 3/1) ;
— ceramică cu decor adîncit asociat cu pictură bicromă (roşu-alb) . . . . 42,94 % (fig. 3/2, 3) ;
— ceramică cu decor pictat tricrom . . . . 27,31 % (fig. 3/4, 5) ;
— ceramică de uz gospodăresc cu sau fără barbotină . 10,00 % ;
— ceramică cu elemente de ornament şi forme de tranziţie spre faza A—B [3]. . . . . 0,45 %.

Din calculul de mai sus rezultă că pe marea majoritate a materialului ceramic predomină decorul adîncit (caneluri şi alveole) asociat cu pictură bicromă (roşu-alb) şi uneori şi cu pictură tricromă. Această manieră decorativă constituie de altfel o caracteristică pentru aşezarea Cucuteni A de la Drăguşeni [4].

Mai menţionăm că în apropierea acestei locuinţe, cu cîţiva ani în urmă, între resturile altei locuinţe răvăşită de lucrările de grădinărie, s-a descoperit şi o sulă de aramă [5].

Din cercetările mai vechi şi mai noi (ne referim la aria culturii Cucuteni de pe teritoriul patriei noastre), se ştie că oamenii triburilor cucuteniene din faza A foloseau obiectele de aramă, între care şi topoare, documentate chiar în aşezarea eponimă de la Cucuteni-Băiceni, jud. Iaşi [6] şi de la Ariuşd, jud. Covasna. Toporul de aramă cu braţele în cruce descoperit la Ariuşd a suscitat discuţii în ce priveşte poziţia stratigrafică şi în ultimul timp, luîndu-se în consideraţie şi lipsa manşonului, a fost atribuit orizontului Cucuteni A [7]. Toporul de la Drăguşeni îşi găseşte analogie şi în exemplarul descoperit la Reci, jud. Covasna [8].

---

[3] Vasele cu umărul dublu, capacele în formă de calotă (formă ce ajunge în A—B la tipul ,,cască suedeză''), castroanele cu forme ovoidale cu pereţele scund şi umărul rotunjit, ceramica de tip Cucuteni C sînt cele cîteva elemente care marchează caracterul tîrziu al fazei Cucuteni A, din aşezarea de la Drăguşeni.

[4] Aristotel Crîşmaru, *Contribuţii la cunoaşterea neoliticului din împrejurimile Săvenilor (jud. Botoşani)*, în *SCIV*, 21 1970, 2, p. 276—277.

[5] *Ibidem*, p. 268.

[6] H. Schmidt, *Cucuteni in der oberen Moldau*, Berlin-Leipzig, 1932.

[7] A. Vulpe, *Cu privire la cronologia topoarelor de aramă cu braţele ,,în cruce''*, în *SCIV*, XV, 1964, 2 p. 460, vezi şi nota 17; Cu privire la cronologia toporului de la Ariuşd vezi şi Vl. Dumitrescu, *Consideraţii cu privire la poziţia cronologică a culturii Cucuteni în raport cu culturile vecine*, în *Apulum*, VII, I, 1968, p. 43.

[8] Z. Szekely, *Sondajele executate de muzeul regional din Sf. Gheorghe*, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 328, fig. 4/1 ; idem, *Descoperiri din neoliticul tîrziu în aşezarea de la Reci*, în *SCIV*, XV, 1964, 2, p. 121—126.

Între descoperirile de această natură din Moldova [9] puţine sînt cele care au apărut într-un context arheologic cu o stratigrafie sigură; excepţie fac cel de la Cucuteni, descoperit în 1962, atribuit fazei A [10] şi cel de la Bradu, comuna Negri, jud. Bacău, aparţinînd fazei A—B [11]. Celelalte provin din descoperiri întîmplătoare şi sînt atribuite de autori fazei A [12] sau fazei B [13] iar altele, pe bază de analogii, culturii Cucuteni fază incertă [14] şi perioadei de tranziţie de la neolitic la epoca bronzului [15]. Cele mai multe descoperiri se plasează în partea de vest a Moldovei, de-a lungul Siretului şi a afluenţilor săi; explicabil dacă ţinem seama că majoritatea obiectelor de aramă din aria acestei culturi provin pe calea importurilor dinspre regiunile transilvănene [16] ca şi dinspre sud, prin cultura Gumelniţa [17], începînd cu toporul-ciocan de tip Vidra [18] şi pînă la cel cu tăişuirile dispuse în cruce descoperit mai de curînd la Ciolăneştii din Deal—Măgura Tuiului, jud. Teleorman [19].

Din punct de vedere tipologic piesa de la Drăguşeni prezintă un aspect destul de singular, fiind la prima vedere o formă de trecere între tipul Vidra de topor-ciocan şi topoarele cu braţele dispuse în cruce (*kreuzschneidige Äxte*) propriu-zise, de tip Ariuşd-Mugeni [20]. La o examinare mai atentă însă vom observa că toporul nostru este asemănător cu cel de la Cucuteni-Băiceni (fig. 4), trebuind a fi încadrat cu necesitate în acelaşi tip. Spre deosebire de capul braţului ciocan al piesei de la Drăguşeni, cel al piesei de la Cucuteni nu a mai fost lăţit după scoaterea din formă. În acelaşi timp securea de la Cucuteni este mai mare dimensional şi mai greoaie ca formă. Ambele piese sînt, după cum mi-a sugerat A. Vulpe, o variantă nord-moldovenească a tipului Vidra. Faptul că toporul (de

---

[9] V. Căpitanu, *Două topoare cu braţele în cruce descoperite în judeţul Bacău*, în *MemA* II, Piatra Neamţ (sub tipar). Autorul enumeră 12 topoare eneolitice descoperite în Moldova, vezi şi harta acestor descoperiri.

[10] M. Petrescu-Dîmboviţa, *Cucuteni*, Edit. Meridiane, 1966, p. 23, fig. 7.

[11] A. Vulpe, *op. cit.*, p. 457—458, fig. 1.

[12] A. Florescu, *Toporul de aramă cu două tăişuri în cruce de la Floreşti*, în *SCIV*, 1954, 3—4, p. 595—598.

[13] M. Roşka, în *AÉ*, XLII, 1928, p. 52, 306, fig. 15; C. Matasă, *Aşezarea eneolitică Cucuteni B de la Tîrgu-Ocna-Podei*, în *ArhMold*, II—III, 1964, p. 21—24, fig. 8/27—29; Dan Monah, *Un topor de tip Jászladány descoperit la Bistriţa (jud. Neamţ)*, în *MemA*, Piatra Neamţ, I, 1969, p. 299—302.

[14] V. Căpitanu, *op. cit.*, vezi şi informaţiile din notele 6, 7, cu privire la toporul de la Dragomireşti, jud Neamţ, de tip Vidra, dimensional mai mic ca toporul nostru.

[15] Toporul de la Slobozia, com. Bogdăneşti, jud. Bacău, în colecţiile Muzeului de istorie a Moldovei, inv. 1740; vezi M. Petrescu-Dîmboviţa şi Al. Andronic, *Muzeul de istorie a Moldovei*, Edit. Meridiane, Bucureşti, 1966, p., 32 şi ilustraţiile urm.

[16] Vl. Dumitrescu, *op. cit.*, p. 42.

[17] Despre sincronismele culturii Cucuteni cu cele ale culturii Gumelniţa, vezi Vl. Dumitrescu *op. cit.*, p. 44—47.

[18] D. V. Roseti, *Săpăturile de la Vidra (raport preliminar)*, în *PMMB*, I, 1934, p. 29.

[19] D. Popescu, *Săpăturile arheologice din Republica Socialistă România în anul 1966*, în *SCIV*, 18 1967, 3, p. 524, nr. 12 (Săpăturile de la Ciolăneştii din Deal-Măgura Tuiului, aşezare gumelniţiană de tip „tell"...).

[20] Pentru tipologia şi cronologia topoarelor de aramă eneolitice, vezi A. Vulpe, *op. cit.*, cu toată bibliografia; mai recent a apărut un studiu general asupra acestei categorii de piese, scris de F. Schubert, în *Germania*, 43, 1965, p. 274 şi urm.

luptă sau semn distinctiv) de la Drăguşeni a fost descoperit în cursul unor săpături sistematice, în cuprinsul unei locuinţe, însoţit de materiale caracteristice, într-o aşezare cu un singur nivel de locuire, ne îngăduie să-l atribuim, fără nici o îndoială, fazei Cucuteni A.

Cronologia relativă a ambelor piese este deplin asigurată şi confirmată reciproc: al doilea nivel Cucuteni A de la Cucuteni-Băiceni şi caracterul tîrziu al ceramicii Cucuteni A de la Drăguşeni.

UNE HACHE-MARTEAU EN CUIVRE, DÉCOUVERTE DANS LA STATION DE LA PHASE CUCUTENI A DE DRĂGUŞENI (DÉP. DE BOTOŞANI)

RÉSUMÉ

L'auteur décrit une hache-marteau en cuivre, découverte dans la station de la phase Cucuteni A de Drăguşeni, au lieu-dit « Ostrov », à l'ocasion des fouilles archéologiques effectuées dans cette station pendant l'été de 1970, sous la direction de Vl. Dumitrescu.

La hache a été trouvée sur la plate-forme en terre cuite d'une habitation (fig. 2) avec d'autres matériaux caractéristiques pour la phase Cucuteni A_2. La station n'ayant qu'une seule couche de culture et les restes de l'habitation n'indiquant aucune intervention ultérieure, on peut dire que la position stratigraphique de la hache est tout à fait certaine.

Du point de vue typologique, la hache-marteau de Drăguşeni fait la liaison entre le type dit de Vidra et les haches à tranchants opposés du type Ariuşd-Mugeni. Une analogie très proche est constituée par la hache découverte à Cucuteni même ; on peut dire que les pièces de Drăguşani et de Cucuteni constituent une variante nord-moldave du type de Vidra.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — Drăguşeni — « Ostrtov ». Hache-marteau en cuivre.

Fig. 2. — Drăguşeni — « Ostrov ». Plan de l'habitation n° 3, avec l'endroit de la découverte de la hache-marteau en cuivre.

Fig. 3. — Drăguşeni — « Ostrov ». Vases Cucuteni A. 1, à décor enfoncé ; 2, 3, à décor enfoncé associé à la peinture bichrome ; 4, 5, peinture trichrome.

Fig. 4. — La hache-marteau en cuivre de Cucuteni-Băiceni.

TOPORUL DE BRONZ CU DOUĂ TĂIȘURI DE LA IZVOARELE (JUD. ILFOV)

DE

A. VULPE

În volumul dedicat topoarelor cu gaură de înmănușare transversală din România am publicat, la Nr. 285, un fragment de topor, descoperit la Izvoarele (jud. Ilfov), pe care l-am considerat atunci ca ne mai putînd fi determinat din punct de vedere tipologic [1]. În urma unei sugestii primite de la colegul B. Hänsel, care mi-a atras atenția asupra unor topoare din Bulgaria (vezi mai jos), mă simt dator să reiau în discuție piesa respectivă.

Jumătatea de topor (piesa este ruptă chiar în zona tubului de înmănușare) a fost descoperită, potrivit informațiilor primite prin bunăvoința domnului Barbu Ionescu din Oltenița, căruia îi va reveni sarcina să publice și alte descoperiri apărute tot atunci, cu prilejul terasărilor efectuate, în 1963, în apropierea unei așezări, de pe suprafața căreia s-au cules cioburi aparținînd culturii Tei. Piesa, după toate aparențele, este o descoperire izolată. Reconstituit pe baza analogiilor citate mai jos, toporul avusese inițial două tăișuri (fig. 1). Prelungirile tubului de înmănușare erau întărite prin cîte două nervuri. Pe una din părți, desigur cea de jos, tubul era prevăzut cu o prelungire (probabil două, ca la piesele din fig. 2/1) asemănătoare unui pinten. Toporul a fost lucrat din bronz, cu îngrijire, cusăturile și impuritățile de turnare fiind înlăturate. Este acoperit de o patină bună, de culoare verde-albăstrie. Fragmentul păstrat măsoară în lungime 8,6 cm ; reconstituit, are o lungime de circa 17 cm. Se păstrează în muzeul orașului Oltenița, sub Nr. Inv. 91.

Cea mai apropiată analogie o găsim în toporul, descoperit în mod întîmplător, la Begunci, în zona Plovdivului (fig. 2/1) [2]. O altă piesă asemănătoare a fost mai de mult descoperită la Stol, lîngă Sevlievo, în Bulgaria de N [3]. Ambele aceste piese se aseamănă cu cea de la Izvoarele și prin faptul că au cele două prelungiri în formă de pinten, în partea de jos a tubului de înmănușare. Tot din Bulgaria mai sînt cunoscute două

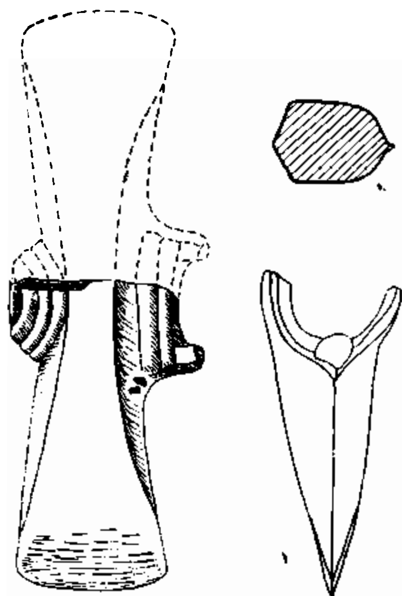
---

[1] *Äxte und Beile in Rumänien*, I (1970), *PBF*, IX, 2, p. 65, pl. 18/285.
[2] P. Detev, în *Arheologia-Sofia*, 8, 1966, 3, p. 55, fig. 3.
[3] A. Milčev, în *Izvestiia-Sofia*, 19, 1955, p. 368, fig. 14.

S C I V, tomul 22, nr. 3, București, 1971, p. 485—489

9 — 2537

piese descoperite la Obručišče și păstrate în muzeul din Stara-Zagora [4]. B. Hänsel îmi mai semnalează un exemplar din Bulgaria, fără locul de descoperire menționat, păstrat în muzeul național din Sofia și încă inedit. În același muzeu, tot nepublicată, se mai află și o formă de turnat pentru asemenea topoare.

Fig. 1.—Toporul de la Izvoarele.

Toate aceste exemplare au fost descoperite în condiții ce nu permit fixarea lor în timp. De o deosebită importanță, în acest sens, este însă securea de bronz cu două tăișuri, descoperită în cursul săpăturilor, în nivelul superior de la Kilindir, în Macedonia centrală (fig. 2/2). Din același strat provine și o seceră de bronz cu buton. Nivelul respectiv este datat cu ceramică miceniană tîrzie în secolul al XIII-lea [5].

Important din punct de vedere cronologic este și depozitul de la Kozoresovo, reg. Odessa, unde un asemenea topor (care, așa cum se vede în fig. 2/3, prezintă nervuri pe prelungirea tubului de înmănușare ca și piesa de la Izvoarele) era asociat cu un alt topor bipen de formă cretană, cu 12 seceri, probabil cu buton și cu un vas de piatră [6]. În măsura în care unitatea acestui depozit este asigurată (obiectele au dispărut în cursul primului război modial), am avea și aici un context similar celui de la Kilindir și, în plus, un element de datare pentru cea de-a doua secure, cea de tip cretan. Aceasta din urmă, cum se știe, apare destul de des în minoicul tîrziu (în special în etapele LM I și LM II) [7]; un exemplar a fost descoperit, în mod izolat, și la Semerdževo, lîngă Ruse, în Bulgaria de N [8].

În sfîrșit, o ultimă analogie mai depărtată o găsim în toporul bipen de bronz, ornamentat, descoperit în condiții neclare, la Långkärra, în Suedia de S (fig. 2/4). Această piesă, izolată în mediul nordic, a mai fost discutată în lumina legăturilor cu sudul, respectiv cu piesele analoge de la Kozoresovo și Kilindir, ajungîndu-se pe bună dreptate la concluzia că reprezintă o influență pornită de la Dunărea de jos [9]. Aș atrage doar atenția asupra faptului că modul de a decora tubul de înmănușare cu cîte o proeminență de o parte și de alta se regăsește la unele topoare cu disc

[4] B. Nikolov, în *Izvestiia-Sofia*, 22, 1959, p. 333, fig. 1.
[5] S. Casson, *Macedonia, Thrace and Illyria* (1926), p. 131 și urm. și fig. 45/1 (toporul) și 45/2 (secera). Cf. și W. A. Heurtley, *Prehistoric Macedonia* (1939), p. 101 și fig. 104/bb la p. 231.
[6] A. M. Tallgren, în *ESA*, 2, p. 162, fig. 97.
[7] H. G. Bucholz, în *PZ*, 38, 1960, p. 43; vezi în general și O. Montelius, *La Grèce préclassique* (1924), pl. 5.
[8] A. Milčev, *op. cit.*, fig. 12.
[9] H. G. Bucholz, *op. cit.*, p. 39 și urm.

din perioada tîrzie a epocii bronzului carpato-dunărean[10] şi că aceasta ar putea fi un indiciu pentru datarea piesei de la Långkärra în perioada corespunzătoare[11].

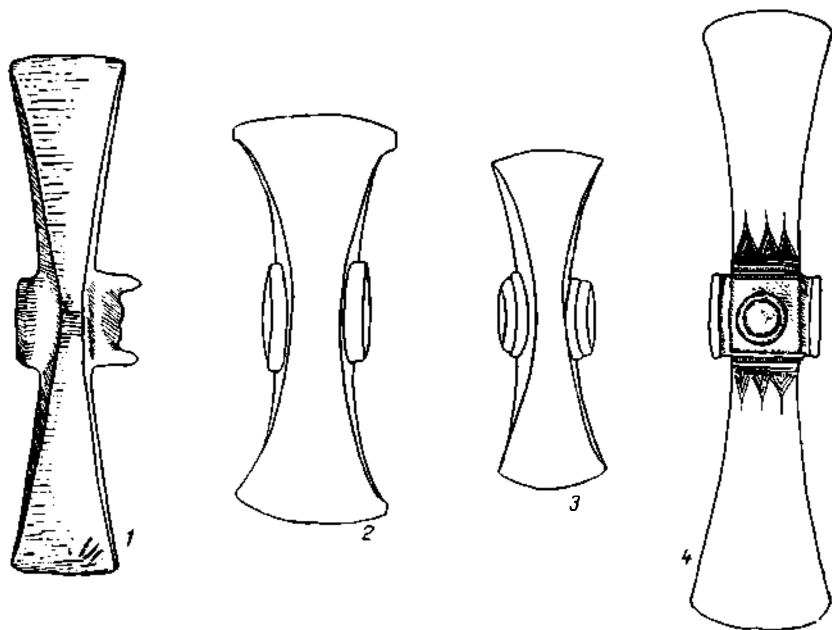

Fig. 2. — 1, Begunci (după Detev); 2, Kilindir (după Casson); 3, Kozoresovo (după Tallgren); 4, Långkärra (după Bucholz).

În lumina celor spuse pînă aici rezultă că tipul de topor bipen de bronz cu tub de înmănuşare — propun să fie denumit de tip Begunci — este relativ bine reprezentat în spaţiul carpatobalcanic, fiind un produs local, aşa cum o dovedeşte forma de turnat din muzeul Sofia. Cele cîteva elemente de datare — contextele de la Kozoresovo şi Kilindir — fac foarte probabilă fixarea cronologică a tipului Begunci în perioada finală a bronzului, respectiv secolul al XIII-lea[12]. Apariţia lui cu un veac mai devreme ar fi de asemenea plauzibilă. Prezenţa tipului în spaţiul nord-pontic s-ar explica prin legăturile culturale cu zona balcanică şi, eventual, şi prin pătrunderi de populaţii din stepele răsăritene la Dunărea de jos. Aceasta din urmă afirmaţie şi-ar găsi confirmarea în definirea recentă

[10] A. Vulpe, *op. cit.*, 86 cu nota 2 şi p. 103 (în România, exemplarele de la Nadiş, Nr. 482 şi Nehoiu, pl. 56/C_1); vezi însă în special piesele de la Kouřim, Boemia (K. Willvonseder, în *Sudeta*, 11, 1935, p. 56), Winklarn şi Greiner-Donaustrudel, în Austria (idem, *Die mittlere Bronzezeit in Österreich* (1937). pl. 37/1 şi 54/5), reg. Beregovo (J. Hampel, *Bronzkor*, III, pl. 255/1) şi sceptrul de la Vel'ký Blh, Slovacia (M. Novotná, *Die Äxte und Beile in der Slowakei* (1970), *PBF*, IX, 3, p. 58, Nr. 380, pl. 22/380). Aceeaşi reprezentare şi la aşa-numitele „Doppelarmknäufe" (care ar putea fi eventual topoare votive sau pentru parctici rituale) de tip Vel'ký Blh-Domăneşti (cf. de exemplu M. Novotná, *op. cit.*, p. 61 şi urm. şi pl. 23, 24).

[11] Puţin mai recentă decît datarea propusă de Bucholz în perioada Montelius II-mijlocie (*op. cit.*, p. 40).

[12] Nu pot în nici un caz accepta datarea de către P. Detev în secolele VIII—IV î. e. n. a toporului de la Begunci (*Arheologia-Sofia*, 8, 1966, 3, p. 55.).

a grupului cultural Coslogeni, documentat în special în jud. Ialomiţa, sud-estul Ilfovului şi Dobrogea[13].

Pe de altă parte, descoperirea toporului de la Izvoarele în preajma unei aşezări Tei (rămîne de văzut cărei faze îi corespunde aşezarea) poate că nu se datorează cu totul înîtmplării. Legături între cultura Tei şi Macedonia au fost în repetate rînduri semnalate[14]. Postularea existenţei, în Bulgaria, a unei culturi care să fi mijlocit aceste legături explicîndu-le se impune. Descoperirile recente din epoca bronzului de la Raskopanica şi Plovdiv aduc oarecare lumină în acest domeniu[15]. În tot cazul aria de răspîndire a topoarelor de tip Begunci pare a corespunde tocmai întinderii acestei presupuse culturi.

Din punct de vedere tipologic, topoarele de tip Begunci se situează în marea grupă a topoarelor de aramă sau de bronz bipene, frecvente în lumea egeică, dar care se răspîndesc sub formă de topoare-lingouri în întreaga Europă[16]. Este deci verosimil a considera toporul de tip Begunci ca fiind produsul evoluţiei locale balcanice dintr-un prototip cretan. În acest sens, prezenţa în depozitul de la Kozoresovo a celui de-al doilea topor, cel de tip cretan, este grăitoare. Tehnica de lucru a topoarelor de tip Begunci este însă analogă celei folosite la topoarele cu gaură de înmănuşare transversală şi cu tăiş vertical, specifice epocii bronzului sud-est europene.

DIE ZWEISCHNEIDIGE BRONZENE AXT VON IZVOARELE

ZUSAMMENFASSUNG

Einem Hinweis des Kollegen B. Hänsel folgend, behandelt Verfasser das bereits veröffentlichte Axtfragment von Izvoarele, Kreis Ilfov (Anm. 1) nochmals und stellt es wieder her als eine symmetrische Doppelaxt, die zwei mit Rippen verstärkte Schaftrohrfortsätze aufweist (Abb. 1/1). So betrachtet ist die Axt von Izvoarele einem Typ zuzuschreiben, der verhältnismäßig gut in Bulgarien vertreten ist, und den Verfasser als Typ Begunci bezeichnet (nach der Axt von Begunci; vgl. Anm. 2). Ähnliche Stücke werden angeführt aus Bulgarien (Anm. 3 u. 4); desgleichen eine Gußform für derartige Äxte, die unveröffentlicht im Mus. Sofia liegt. Chronologische Anhaltspunkte bieten die Funde von Kilindir, Makedonien (Abb. 2/3) (die Axt lag in der oberen Schicht, wo auch eine bronzene Knopfsichel sowie spätmykenische Keramik des 13. Jh. zutage gefördert wurden; Anm. 5) und das Depot von Kozoresovo, Bez. Odessa (dort auch eine kretische einfache Doppelaxt sowie 12 Knopfsicheln; Anm. 6).

[13] S. Morintz şi N. Anghelescu, în *SCIV*, 21, 1970, 3, p. 373 şi urm.

[14] I. Nestor, în *BerRGK* 22, 1933, p. 104 şi nota 417; A. Vulpe, în *Dacia*, N. S., VIII, 1964, p. 327.

[15] P. Detev, în *Apulum*, 7, 1, 1968, p. 61 şi urm. Ptr. Plovdiv cf. idem, în *Arheologia-Sofia*, 1964, 4, p. 66 şi urm. Această cultură balcano-dunăreană, cum o numeşte S. Morintz, se defineşte mai bine dacă se iau în considerare şi mormintele de înhumaţie de la Zimnicea (*SCIV*, 21, 1970, 3, p. 413).

[16] Tratate în mod cuprinzător de H. G. Bucholz, *op. cit.*, ; cf. şi M. Garašanin, în *BerRGK*, 39, 1958, p. 49 şi urm.

Die beiden Funde lassen eine Zeitstellung innerhalb der Spätbronzezeit (etwa das 13. Jh.; das 14. Jh. sei aber auch nicht ausgeschlossen) als am wahrscheinlichsten annehmen. Als entfernte Analogie führt Verfasser das Einzelstück von Långkärra in Südschweden an und deutet an, daß die Warzen, die auf beiden Seiten des Schafthelmes der betreffenden Axt jeweils dargestellt sind, einen ähnlichen Gedanken vertreten wie diejenigen auf einigen Nackenscheibenäxten aus dem mittleren Donaugebiet (Anm. 10) und demnach vielleicht für eine spätere Datierung der Axt von Långkärra sprechen (bzw. in der späten Bronzezeit).

Der Typ Begunci ist der größeren Axtfamilie der Doppeläxte zuzuteilen, die sich von der Ägäis aus nach Westeuropa hinstreckte (Anm. 16). Im engeren Begriffe wäre unser Typ von den kretischen einfachen Doppeläxten abzuleiten, wie es auch der Befund von Kozoresovo andeutet. Begunci-Äxte sind aber den in Südosteuropa häufig auftretenden Schaftlochäxten technisch ähnlich hergestellt worden und wären einer bis jetzt noch nicht scharf bestimmten Kultur der Mittel- und Spätbronzezeit Bulgariens zuzuschreiben (vgl. Anm. 15, von der sogenannten Raskopanica-Kultur).

UN AKINAKES DESCOPERIT LA NĂNEŞTI (COM. PARINCEA, JUD. BACĂU)

DE

I. MITREA

Numărul akinakes-urilor descoperite pe teritoriul Moldovei s-a mărit cu încă unul, găsit în mai 1969 la capătul satului Năneşti, comuna Parincea, jud. Bacău, în şanţul de pe marginea drumului ce duce spre Soci[1] (fig. 1).

Akinakes-ul de la Năneşti, în întregime din fier, s-a conservat bine. Piesa se încadrează, prin elementele sale caracteristice — lama cu două tăişuri, mînerul, garda cordiformă şi capătul cu antene (fig. 2/a-b ; fig. 3/a-b) — în seria akinakes-urilor cu două tăişuri şi antene. Mînerul şi lama au fost confecţionate dintr-o singură bucată, ca şi plăcile cordiforme, au fost sudate ulterior prin batere. Măciulia este făcută dintr-o bară cu secţiunea dreptunghiulară, subţiată şi îngustată spre capete şi îndoită în forma a două antene. Mînerul are forma unei bare plate, cu marginile puţin ridicate şi îngroşate pe ambele feţe, iar la extremitatea opusă lamei se termină printr-o mică tijă, paralelipipedică, în care s-a fixat măciulia.

Lama (căreia îi lipseşte puţin din vîrf) are două tăişuri şi este puţin bombată, în secţiune prezentîndu-se sub forma unui romb.

Garda mînerului, de tip cordiform, este alcătuită din două foi simetrice, cu umerii rotunjiţi şi lăsaţi în jos. Lungimea totală a akinakes-ului[2] este de 0,252 m.

[1] Pumnalul de care ne ocupăm a apărut în marginea şanţului drumului reamenajat dintre Năneşti şi Soci, în urma deteriorărilor provocate de topirea zăpezilor şi de ploi. Pumnalul a fost găsit de locuitorul Iancu Prisecaru în ziua de 13 mai 1969. Ulterior a ajuns în posesia prof. Alexa Dumitru şi Tomozei Jenică din Parincea. În urma informaţiilor primite în legătură cu această descoperire din partea colegului V. Baciuc, în ziua de 4 mai 1970 m-am deplasat la Năneşti, cu care ocazie am intrat în posesia pumnalului şi am făcut o cercetare la faţa locului. Tuturor acelora care m-au ajutat în acţiunea de recuperare a akinakes-ului le mulţumesc şi pe această cale. Pumnalul l-am donat Muzeului de istorie din Bacău, şi este înregistrat cu nr. de inv. 6594.

[2] Alte dimensiuni ale elementelor caracteristice : lungimea lamei 0,13 m ; lăţimea lamei sub gardă 0,03 m ; lungimea mînerului împreună cu tija de înmănuşare aflată în măciulie 0,103 m, lăţimea mînerului 0,018 m, grosimea mînerului 0,007 m, lăţimea gărzii cordiforme între umerii extremi 0,055 m, lungimea batei din care e formată măciulia — (măsurată pe curbură) 0,12 m.

S C I V, tomul 22, nr. 3, Bucureşti 1971, p. 491—494

În punctul în care s-a găsit acest akinakes, cu ocazia cercetărilor efectuate ulterior, nu s-au găsit alte elemente care să ajute la încadrarea lui. Pentru a-l data sîntem nevoiţi a recurge numai la comparaţii tipologice cu alte descoperiri similare.

Akinakes-ul de la Năneşti îşi găseşte analogii pe teritoriul României în descoperirile de la Bîrseşti[3], Frata[4], Ferigile[5] şi, eventual, Archita[6]. De asemenea întîlnim unele descoperiri similare, pe teritoriul U. R. S. S., cum ar fi cele de la Jurovka[7], Varvarino[8], Sahnovka[9], Smelî[10], Kursk[11], Ivanovsk[12] etc. Tipul de antene de la pumnalul de la Năneşti este apropiat de cel al pumnalelor de la Jurovka şi Smelî. Garda cordiformă cu lobii rotunjiţi se apropie mult de cele întîlnite la pumnalele de la Sahnovka, Smelî, Kursk şi Varvarino.

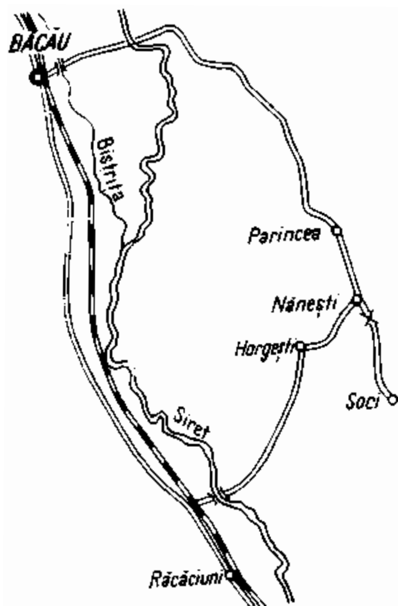

Fig. 1. — Satul Năneşti cu locul de descoperire al pumnalului.

În U. R. S. S., akinakes-urile cu antene au fost datate într-o epocă cuprinsă între secolele VI—IV î. e. n., cu unele restrîngeri de la caz la caz. Cele din curganele din nordul Mării Negre au fost datate în secolul al VI-lea şi prima jumătate a secolului al V-lea î. e. n.[13]. Cele de la Kursk şi Ivanovsk au fost datate numai la sfîrşitul secolului al VI-lea î. e. n.[14]. Akinakes-urile cu antene din regiunea Niprului au fost datate în secolele VI—V î. e. n.[15]. Cel de la Varvarino a fost datat în secolul al IV-lea î. e. n.[16].

În Europa Centrală, pumnalul cu antene se răspîndeşte mai ales în secolul al VI-lea î.e.n.

---

[3] S. Morintz, *Новая гальштатская группа в Молдаве*, în *Dacia*, N. S., I, 1957, p. 127.
[4] N. Vlassa, în *Omagiu lui C. Daicoviciu*, p. 551, fig. 1.
[5] A. Vulpe, *Necropola hallstattiană de la Ferigile*, Bucureşti, 1967, p. 133 şi pl—XV/4.
[6] M. Roşca, *Der Bestand der skythischen Altertümer Siebenbürgens*, în *ESA*, XI, 1937, p. 169—170, fig. 12.
[7] A. I. Meliukova, *Вооружение скифов*, în *Археология СССР*, fasc. D, 1—4, Moscova, 1964, p. 120/12.
[8] M. R. Polesskih, *Находка скифского меча в пензенской области*, în *SA*, 1, 1961, p. 257, fig. 1.
[9] A. I. Meliukova, *op. cit.*, pl. 20/4.
[10] *Ibidem*, pl. 20/5.
[11] R. F. Voronina, *О некоторых кинжалах и акинаках курской области*, în *MIA*, 113, p. 132, fig. 1/1.
[12] *Ibidem*, p. 132,fig. 1/2.
[13] A. I. Meliukova, *op. cit.*, p. 55.
[14] R. F. Voronina, *op. cit.*, p. 132.
[15] Gh. Boroffka, *Kunstgewerbe der Skythen*, p. 62.
[16] M. R. Polesskih, *op. cit.*, p. 257.

0,052 m

0,252 m

a b

Fig. 2. — Akinakes-ul de la Nănești.

a b

Fig. 3. — Akinakes-ul de la Nănești.

Akinakes-urile cu antene de pe teritoriul României sînt considerate ca fiind paralele din punct de vedere cronologic cu akinakes-urile cu bară transversală dreaptă[17]. Pe baza descoperirilor de la Ferigile, A. Vulpe datează atît akinakes-urile cu bara transversală dreaptă (tipul A) cît şi akinakes-urile cu antene (tipul B) din grupul Ferigile în cea de-a doua jumătate a secolului al VI î. e. n., iar toate piesele similare din spaţiul carpato-dunărean în răstimpul dintre anii 550 şi 450 î. e. n., cu precădere în prima jumătate a acestui interval[18].

Akinakes-urile cu antene din spaţiul carpato-dunărean formează o punte de legătură în spaţiu şi timp între seria pumnalelor cu antene din Europa Centrală şi cele din lumea scitică. De altfel, A. Vulpe presupune că aplicarea antenelor la mînerul akinakes-ului este o inovaţie a populaţiilor din spaţiul carpato-danubian, sub influenţa pumnalului cu antene din Europa Centrală[19]. Din regiunile carpato danubiene, moda antenelor s-a transmis apoi şi în lumea scitică. Prin urmare, curentul adoptării modei antenelor s-a deplasat de la vest spre est. Aşa se explică şi faptul că în teritoriile scitice asemenea piese apar pînă în secolul al IV-lea î. e. n.[20], epoca lor de mare dezvoltare fiind sfîrşitul secolului al VI-lea şi secolul al V-lea î. e. n., în timp ce în Europa Centrală pumnalul cu antene are cea mai mare răspîndire în secolul al VI-lea î. e. n., iar la noi în a doua jumătate a secolului al VI-lea şi prima jumătate a secolului al V-lea î. e. n.

Avînd în vedere poziţia cronologică a akinakes-urilor din spaţiul carpato-danubian, şi încadrarea piesei de la Năneşti în seria pumnalelor cu antene de tip Bîrseşti, Frata şi Ferigile, considerăm că exemplarul de care ne ocupăm poate fi încadrat în răstimpul dintre 550 şi 450 î. e. n. el aparţinînd foarte probabil unei serii specifice sfîrşitului secolului al VI-lea î. e. n.

UN AKINAKÈS DÉCOUVERT À NĂNEŞTI (COMM. DE PARINCEA, DÉP. DE BACĂU)

RÉSUMÉ

Au mois de mai 1969 on a découvert par hasard un akinakès à Năneşti, commune de Parincea, départment de Bacău. La pièce peut être encadrée, vu les éléments qui la caractérisent — le fer à deux tranchants, le manche, la garde cordiforme et l'extrémité à antennes —, dans la série des akinakès à deux tranchants et à antennes.

La pièce de Năneşti a des analogies sur le territoire de la Roumanie à Bîrseşti, à Frata, à Ferigile et, éventuellement, à Archita.

On a fait des découvertes pareilles sur le territoire de l'Union Soviétique à Jurovka, Varvarino, Kursk, Ivanovsk.

---

[17] A. Vulpe, *op. cit.*, p. 60.
[18] *Ibidem*, p. 61.
[19] *Ibidem*.
[20] Exemplarul de la Varvarino este datat în secolul al IV-lea î. e. n., cf. supra, nota 8.

Vu la position chronologique des poignards à antennes de l'Europe centrale et des akinakes à antennes de l'Union Soviétique, de ceux des types A et B du groupe Ferigile et généralement de ceux de l'espace carpato-danubien, la pièce de Nănești peut être attribuée à la période de 550 à 450 avant notre ère. Elle appartient, très probablement, à une série spécifique à la fin du VIe siècle avant notre ère.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — Le village de Nănești avec le lieu de la découverte du poignard.
Fig. 2. — L'akinakès de Nănești.
Fig. 3. — L'akinakès de Nănești.

A EXISTAT LA GETO-DACI CONCEPȚIA GRECO-ROMANĂ DESPRE „OBOLUL LUI CHARON"?

DE

D. PROTASE

În antichitatea greco-romană, după cum se știe, era larg răspîndită credința că sufletele morților în infern, la trecerea în lumea umbrelor de dincolo de Styx, trebuiau să dea un obol (ὀβολός, *obolus*) bătrînului și neînduplecatului luntraș Charon (Χάρων)[1]. Atestată frecvent în operele scriitorilor antici din diferite perioade, credința aceasta apare deplin confirmată și prin descoperirile de natură arheologică făcute în cimitire grecești sau romane, aflate pe o vastă arie geografică, ce coincide în general cu fostele teritorii ale Imperiului roman și cu regiunile sau coloniile elene ori cu anumite ținuturi în care s-a exercitat intens și durabil înrîurirea civilizației greco-romane. În adevăr, în morminte de înhumație sau de incinerație se găsește frecvent cîte o monedă de bronz sau argint, de regulă nominal mic, a cărei semnificație este astăzi bine cunoscută: ea reprezintă acel obol dat defunctului pentru plata lui Charon la trecerea peste fluviul din infern.

Să vedem, dacă și în ce măsură în societatea daco-getică dinaintea cuceririi romane a existat sau nu această concepție, desigur ca împrumut din lumea greco-romană, cu care populațiile băștinașe de la Dunăre și din Carpați au ajuns de timpuriu în contact, au întreținut relații comerciale și de la care nu au ezitat să preia anumite forme de civilizație[2].

Abordată din acest punct de vedere, problema ar comporta o analiză complexă, pe mai multe planuri ale documentării, cu ajutorul a cel puțin două discipline istorice. Din păcate însă, izvoarele narative privitoare la daco-geți sînt extrem de sărace, lacunare și adesea pline de echivoc, încît din ele, surse informative de prim rang, nu se pot scoate nici un fel de date referitoare la chestiunea ce ne interesează aici. De aceea, singura

---

[1] Cu privire la Charon, vezi în *DA*, I, 1887, p. 1099–1101; Waser, în *RE*, III, 1899, col. 2176–2179; G. Wilke, în *RV*, II, 1925, p. 302–303 (*Charonspfennig*).

[2] Observăm că M. Macrea și D. Berciu (*SCIV*, VI, 1955, 3–4, p. 611), raportîndu-se la G. Wilke, afirmă că „în afara lumii greco-romane, monedele de orice fel nu apar în morminte, cu rare excepții, decît începînd cu secolul I e.n.", lăsînd astfel a se înțelege că daco-geții aveau obiceiul să pună monede în morminte, probabil după moda greco-romană.

S C I V, tomul 22, nr. 3, București, 1971, p. 495–500

cale ce ne rămîne de urmat în această direcţie este recurgerea la posibilităţile pe care le oferă arheologia, mai precis descoperirile din mormintele daco-geţilor. Aşadar, din lipsa unor ştiri literare antice, soluţiile şi concluziile în problema discutată se vor întemeia, *volens-nolens*, numai pe argumente de ordin arheologic, care, deşi au un caracter limitat, nu sînt lipsite de putere probatorie.

Pe teritoriul Daciei, începînd din secolul al V-lea î. e. n. şi pînă în secolul I e. n., se cunosc astăzi peste 50 de locuri în care s-au descoperit grupuri de morminte, cimitire sau morminte izolate daco-getice. De incineraţie în covîrşitoarea lor majoritate, plane sau tumulare, mormintele aparţin unor indivizi de toate vîrstele, bărbaţi sau femei din toate categoriile sociale. Pe temeiul resturilor arheologice aflate în morminte, a fost posibilă, în anumite cimitire, reconstituirea unor interesante practici şi ritualuri funerare, asupra cărora nu este cazul să zăbovim aici[3]. Important de ştiut este, în contextul problemei de faţă, dacă în mormintele daco-getice preromane există sau nu monede care să poată fi interpretate în sensul de „obol pentru Charon”.

În cele ce urmează vom arăta locurile unde, pe teritoriul unor cimitire şi în interiorul cîtorva presupuse morminte, se semnalează descoperiri monetare.

Cetăţenii din Vale (jud. Argeş). O monedă callatiană autonomă (secolul al II-lea î. e. n.) şi alta dacică de tip Vîrteju, ambele puse într-un colier[4]. Caracterul funerar al complexului arheologic de aici este în general nesigur.

Moigrad (jud. Sălaj). Pe dealul „Măgura”, unde se află un probabil cimitir de incineraţie, cu gropi rotunde-ovale, s-au găsit o drahmă din Dyrrhachium, un denar republican (anul 70 î. e. n. şi un denar al lui Augustus (anii 2 î. e. n. — 11 e. n.) Monedele au fost descoperite pe suprafaţa cimitirului, nu în gropile-morminte[5].

Poiana (jud. Galaţi). În marea aşezare daco-getică de pe malul Siretului, într-o groapă, s-au descoperit, printre altele şi cinci denari republicani şi de la Tiberiu, iar în altă groapă, o monedă dacică[6]. Notăm că rostul sepulcral al celor două gropi nu este asigurat. R. Vulpe ne informează că acum nu le atribuie un rol funerar.

Popeşti-Novaci (jud. Ilfov). Se afirmă că în mantaua unui tumul din necropola aşezării de aici s-ar fi găsit întîmplător monede de argint de la Lysimah, iar pe vatra altui tumul s-ar fi aflat iarăşi o monedă, tot de la Lysimah[7]. Situaţia nu e clară.

Sighişoara (jud. Mureş). Pe „Dealul Turcului” („Wietenberg”), unde se presupune că gropile rotunde-ovale (descoperite în număr mare) ar putea fi morminte de incineraţie dacice, în săpăturile din 1902—1904

---

[3] Despre acestea, vezi D. Protase, *Considérations sur les rites funéraires des Daces*, în *Dacia*, N.S., VI, 1962, p. 173—197 şi, de acelaşi autor, *Riturile funerare la daci şi daco-romani*, Bucureşti, Edit. Acad., 1971.

[4] Informaţii personale de la Dinu V. Rosetti, autorul săpăturilor. Cf. în *SCIV*, XIII, 1962, 1, p. 207; *Magazin istoric*, III, nr. 11 (32), 1969, p. 91—93.

[5] M. Macrea şi M. Rusu, în *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 216.

[6] R. Vulpe, în *SCIV*, III, 1952, 1, p. 194. Vezi şi celelalte rapoarte asupra săpăturilor de la Poiana, unde este vorba de morminte, publicate de R. Vulpe în *Dacia*, III—IV, 1927—1932, p. 349; *SCIV*, I, 1950, 1, p. 50—51; II, 1951, 1, p. 188—189.

[7] Informaţii personale de la Dinu V. Rosetti, care, între anii 1940 şi 1942, a săpat doi tumuli din această necropolă. Materialul inedit. În săpăturile ulterioare, conduse de R. ulpe, nu s-au găsit monede în morminte la Popeşti-Novaci.

(inedite) s-au găsit următoarele monede : o imitaţie după o tetradrahmă macedoneană de tip Filip II, o imitaţie eraviscă după un denar roman republican cu capul Romei, un denar republican, cinci drahme din Dyrrhachium şi cîte un denar de la Antoninus Pius şi Caracalla[8]. Nu se precizează, dacă monedele s-au aflat în gropi ori în spaţiile dintre morminte.

Snagov (jud. Ilfov). Prin săpăturile din 1933, s-au descoperit aici vreo şapte gropi rotunde-ovale, cu rol sepulcral extrem de îndoielnic. În groapa notată cu *a* s-au găsit patru denari romani republicani (anii 69—42 î. e. n.), iar în gropile marcate cu *d*, *g* şi *i* un stater de la Filip II şi două drahme din Dyrrhachium. În spaţiile dintre gropi, s-a aflat o imitaţie „barbară" după un denar roman republican emis în 106 î. e. n.[9].

Şimleul Silvaniei (jud. Sălaj). Pe dealul „Măgura", unde se susţine că ar exista un cimitir cu morminte de incineraţie tumulare şi în gropi, s-au găsit 32 denari romani republicani (anii 99—8 î. e. n.) şi unul de la Augustus (anii 11—2 î. e. n.), depuşi în două văscioare, avînd caracter de tezaur[10].

Zimnicea (jud. Teleorman). În necropola aşezării daco-getice (secolele IV—I î. e. n.), *pe solul antic*, la periferia a două movile funerare (C_6 şi C_7), s-au aflat două monede de bronz, una de la Filip II şi cealaltă de la Alexandru Macedon. Monedele nu aparţin mormintelor[11].

Dacă analizăm situaţiile citate, constatăm că descoperirile de la Cetăţenii din Vale, Moigrad, Poiana, Popeşti-Novaci, Sighişoara, Şimleul Silvaniei şi Zimnicea nu prezintă garanţia necesară pentru a fi luate în considerare din punctul de vedere urmărit aici, fie din cauza caracterului funerar nesigur al complexelor arheologice respective, fie din cauza provenienţei sepulcrale dubioase a monedelor. Chiar dacă am admite natura funerară a unora, pe care de fapt nu o au, observăm totuşi că la Şimleul Silvaniei, Poiana şi într-o groapă (considerată mormînt !) de la Snagov, monedele s-au găsit nu numai *cîte una*, ci *mai multe* la un loc, împrejurare care exclude categoric funcţia lor de „obol pentru Charon". Cînd monedele apar mai multe într-o groapă sepulcrală sau cînd sînt prinse într-un colier, ele nu pot avea decît semnificaţia obişnuită a unor piese de inventar, fără destinaţia simbolică-religioasă clasică. Nici celelalte trei monede de la Snagov, găsite cîte una într-o groapă, nu sînt concludente în această privinţă, nu atît din pricina condiţiilor de descoperire, cît din pricina rostului funerar îndoielnic al gropilor de acolo. De altfel, vrednic de subliniat este faptul că nu există, cel puţin deocamdată, nici o menţiune despre găsirea vreunei monede antice în urne cinerare sau în morminte de înhumaţie, care, prin însăşi natura lor, ar putea înlătura complet incertitudinea ce planează în legătură cu existenţa „obolului lui Charon" în mormintele daco-getice din Latène. Monedele cunoscute şi susceptibile de a fi interpretate în acest sens provin îndeosebi din aşa-zisele morminte

---

[8] C. Seraphim, în *Sitzungsberichte der antropologischen Gesellschaft*, Viena, 1901, p. 65—66 ; 1907—1908, p. 35 ; K. Horedt, *Die Wietenbergkultur*, ms., p. 16 şi urm.

[9] Dinu V. Rosetti, în *PMMB*, II, 1935, p. 5—9 şi 15—18.

[10] M. Moga, în *SCIV*, I, 1950, 1, p. 131 ; Z. Székely, *Materiale şi cercetări de istorie veche a Romîniei*, Bucureşti, 1951, p. 45—49.

[11] I. Nestor şi colaboratori, în *SCIV*, I, 1950, 1, p. 98—99.

cu gropi cilindrice, a căror utilizare funerară rămîne încă sub un mare şi justificat semn al întrebării[12].

Aşadar, nu vedem pînă acum nici o situaţie clară din care să rezulte în mod indubitabil că, înainte de cucerirea romană, daco-geţii au pus monedă mortului în accepţiunea religioasă greco-romană. În ciuda faptului că în Dacia celor trei secole premergătoare ocupaţiei romane, monedele greceşti, macedonene, dacice şi în special denarul roman s-au bucurat de o largă circulaţie, totuşi apariţia lor simbolică, de „obolul lui Charon", *în morminte* la daco-geţi nu este încă dovedită în mod indiscutabil prin nici o descoperire. Şi în mormintele celtice din Dacia (secolele IV—II) monedele lipsesc în mod constant.

Dacă la daco-geţii din Latène nu era cunoscută practica „obolului pentru Charon", să vedem cum stau lucrurile, în secolele II—IV, la carpii şi dacii liberi, asupra cărora nu s-a extins romanizarea şi sistemul sclavagist clasic şi unde au continuat să se dezvolte organic, pe plan superior, formele de viaţă social-economice şi politice din epoca Latène. Geografic, este vorba de Moldova şi Muntenia, de Crişana şi Maramureş, ţinuturi rămase în afara graniţelor romane.

În aceste regiuni, graţie săpăturilor şi cercetărilor arheologice din ultimele două-trei decenii, se cunosc vreo 27 de cimitire şi grupuri de morminte daco-carpice (cu peste 1 500 morminte de incineraţie şi înhumaţie), din care 25 se află pe teritoriul Moldovei şi Munteniei[13]. Cu excepţia cimitirului de la Dumitreştii Gălăţii (jud. Iaşi)[14], unde într-o urnă cinerară s-a găsit un denar *subaeratus*, *perforat din vechime*, al lui Antoninus Pius (imitaţie „barbară"), şi cu excepţia unui mormînt de incineraţie în urnă (M.147) din necropola autohtonă de la Tîrgşor, lîngă Ploieşti[15], nicăieri nu s-au descoperit monede *în morminte*. Cît priveşte denarul de la Dumitreştii Gălăţii, deoarece este găurit intenţionat la margine, apare limpede faptul că el fusese purtat ca pandantiv sau într-un colier şi, deci, nu avea respectiva funcţie simbolică greco-romană. Acelaşi lucru se poate spune şi despre *fragmentul de monedă* găsit într-o urnă din cimitirul carpic de la Poieneşti (jud. Vaslui)[16].

Prin urmare, singura abatere valabilă, care reprezintă de fapt o excepţie de la regulă, rămîne deocamdată cazul de la Tîrgşor, celelalte două exemple citate explicîndu-se foarte bine în felul arătat, fără legătură directă cu credinţa despre Charon.

După cum demonstrează descoperirile de la Chilia (jud.Olt)[17], Cipău (jud. Mureş)[18], Mediaş (jud. Sibiu)[19] şi altele, nici dacii liberi şi nici carpii

---

[12] Vezi discuţia asupra acestor presupuse morminte în lucrarea noastră, citată mai sus *Riturile funerare la daci şi daco-romani*.

[13] *Ibidem*.

[14] I. Ioniţă, în *ArhMold*, VI, 1969, p. 123.

[15] Gh. Diaconu, *Tîrgşor. Necropola din secolele III—IV*, Bucureşti, 1965, p. 32 şi 100. Moneda este de bronz, foarte tocită şi trecută prin foc. Ea aparţine lui Septimius Severus şi s-a descoperit *nu în interiorul* urnei cinerare, ci *sub fundul urnei*, în groapa sepulcrală.

[16] R. Vulpe, săpăturile de la Poieneşti, în *Materiale*, I, 1953, p. 396, (M. 288), fig. 300, 4; 302, 1; şi p. 435.

[17] S. Morintz, în *Materiale*, VII, 1961, p. 441—448; VIII, 1962, p. 513—518; *Dacia*, N.S., V, 1961, p. 395—414.

[18] D. Protase, în *SCIV*, VI, 1955, 3—4, p. 658; N. Vlassa, în *SCIV*, XVI, 1965, 3, p. 501—516.

[19] I.H. Crişan, în *AŞMM*, 3, 1955—1956, p. 40—41.

intraţi pe teritoriul fostei Dacii romane în a doua jumătate a secolului al III-lea şi în secolul al IV-lea[20], deşi cunoşteau binefacerile monedei romane ca mijloc avantajos de schimb, nu au practicat, totuşi, obiceiul de a pune monede în morminte, în sensul credinţei mitologice greco-romane. Nici sarmaţii-roxolani din Dacia în secolele II—IV, prin excelenţă înhumanţi, *în general* nu au monede în morminte, spre deosebire de sarmaţii-iazygi din Cîmpia Tisei, la care monedele în morminte se constată mai frecvent.

Alta este, însă, situaţia la daco-geţii din interiorul provinciei Dacia. Aici, ca în orice provincie romană, autohtonii au intrat în procesul de romanizare, au preluat în viaţa lor de toate zilele o serie de produse romane, au adoptat în multe privinţe modul de viaţă roman-provincial, cu tot cortegiul de consecinţe ce decurg şi pe plan cultural-religios. Se constată, printre altele, că ei au împrumutat de la coloniştii romani chiar şi anumite forme sepulcrale pe care nu le avuseseră în sistemul lor funerar din Latène. De aceea, nu e de mirare, ci cît se poate de firesc, că în unele morminte ale dacilor din Dacia romană se găsesc monede, care pot fi considerate pe drept cuvînt „obolul lui Charon". S-ar putea cita multe exemple în acest sens. Noi ne mărginim, însă, să amintim aici doar cele şase monede de bronz (*as*, *dupondius*, *sestertius*), emise de la Traian pînă la Crispina Commodi, provenite din cimitirul dacic de la Soporul de Cîmpie (jud. Cluj)[21] şi alte două, tot de bronz, aparţinătoare lui Antoninus Pius şi Marcus Aurelius Caesar, descoperite în două morminte de incineraţie din cimitirul băştinaş de la Obreja (jud. Alba)[22]. Precizăm că ambele necropole, care au împreună peste 400 de morminte cercetate sistematic (majoritatea copleşitoare de incineraţie) se datează în timpul stăpînirii romane în Dacia (secolele II—III).

Din cele arătate mai sus, socotim că se desprinde de la sine concluzia că punerea unui ban defuncţilor, destinat lui Charon pentru imaginara trecere cu barca a sufletelor morţilor peste apele fluviului din infern, este o datină funerară caracteristică lumii greco-romane şi că ea nu a existat la daco-geţii şi apoi la daco-carpii din regiunile carpato-dunărene. Întrucît acest obicei este atestat, sporadic sau frecvent, la populaţiile „barbare" din afara Imperiului roman, a Greciei antice şi a coloniilor sale, el reprezintă, fără îndoială, consecinţa directă a unei influenţe puternice şi statornice greceşti sau romane. Numai astfel credem că se poate explica valabil prezenţa acestui fenomen, ca împrumut, la populaţiile autohtone, inclusiv cea daco-getică, din diferitele zone geografice, înglobate şi organizate ca provincii în cadrul Imperiului roman.

---

[20] Privitor la această problemă, vezi I. Nestor, în *Istoria României*, I, 1960, p. 684—693; B. Mitrea, *ibidem*, p. 646; D. Protase, *Problema continuităţii în Dacia în lumina arheologiei şi numismaticii*, Bucureşti, 1966, p. 139—140. Cf. şi C. Daicoviciu, în *AISC*, III, 1941, p. 253—255; *Din istoria Transilvaniei*, I, ed. a III-a, 1963, p. 62; *StCl*, VII, 1965, p. 244—245.

[21] D. Protase, în *Materiale*, V, 1959, p. 428, 430; VI, 1959, p. 390—391; VIII, 1962, p. 532.

[22] Monedele s-au descoperit în cursul săpăturilor noastre din vara anului 1970. Materialul inedit.

Y A-T-IL EU CHEZ LES GÉTO-DACES LA CONCEPTION GRÉCO-ROMAINE CONCERNANT «L'OBOLE DE CHARON»?

RÉSUMÉ

Pour élucider cette question — à cause de l'absence des informations chez les écrivains antiques — l'auteur a examiné l'inventaire de tous les cimetières ou tombes de la Dacie avant les Romains (Ve siècle av. n. è. — Ier siècle de n. è.) et de ceux qui se trouvent dans les territoires daciques non occupés par les Romains (Moldavie, Munténie, Crişana et Maramureş).

Sur la foi des ces témoignages, on tire la conclusion que l'habitude de déposer des pièces de monnaie dans les sépultures — usage spécifique du monde hellénique et romain — était inconnue aux Géto-Daces avant la conquête romaine. La situation est la même chez les Carpes et les Daces libres aux IIe — IVe siècles. En échange, les autochtones Daces de l'intérieur de la province de Dacie ont emprunté aux colons romains cet usage funéraire, comme l'atteste la découverte de monnaies en bronze faite dans les tombes d'incinération, par exemple à Soporul de Cîmpie (dép. de Cluj) et Obreja (dép. d'Alba). Cela est indubitablement un résultat de la romanisation des indigènes.

ÎNSEMNĂRI PRIVIND AMFORELE ȘTAMPILATE

DE

GH. POENARU BORDEA

Așa cum au dovedit-o cu prisosință studiile din ultima vreme, ștampilele de amforă, documente modeste și ca atare situate mult timp doar la periferia preocupărilor de epigrafie greacă, sînt de un interes major pentru istoria economică. Fără a pierde din vedere posibilitățile lor de a oferi date de onomastică, de prosopografie sau de natură iconografică, socotim util să reamintim aici că, prin împrejurarea cunoașterii locului de origină, ele ne dau elemente esențiale, cînd încercăm să urmărim acțiunea centrelor exportatoare pe diferite piețe sau direcțiile de schimb ale orașelor importatoare, permițînd chiar sezizarea unor momente de dezvoltare sau de declin fie în prima, fie în a doua categorie de centre avute în vedere. Pătrunderea mărfurilor grecești în zone locuite de populațiile locale, mai apropiate sau mai depărtate de coloniile de pe litoral, constituie un alt aspect al profitului ce-l poate aduce această categorie de materiale. Progresul acestor cercetări ține de acumulări modeste de materiale, pe de o parte, de mai buna cunoaștere a amforelor cu ștampile și a cronologiei lor, iar în cazul centrelor neidentificate la atribuirea precisă a produselor respective, pe de altă parte. Considerăm că cele două aspecte se intercondiționează și de aici încredințarea că și însemnări ca cele de mai jos își au utilitatea lor.

1. LIMANU

În vara anului 1970 ne-a fost prezentată spre identificare o ștampilă pe amforă, descoperită la Limanu, oraș Mangalia (jud. Constanța)[1].

Heracleea Pontică

ΑΡΙΣΤΟ   'Αριστοκράτεος
ΚΡΑΤΕΟΣ

---

[1] Ținem să exprimăm și aici mulțumirile noastre lui Victor Bratu, din București, care a comunicat și în alte rînduri cercetătorilor informații importante mai ales numismatice. Ștampila, pe care am studiat-o cu îngăduința sa, i-a fost restituită.

10 – c. 2537

Dimensiuni : 4,2 × 2 cm.

Ştampila englifică, fără cadru, a fost aplicată pe toartă şi este destul de bine imprimată (fig. 1/1) căci şi primele două litere din primul rînd, deşi nu se văd complet, sînt perfect lizibile.

Acelaşi nume apare şi pe alte ştampile din Heracleea Pontică descoperite în oraşele de pe ţărmul de vest al Mării Negre. Astfel el este atestat la Tyras[2] Histria[3], Tomis[4], Costineşti[5], Callatis[6], Bizone[7] şi Odesos[8]. Atrage atenţia difuziunea foarte largă a acestor amfore şi numărul lor foarte ridicat la Bizone, considerat de un izvor ca *emporion* al Mesembriei, informaţie a cărei veridicitate a fost pusă însă la îndoială de istoricii moderni[9].

Amfora, a cărei ştampilă o publicăm, trebuie să fi ajuns în aşezarea de la Limanu în a doua jumătate a secolului al IV-lea sau, mai degrabă, în prima jumătate a secolului al III-lea î. e. n.[10]. Judecînd după marea apropiere a localităţilor faţă de Callatis, ne putem gîndi că este vorba de o amforă procurată pe piaţa acestui oraş. Împrejurarea neexistenţei pînă acum la Callatis a unor ştampile cu acest nume aplicate pe toartă nu ni se pare un impediment — un astfel de exemplar s-a descoperit la Costineşti — cu toate că posibilitatea unei provenienţe de la Bizone, unde au apărut în număr mare, nu trebuie cu totul exclusă, deşi pare mult mai puţin probabilă.

Pînă acum nu s-au publicat ştampile de amfore provenind de la Limanu, de unde erau însă cunoscute monede greceşti[11] şi chiar dacă cercetările arheologice efectuate în localitate au avut alte obiective, se constată o înmulţire îmbucurătoare a datelor furnizate de descoperiri întîmplătoare privind aşezarea, probabil greco-băştinaşă, din localitate. Prin această descoperire harta difuziunii amforelor ştampilate în sudul Dobrogei s-a îmbogăţit cu un punct nou şi ne exprimăm nădejdea că dezideratul depistării şi publicării neîntîrziate a acestor importante izvoare de istorie economică va face în viitor progrese, ce vor înlesni studii comparative absolut necesare.

---

[2] E.M. Staerman, *Керамические клейма из Тиры в связи с вопросом неизвестных центров*, în *KS*, XXXVI, 1951, p. 36, nr. 30.

[3] V. Canarache, *Importul amforelor ştampilate la Istria*, Bucureşti, 1957, p. 196, nr. 461. Vădit trimiterea de la nr. 460 este o eroare căci 'Αριστοκράτη(ς) nu este acelaşi lucru cu 'Αριστοκράτεος, deşi autorul trimite la acelaşi loc la Staerman cu indicaţia, în ambele cazuri, ÎNTOCMAI!

[4] M. Gramatopol, Gh. Poenaru Bordea, *Amfore ştampilate din Tomis*, în *SCIV*, 19, 1968, 1, p. 59, nr. 78.

[5] Aceiaşi autori, *Amphora Stamps form Callatis and South Dobrudja*, în *Dacia*, N.S., XIII, 1969, p. 265, nr. 1158.

[6] M. Gramatopol, Gh. Poenaru Bordea, *op. cit.*, în *Dacia*, N.S., XIII, 1969, p. 237, nr. 805—807.

[7] O. Mărculescu, *Descoperiri arheologice dobrogene*, în *AD*, XVI, 1935, p. 128, fig. 13, 15 şi 18, care se întregeşte fără dificultăţi; M. Mircev, *Амфорните печати от музея във Варна*, Sofia, 1958, p. 53, nr. 238—239, 241—244; p. 54, nr. 245—252 şi p. 55, nr. 253—254. Încă şapte exemplare la G. Tonceva în articolul publicat în colaborare cu M. Mircev şi D. Dimitrov, *Бизоне-Карвуна*, în *Izvestiia-Varna*, XIII, 1962, p. 39, nr. 6—12.

[8] M. Mircev, *op. cit.*, p. 53, nr. 240.

[9] Vezi în ultimă instanţă V. Velkov, *Mesembria-Mesembria-Nessèbre* (*situation, recherches, notes historiques*) în volumul *Nessèbre*, I, Sofia, 1969, p. 16 şi nota 47.

[10] Este data la care s-a oprit M. Mircev, *op. cit.*, p. 52.

[11] B. Mitrea *Descoperiri recente şi mai vechi de monede antice şi bizantine în Republica Socialistă România*, în *SCIV*, 20, 1969, 1, p. 163, nr. 8 = *Dacia*, N.S. XIII, 1969, p. 541, nr. 8.

2. *Tomis*

În 1967, după predarea la tipar a articolului privind amforele ştampilate descoperite în localitate, ne-a fost adusă la Institutul de arheologie o toartă de amforă descoperită pe malul actualului port Tomis[12], aflat în partea opusă a peninsulei faţă de portul maritim actual.

Thasos

[ΘΑ]ΣΙΩΝ Θασίων
alabastron
ΘΙΜΟΚΛΗΣ Θιμοκλῆς (*sic* !)

Ştampila (fig. 1/2) aplicată pe toartă are dimensiunile : 2,9 × 2 cm. Locul de descoperire este în imediata apropiere a str. Marcus Aurelius de unde provin 27 de ştampile recoltate în 1956 şi 1962 din săpături efectuate în alte scopuri decît cele ale cercetării arheologice organizate[13]; investigaţii speciale pentru nivelurile din epocile anterioare celei romane lipsesc pînă acum la Tomis.

Produsele cu numele lui Θιμοκλῆς nu ştim să fi apărut pînă acum în centrele greceşti din Pontul stîng şi nici în aşezări de mai mică importanţă de pe coastă sau din interior[14]. Importurile thasiene rămîn relativ puţin numeroase la Tomis, unde ele se plasează în urma celor din Rhodos şi Sinope, avînd totuşi o valoare procentuală mai ridicată faţă de valorile înregistrate la Bizone şi Tyras sau în centrele nord-pontice[15].

3. O CONTRIBUŢIE LA CUNOAŞTEREA CALENDARULUI KNIDIAN ?

Descoperirea pe plaja Knidosului a unei toarte de amforă cu ştampilă, prilejuieşte unui cercetător german, în cadrul unor note knidiene, o încercare de a completa calendarul folosit la Knidos cu o nouă lună : Θεσμοφόριος[16].

După ce ne arată că nu cunoaşte o altă replică a ştampilei şi că toate ştampilele de amforă knidiene au fost descoperite în afara insulei, cele

---

[12] Datorăm obiectul şi informaţiile în legătură cu el fostului nostru elev Dan Malcea, de la liceul Mircea cel Bătrîn din Constanţa, căruia îi mulţumim şi pe această cale.

[13] Vezi M. Gramatopol, Gh. Poenaru Bordea, *op. cit.*, în *SCIV*, 19, 1968, 1, p. 44—45.

[14] Anne Marie şi Antoine Bon, *Les timbres amphoriques de Thasos*, în *Études thassiennes*, IV, Paris, 1957, p. 397, nr. 1633 (Troie, I 25). După fotografie, pe ştampilă, ca şi la noi, numele este scris cu θ, transcris de autori cu T. Pe exemplarul nostru prima literă a numelui este însă mult mai clară.

[15] Situaţia pentru Bizone stabilită corect de M. Gramatopol, Gh. Poenaru Bordea, *op. cit.*, în *Dacia*, XIII, N. S., 1969, p. 137 ; vezi şi nota 48, p. 136. Pentru oraşele nord-pontice vezi M. Gramatopol, Gh. Poenaru Bordea, *op. cit.*, în *SCIV*, 19, 1968, 1, p. 48, care reproduc datele lui O.G. Salnikov, *До питания про торговельи зв'язки стародавных поселень на угбережжі Днистровського лиману з Греціею в VI—II ст. до н.е.* (*Попередне повідомления*), în *Материали Археологий північного Причорноморияя*, III, Odesa, 1960, p. 28—29, unde se găsesc şi date în legătură cu pătrunderea amforelor ştampilate în aşezări din teritoriul coloniilor greceşti şi din zona învecinată.

[16] Erkinger Schwarzenberg, *Knidische Miscelle. 3. Zum knidischen Kalender*, în *Bonner Jahrbücher*, 169, 1969, p. 93—95.

destinate exportului avînd numele magistratului, al orașului și al fabricantului, autorul continuă, în teorie just :

„La un vas găsit în Knidos și destinat probabil întrebuințării locale se putea renunța la numele orașului și aparent și la al meșterului și la indicarea anului (care era notat prin magistratul eponim). Așa măcar se poate deduce din ștampila nou găsită :

A
ΘΕΣΜΟΦΟΡΙΟΥ
α' Θεσμοφορίου

Θεσμοφόριος nu este un nume de lună răspîndit''. Practic, nu sîntem chiar atît de siguri că amforele pentru piața locală primeau ștampile și că acestea erau deosebite de cele ce se aplicau pe vasele de export.

În comentariul său, autorul care știe bine că luna Θεσμοφόριος apare pe ștampilele rhodiene[17], se întreabă dacă figura de la început în calendarul knidian, sau a fost introdusă prin impunerea ei de către rhodieni, măsură care ar putea să fi fost una din șicanele pentru care orașele Cariei au protestat la Roma ! Scurta notă se încheie cu un comentariu legat de cifra 1, prima zi a lunii și respectiv a anului.

După părerea noastră, întreaga construcție este falsă, baza ei fiind greșită. Așa cum rezultă de altfel și din fotografia, pe care o reproducem (fig. 1/3) pentru oricine cunoaște aceste materiale, ștampila este o ștampilă rhodiană obișnuită, rectangulară, iar cifra 1, este doar litera A de la sfîrșitul unui nume, precedat sau nu de ἐπὶ, knidiană fiind doar prin locul de găsire. E drept că, așa cum se întîmplă destul de des, ștampila a fost imperfect aplicată, primul rînd fiind anevoie lizibil sau chiar ilizibil, în orice caz pe fotografie, care însă păstrează și alte urme clare din el, în afară de litera A finală. Destul să mai adăugăm că această lună deși mai rară față de altele pe amfore nu lipsește aproape niciodată din loturile de ștampile rhodiene[18], în timp ce nu știm ca pe ștampile knidiene să se fi scris nume de luni caz în care, e de presupus, și învățatul german ar fi putut să-și dea seama de acest lucru, calendarul knidian n-ar fi rămas atîta vreme enigmatic.

Dată fiind varietatea produselor tansportate în amfore și chiar calitățile diferite de la un centru la altul ale vinului ori uleiului, ca să nu mai vorbim de larga difuziune a produselor rhodiene, chiar înainte de deceniile de maximă înflorire ale comerțului acestui centru[19] și ca să nu mai vorbim de împrejurarea că știm din izvoare că, măcar într-un caz special,

---

[17] Vezi p. 94, nota 6.

[18] Cîteva exemple din lucrările citate în acest articol : V. Canarache, *op. cit.*, nr. 508, 520, 529, 593, 609, 641, 670, 700 ; M. Mircev, *op. cit.*, nr. 121, 123 și 161 ; M. Gramatopol, Gh. Poenaru Bordea, *op. cit.*, în *SCIV*, 19, 1968, 1, nr. 46 ; aceiași autori, *op. cit.*, în *Dacia*, N.S., XIII, 1961, nr. 719.

[19] M. Gramatopol, Gh. Poenaru Bordea, *op. cit.*, în *Dacia*, N.S. XIII, 1969, p. 141—142 și 147.

Fig· 1,—*1*, *Limanu*. Ștampilă din Heracleea Pontică; *2*, *Tomis*. Ștampilă din Thasos; *3*, *Knidos*. Ștampilă din Rhodos.

vinul din Rhodos a ajuns în cantitate mare într-un alt mare centru exportator, Sinope[20], descoperirea de la Knidos nu are nimic surprinzător.

Redusă la semnificaţiile sale reale, ştampila discutată de noi este un document modest, dar interesant, de istorie economică, în legătură cu circulaţia produselor rhodiene.

NOTES CONCERNANT LES TIMBRES D'AMPHORE

(Résumé)

1. *Limanu*, ville de Mangalia (dép. de Constanţa)

Timbre d'amphore d'Héraclée Pontique avec le nom 'Ἀριστοκράτεος, souvent attesté sur les anses ou sur les cous des amphores de ce centre exportateur, trouvées dans les villes du Pont gauche. De cette même localité on avait déja signalé des monnaies grecques.

2. *Tomis*

Timbre d'amphore de Thasos, avec le nom Θιμοκλῆς (sic !), connu du répertoire d'A. M. et A. Bon, où on l'avait transcrit avec T.

3. *Cnide*

Timbre d'amphorique de Rhodes, publié comme cnidien par son premier éditeur (E. Schwarzenberg, dans « Bonner Jahrbücher », 169, 1969, p. 93—95) avec une discussion sur le calendrier de l'île, qui perd ainsi son support matériél.

LÉGENDE DES FIGURES

Planche 1. — 1, *Limanu* : Timbre d'amphore d'Héraclée Pontique ; 2, *Tomis* : Timbre d'amphore de Thasos ; 3, *Cnide :* Timbre d'amphore de Rhodes.

[20] Polybios, IV, 56 : „În aceeaşi vreme, Mitridate declară război sinopeenilor şi acesta fu prilejul şi începutul nenorocirii care pînă la urmă îi lovi pe sinopeeni. Ei trimiseră delegaţi la rodieni şi îi rugară să le vină în ajutor. Rodienii hotărîră să aleagă trei bărbaţi şi să le dea o sută patruzeci de mii de drahme, cu care să pregătească cele necesare sinopeenilor. Cei aleşi pregătiră zece mii de vase cu vin..." (Polybios, *Istorii*, traducere Virgil C. Popescu, Bucureşti, 1966, p. 315).

ÎN LEGĂTURĂ CU DOUĂ RECENZII

DE

IUDITA WINKLER

În *SCIV*, 21, 1970, 4, p. 705—707, Constantin Preda publică o recenzie la care mă văd obligată să răspund prin următoarele :

În introducere, unde C. Preda expune probleme bine cunoscute, încercînd să schițeze sarcinile cercetării în numismatica geto-dacică, domnia sa afirmă că „primii pași de seamă. . .îi datorăm lui Const. Moisil și mai ales lui Karl Pink". Activitatea lui *Ödön Gohl*, desfășurată între anii 1895—1927, concretizată în peste 50 de lucrări despre monedele barbare, dintre care multe cuprind pe lîngă publicarea de material inedit și numeroase probleme teoretice ridicate de monedele din arcul intracarpatic este, după cum se pare, considerată de recenzent ca neglijabilă, cu toate că Pink însuși i-a acordat acestui cercetător o înaltă prețuire (*Die Münzprägung der Ostkelten*. . ., p. 14).

După această introducere, C. Preda își propune să arate în ce măsură articolul recenzat „reprezintă sau nu o contribuție la studiul monedelor geto-dace". Din păcate, în expunerea ce urmează se găsesc unele obiecții bazate pe o greșită înțelegere a pasajelor criticate. De aceea vom opune pasajelor respective din recenzia lui C. Preda pasajele corespunzătoare din lucrarea noastră. Pentru o urmărire mai ușoară a problemelor, le vom expune în ordinea în care au fost ridicate de recenzent.

În legătură cu învinuirea că am menționat în lucrarea noastră unele contribuții minore, dar că „se remarcă lipsa unor lucrări, de loc lipsite de interes, pe care autoarea . . ., le trece sub tăcere", ne permitem următoarele observații :

Aprecierile de acest fel comportă, fără îndoială, un indice de arbitrar și ar fi fost de așteptat ca recenzentul să nu se rezume la afirmații generale, ci să precizeze care anume dintre lucrările citate de noi constituie acele „contribuții minore" în legătură cu problematica tratată.

În al doilea rînd, menționăm că lucrarea lui L. Ruzicka (în *BSNR*, XVII, 1922, p. 5—54) n-a fost amintită datorită faptului că noi nu ne-am ocupat în mod special de nici una dintre problemele ridicate de Ruzicka. În ceea ce privește lucrarea lui C. Preda din *SCN*, III, 1960, p. 43—79,

considerăm că problemele dezbătute de dînsul în această lucrare *au fost puse mai înainte* în chip similar de alţi autori, pe care, însă, C. Preda a omis să-i menţioneze atunci cînd a prezentat problemele respective[1]. Dacă C. Preda s-a situat pe poziţia că specialistul cunoaşte literatura şi deci nu este cazul să facă trimiteri pentru problemele generale, nu poate aduce acuzaţii acelora care, în loc de a cita lucrarea lui, s-au referit la lucrări publicate anterior, cu atît mai mult, cu cît articolul din *SCN*, III, p. 43—79 atinge numai în treacăt problemele ridicate de noi.

Prin termenul ,,Banater Typ'' noi indicăm emisiunile specifice Banatului, aşa după cum O. Floca a designat (în *Dacia*, XI—XII, 1945—1947, p. 71, 98—99) prin ,,monnaies du type Hunedoara'' mai multe tipuri specifice zonei Hunedoara (nu un singur tip monetar) şi după cum C. Preda însuşi (*SCN*, III, p. 57) vorbeşte despre monede de tip Hunedoara în *aceeaşi accepţiune*. Faptul că nici noi nu am considerat că avem în Banat un singur tip monetar rezultă clar din clasificarea ce o dăm la pagina 92 a lucrării noastre, text pe care, se pare, C. Preda nu l-a înţeles şi care în româneşte sună astfel : ,,căci numai despre patru dintre tipurile găsite în Banat se poate demonstra că ele au fost aduse din Transilvania şi numai pentru două tipuri monetare din tezaurele de la Tulghieş şi Nireş e valabil că au pătruns aci din Banat''. La fel e şi cazul cu textul de la pagina 94 ; aci noi spuneam : ,,printre monedele găsite în Banat sînt şi tipuri ce nu apar în restul Daciei'' (cf. şi p.89 : tipuri din Criciova şi Ramna) etc.

Reiese limpede că noi nu vedem în monedele din Banat un singur tip.

Dar C. Preda mai comite o eroare atunci cînd scrie (p. 706) că : ,,denumirea de « tip Banat » poate fi atribuită doar unui singur tip, aşa cum foarte clar o face K. Pink (p. 42, fig. 38—44)''. Dar la pagina indicată de C. Preda se găseşte următoarea clasificare făcută de Pink :

,,b) *Tipuri bănăţene.*

a) Tipuri locale cu rondel mare.

2—8. Cu urme din legendă, foarte bine conservate.

9—14. Cu călăreţul cu ramură, uneori cu luciul tiparului''.

E clar că Pink *nu* consideră monedele reproduse sub fig. 38—44 ca un singur tip Banat.

C. Preda ne atribuie pe nedrept o părere pe care noi n-am exprimat-o scriind că : ,,De acest important centru monetar, respectiv de emisiunile de « tip Banat », potrivit părerii Iuditei Winkler, se leagă sau derivă o serie de alte tipuri monetare, documentate în celelalte regiuni ale Daciei sau şi în afara graniţelor ei, în tezaure ca :. . .Teiuş, . . .Rasa. . .« tip Huşi-Vovrieşti »''. Ar fi fost de dorit să ni se arate unde afirmăm aşa ceva. Iarăşi o neînţelegere a textului nostru. Noi am arătat doar că : monedele ce ,,apar şi la nord de Mureş. . .se aseamănă din punct de vedere stilistic cu emisiunile bănăţene din primele faze'' (p. 88). În continuare am precizat că în aceste

---

[1] Să se compare, de exemplu : *SCN*, III, p. 43—45, cu B. Mitrea, în *ED*, X, 1945, p. 3—10 ; *SCN*, III, p. 65—66, cu C. Moisil, în *BSNR*, XV, 1920, p. 77—78, XXXVIII—XLI, 1944—1947, p. 60—61 ; în *CrNA*, XV, 1940, p. 242—245 ; Ö. Gohl, în *NumKözl*, II, 1903, p. 57—61, XIII, 1914, p. 133—134, XV, 1916, p. 104 etc. ; O. Floca, în *Dacia*, XI—XII, 1945—1947, p. 103 ; *SCN*, III, p. 47—48, cu I. Winkler, în *SCŞCluj*, VI, 1955, p. 20—22, 45—46, 54—55, în *Num. Sbornik*, V, 1958, p. 7—21 ; *SCN*, III, p. 55—56, cu *SCŞCluj*, VI, 1955, p. 22, 29—31, *Num. Sbornik*, V, 1958, p. 21—22.

tezaure există o serie de tipuri *independente*, creaţii locale aşa încît „dacă comparăm tipurile monetare comune ale tezaurelor de la Tulghieş şi Nireş cu cele bănăţene rezultă că numărul monedelor care n-au analogii în Banat e considerabil" (p. 90).

În ceea ce priveşte tezaurul de la Teiuş am specificat că el „reprezintă un grup aparte în cadrul emisiunilor dacice, găsite în Transilvania,... dar nu se pot stabili analogii precise nici cu monedele din Banat, nici cu cele din Moldova" (p. 92—93).

Pentru monedele găsite între Prut şi Siret am precizat că : „omogenitatea tipurilor găsite în Moldova şi lipsa de analogii perfecte cu emisiunile din alte părţi ale Daciei... arată... că între Prut şi Siret a existat o monetărie locală contemporană cu primele serii de emisiuni daco-getice" (p. 95). „Dar dacă comparăm piesele din aceste tezaure monetare cu cele din Banat, noi constatăm că ele, cu toate asemănările multiple, se deosebesc net în ceea ce priveşte atît maniera de gravare a reversului şi a aversului, [cît şi în privinţa rondelului care] e totdeauna mai mic... deşi influenţate unele de altele, ele sînt emisiuni locale contemporane, dar independente" (p. 94).

Aceeaşi precizare am făcut-o pentru monedele din Muntenia la p. 97 : „De pe teritoriul Munteniei provin monede care pot fi socotite ca imitate direct după prototipuri macedonene... stilul lor arată că s-au dezvoltat paralel, dar independent [de monedele din Banat]".

Exemplele de mai sus credem că demonstrează îndeajuns părerea că cele scrise de noi în limba germană au fost înţelese greşit de recenzent.

Nici în legătură cu „tipul Dobreşti" nu are dreptate C. Preda atunci cînd scrie că : „Emisiunile tîrzii din Oltenia de « tip Dobreşti » sînt socotite ca un al doilea tip al ultimei faze a emisiunilor din Banat" (p. 706). Noi nu consideram acest tip ca un al doilea tip din ultima fază a emisiunilor din Banat, ci ca „o îmbinare într-o formă mult simplificată şi stîngace a două tipuri din ultima fază a emisiunilor bănăţene" (p. 99).

În ceea ce priveşte aria de răspîndire a tipului Bucureşti-Vîrteju, se impune precizarea că localităţile indicate de K. Pink, de B. Mitrea şi de V. Ondrouch (vezi *AMN*, VI, 1969, p. 79—80, notele 337—371) îndreptăţesc afirmaţia că ele sînt răspîndite — cu densitate mai mare sau mai mică — pe *întregul teritoriu locuit de geto-daci.*

După părerea multor cercetători, firul de legătură „de la o graniţă la alta a Daciei" este o realitate ce reiese nu numai din materialul numismatic şi arheologic, ci şi din precizările făcute de autorii antici despre hotarele Daciei şi unitatea etnică şi culturală a geto-dacilor. Dar, fireşte, relevînd acest fir de legătură noi am semnalat totodată şi *deosebirile* dintre emisiunile diferitelor regiuni (p. 90, 99, 100, 102).

Toate acestea arată că în lucrarea noastră n-am urmărit de loc „să uniformizăm şi să facem un tot comun", ci am vrut să sesizăm trăsăturile esenţiale comune ale emisiunilor de pe pămîntul daco-getic, să subliniem fenomenul pieselor ce au trecut dintr-o regiune în alta şi al conexiunilor dintre tipuri, fără să neglijăm şi să semnalăm deosebirile particulare dintre monedele diferitelor tezaure.

Dacă C. Preda are dreptate în ceea ce priveşte confuzia în identificarea localităţii Nagynyireş cu Nyires = Nireş, în loc de Mireşu-Mare,

nu putem accepta însă părerea lui că monedele descoperite la Mireşu-Mare sînt o parte a tezaurului de la Tulghieş. Întîmplarea a făcut ca profesorul Dorin Popescu, asistent în acel timp la Muzeul naţional de antichităţi, să fie concentrat tocmai la unitatea care staţiona, în anul 1939, în zona Tulghieş-Valea Vinului şi Seini. Relatarea domniei sale din *Dacia*, IX-X, 1941—1944, p. 201, e concludentă: „La trouvaille avait été faite sur le territoire de la commune Tulgheş... par les sous-lieutenants... à l'occasion de certains travaux militaires... le commandant de la division dont nous faison nous-même partie..., eut l'obligeance de nous le confier... Nous tenons à exprimer ici au général Georgescu-Pion, ainsi qu'aux deux autres officiers susmentionnés, notre gratitude pour toute la peine qu'ils se sont donnée afin qu'aucune pièce de ce précieux trésor ne vint à s'égarer". Afirmaţia categorică a unui specialist despre condiţiile descoperirii şi achiziţionarea completă a tezaurului nu poate fi pusă sub semnul întrebării pe baza unor coincidenţe ca vecinătatea celor două localităţi şi faptul că ambele tezaure au fost găsite cam în acelaşi timp la lucrări de săpare a unor fortificaţii militare. Această coincidenţă poate cel mult sugera ideea expusă de C. Preda, dar nu poate exclude posibilitatea mai aproape de realitate ca prin săparea unor întinse suprafeţe la mari adîncimi să se fi găsit *două tezaure în două puncte apropiate.*

Relatarea pe care o dă A. Kerényi (*NumKözl*, 43, 1944, p. 9) despre descoperirea de la Mireşu-Mare (Nagynyireş) provine tot de la un martor care a fost la faţa locului şi a cules informaţiile direct de la descoperitori (dăm traducerea exactă din limba maghiară): „În hotarul comunei Mireşu-Mare, la circa 10 km de Şomcuta a apărut un bogat tezaur de tetradrahme barbare. Despre împrejurările descoperirii un colecţionar, care atunci a fost concentrat într-un detaşament de lucru, scrie următoarele: « tezaurul a ieşit la iveală astfel: românii au pus pe cei din detaşamentul de lucru să sape şanţuri antitanc. Tîrnăcopul unuia dintre cei concentraţi s-a izbit de un vas de lut, care, fireşte, s-a sfărîmat. Monedele care se aflau în vas risipindu-se, oamenii au dat năvală şi fiecare a luat cît a putut. Mie, aflat în comuna vecină, mi-au adus întîi cîteva piese oamenii veniţi în concediu. Apoi am fost şi eu concentrat la acelaşi detaşament de lucru. Aici am vorbit cu martori oculari, care afirmă că în vas erau circa 1 000 de bucăţi. Eu am reuşit să achiziţionez circa 170 de bucăţi. Rosenberg Márton, comerciant de antichităţi din Oradea, a cumpărat de asemenea o cantitate considerabilă. Cîrciumarul evreu din Nyires a cumpărat şi el 100 de bucăţi şi la un colecţionar din Baia Mare sînt cîteva bucăţi... pe lîngă acestea au ajuns la fiecare ofiţer şi caporal din regiment cîteva exemplare, care au dispărut»".

Pe lîngă faptul că e greu de admis că cel care i-a dat informaţia lui Kerényi să fi confundat locul descoperirii (tezaurul putînd fi găsit între cele două localităţi), detaliul reprodus mai sus din relatarea lui Dorin Popescu „că ofiţerii au avut grijă ca *toate piesele* să fie adunate" exclude posibilitatea ca o cantitate atît de mare de monede (circa 1 000 de bucăţi pomeneşte Kerényi) să fi fost ridicată de cei concentraţi. Observăm apoi că în relatarea prof. D. Popescu nu se pomeneşte de nici un vas, iar cantitatea monedelor de la Tulghieşe abia de 104. Dintr-o scrisoare recentă, în care prof. D. Popescu a avut amabilitatea să-mi dea informaţii

suplimentare, reproducem următoarele : „Nu am auzit să se fi descoperit şi alte monede şi am rămas surprins cînd am văzut publicaţia lui Kerényi. Văzînd acuma că Tulghieşul aparţine comunei Mireşu-Mare, mă gîndesc că ar fi posibil să fie vorba de un singur tezaur. E curios totuşi că un număr atît de mare de monede a putut fi sustras fără să afle ofiţerii care au predat tezaurul generalului Georgescu-Pion".

Considerăm că nu e cazul să ne ocupăm şi de obiecţia cel puţin surprinzătoare a recenzentului privind titlul lucrării noastre. Aşa cum este formulat, acest titlu permite tratarea oricăror probleme legate de tezaurele monetare geto-dacice.

În a doua recenzie, publicată în *SCIV*, 22, 1971, 1, p. 135—137, se afirmă că : „Mai întîi de toate, criteriile folosite de autoare,... nu se potrivesc cîtuşi de puţin cu caracterul monetăriei din Dacia. Apar tratate la un loc, strict regional, tipuri de imitaţii foarte diferite, fără a face distincţie între ele, fără a le fixa un loc şi un nume al lor... Important este în asemenea situaţii nu locul de descoperire al tezaurelor luate global, ci centrul de emitere, care poate fi stabilit în funcţie de urmărirea şi cunoaşterea tuturor descoperirilor de acelaşi fel" (p. 136).

Ţinem să precizăm în primul rînd că, pentru fiecare tip analizat în cadrul unui tezaur, am semnalat—acolo unde există — şi celelalte descoperiri de acelaşi fel, semnificative pentru aria de răspîndire a tipului respectiv (cf. *AMN*, V, p. 41/V, 43/XIX, 44/XXVI, 46 etc.). Cu toate că în unele tezaure sînt prezente mai multe tipuri monetare, ele fiind în majoritate emisiuni locale, delimitarea ariei lor de răspîndire se poate face prin prisma depozitelor, cu atît mai mult cu cît nu este lipsită de însemnătate o viziune de ansamblu asupra compoziţiei tezaurelor, care ne arată cu ce alte tipuri apare împreună un anumit tip monetar şi ne dă posibilitatea să urmărim filiaţia între diferitele emisiuni.

Aria de circulaţie, în măsura în care tipurile nu sînt strict regionale (ca de exemplu tipul „moldovean"), a fost delimitată în termeni clari în partea a doua a lucrării noastre (cf. p. 70, 73, 75, 77, 80 etc.). Desigur că pentru tipurile din care nu cunoaştem decît un număr mic de exemplare nu am considerat necesar să delimităm aria de răspîndire, deoarece descoperiri noi pot să schimbe esenţial situaţia actuală.

Precizarea centrului de emitere este o problemă ce nu se poate rezolva—orice criterii s-ar adopta — la acele tipuri care nu sînt atestate decît într-un singur punct sau în două—trei foarte îndepărtate unul de celălalt. În cazul majorităţii tipurilor cu atestări în mai multe puncte, se poate spune doar că centrul de emitere trebuie să fi fost în acea parte a ariei de răspîndire unde descoperirile sînt mai dense (precizări în acest sens am făcut în articolele noastre ; cf. *AMN*, V, p. 38, 45—46 ; VI, p.73, 75 etc.).

La o lectură superficială se poate obiecta că subcapitolul B. *Monede care au ca prototip al aversului capul lui Apollo, iar prin revers se încadrează în seria celor cu cifre romane* n-are ce căuta în partea I unde se tratează *primele emisiuni legate de tetradrahmele lui Filip al II-lea şi Alexandru Macedon.* Dar este îndeobşte cunoscut că prin reversul lor acest grup de monede se leagă de tetradrahmele lui Filip al II-lea.

La pagina 136, coloana a doua a recenziei citim : „Este pentru prima dată cînd în numismatica geto-dacică se « descoperă » un « prototip local ».

Apare însă curios faptul că I. Winkler nu ne dezvăluie nimic din taina acestui prototip local... Monedele incluse în această grupă sînt emisiuni de tip Aninoasa-Dobreşti.... nu se poate în nici un caz vorbi de un prototip local ci doar de o confuzie...".

În lucrarea noastră am făcut la p. 84 precizarea : „asemănările de pe revers vădesc o legătură directă între aceste monede găsite în sud-estul Transilvaniei [fig. 133—134]... şi cele din Oltenia [fig. 130—131=tip Aninoasa-Dobreşti], cărora le-au putut servi ca model; modelul a fost însă simplificat şi adaptat pentru a acoperi un rondel mai mare".

Nu este nici un fel de confuzie între noţiuni şi nici o descoperire nouă. „Taina" a fost dezlegată mai demult. Găsim la Ö. Gohl precizarea : „cînd vorbim de modelele modelelor noastre barbare, adică de tipurile premergătoare, aşa numitele prototipuri, înţelegem sub acestea în primul rînd monedele greceşti luate ca modele, dar am restrînge în mod greşit sfera, dacă nu am extinde această noţiune şi asupra unor tipuri de monede barbare mai vechi... care reprezintă prototipuri pentru tipuri mai noi" (în *NumKölz.*, XIV, 1915, p. 81) ; iar C. Moisil scrie în *BSNR*, XV 1920, p. 69—70 : „în grupa monedelor dace, care nu sînt imitate direct după prototipul greco-macedonean,*ci după modelele dace* (sublinierea noastră — *I.W.*) sau din memorie, numărăm următoarele tipuri..." Din descrierea aversului şi a reversului tipului IV, precum şi din reproducerile a două piese (fig. 6—7) se vede clar că este vorba de tipul „Dobreşti". Rămîne deci ca C. Preda să dovedească cu altă ocazie justeţea afirmaţiei sale.

De altfel, termenul de prototip apare în aceeaşi accepţiune (de model imediat premergător) în care l-am folosit noi, şi la D.F. Allen cu privire la monedele celtice din Gallia şi Britannia (în R. Forrer, *Keltische Numismatik der Rhein- und Donaulande*, vol. 2, Graz, 1969, p. 90/348).

În încheiere am face doar următoarea observaţie : dacă C. Preda doreşte într-adevăr (cum ţine să sublinieze de fiecare dată) să contribuie prin recenziile sale la „o mai bună înţelegere a unor aspecte din numismatica geto-dacică", să le facă ceva mai bine documentate şi „*sine ira et studio*", căci altfel nu reuşeşte decît să inducă în eroare pe cei care nu sînt de strictă specialitate.

À PROPOS DE DEUX COMPTES RENDUS

RÉSUMÉ

La première partie fait des precisions à propos des problèmes relevés par C. Preda dans son compte rendu paru dans SCIV, 21, 1970, p. 705—707. En opposant aux différentes objections les passages respectifs du travail dont on faisait le compte rendu, nous avons montré que la majorité des objections a pour base une compréhension erronée du texte publié par nous en langue allemande ou bien une interprétation subjective des différents problèmes, en nous attribuant des idées qui ne sont pas exprimées dans notre travail.

Quant aux objections du second compte rendu, publié également dans SCIV, 22, 1971, p. 135—137, nous avons montré qu'elles maintiennent le même caractère subjectif insuffisamment argumenté. Ainsi ces comptes rendus, loin de contribuer à une meilleure compréhension de certains aspects de la numismatique géto-dacique, déroutent tous ceux dont ce n'est pas strictement la spécialité.

Un éclaircissement concret apporté par C. Preda est la rectification de la confusion faite par nous entre Nyires et Nagynyires. Cette dernière localité correspond à Mireşu-Mare.

Nous ne sommes aucunement d'accord avec l'affirmation catégorique de C. Preda que les monnaies découvertes à Mireşu-Mare constitueraient une partie du trésor de Tulghieş, puisque les relations sur les conditions de la découverte de monnaies trouvées à Tulghieş et à Mireşu-Mare contiennent des éléments différents.

Leroy Gourhan A., Bailloud G., Chavillon J. et Laming Emperaire-Annette în colaborare cu alţi autori, *La Prehistoire*, Nouvelle Clio, 1, Presses Universitaires de France, Paris, 1968, 366 p., 54 figuri, index.

Personalităţi de seamă ale cercetării preistorice din Franţa şi universale în colaborare cu bine cunoscutul profesor A. Leroy-Gourhan de la Sorbona au publicat o nouă carte de informare generală asupra preistoriei limitîndu-se la paleolitic şi neolitic, în care cu competenţă, claritate şi largă viziune ştiinţifică este prezentat pe scurt în trei părţi — intitulate: „Documentarea", „Cunoştinţele noastre" şi „Probleme şi direcţii de cercetare" — stadiul în care se află cunoaşterea vremurilor preistorice pe toate continentele şi în special din Europa. Fiecare din aceste trei părţi cuprinde mai multe capitole, judicios alcătuite atît din punct de vedere a economiei lucrării cît şi al metodologiei.

Fără îndoială cartea nu cuprinde, şi nici autorii nu şi-au propus o tratare amănunţită a documentelor arheologice şi a tuturor problemelor cercetării preistoriei, explicînd o serie de inconveniente şi greutăţi, neîndoielnic reale, pe care le-au întîmpinat în elaborarea lucrării. Ne exprimăm totuşi surprinderea că din capitolul privind izvoarele, paleoliticul inferior din România lipseşte cu desăvîrşire, paleoliticul mijlociu şi superior nu îşi găseşte întotdeauna situarea cea mai potrivită, şi totodată nici o descoperire privind epipaleoliticul nu este menţionată. Tot în acelaşi capitol despre izvoare, neoliticul din România este cu totul lacunar, fiind amintit într-o singură frază, unde se vorbeşte în treacăt numai de aşezările de la Hăbăşeşti şi Truşeşti. Nici o staţiune nu este amintită din aria culturilor, Criş, Vinča-Turdaş, Hamangia, Boian, Vădastra, Gumelniţa, Petreşti, fără de care este greu de înţeles neoliticul în sud-estul şi centrul Europei, iar cultura Coţofeni nu este pomenită în România, unde era firesc, ci la Bubany în Iugoslavia.

În subcapitolul „Bibliografie" nici una din publicaţiile de specialitate din România (nici măcar anuarul în limbi străine *Dacia* !) nu sînt menţionate, iar dintre autori este amintit unul singur (D. Berciu) cu trei lucrări. Din ilustraţia, altfel destul de bogată, preistoria României lipseşte total. Aşa se explică de ce nici în partea a doua — „Cunoştinţele noastre" — culturi ca Hamangia, Vădastra, Vinča-Turdaş, Petreşti, Coţofeni nu sînt luate în discuţie.

Prezentarea procesului de evoluţie a umanităţii pe spaţii geografice cu afinităţi şi trăsături culturale specifice, ar putea da cititorului posibilitatea să-şi facă o imagine clară despre trecutul îndepărtat al locuitorilor tuturor continentelor, dacă informaţia nu ar fi lacunară. Merită să fie relevată intenţia autorilor de a încerca o reconstituire a paleoliticului şi neoliticului nu numai pe baza studiului materialului arheologic şi a stratigrafiei, ci pe baza multidisciplinară, prin încercarea de încadrare a descoperirilor în mediul social-economic al vremii.

Lucrarea prezintă interes şi sub aspectul unor idei proprii, în legătură cu periodizarea paleoliticului superior şi a perioadelor imediat următoare. Astfel în paleoliticul superior din Franţa, Belgia şi Spania de V sînt înglobate şi culturile epimagdalenianului sau epipaleoliticului, optîndu-se pentru situarea sfîrşitului paleoliticului superior pe la 8000 î. e. n. În ceea ce priveşte culturile post-glaciare — în general — , anterioare neoliticului, autorii deosebesc două serii culturale bine distincte.

1. *„Prădători", succesori ai vînătorilor paleoliticului*, numiţi adesea şi epipaleolitici, ale căror culturi tehnice se pot regrupa astfel :

a. Grupele care prelungesc fără importante inovaţii tehnica predecesorilor pot fi numite epipaleolitice cu lame sau aşchii.

b. Grupe care conservă vechiul mod de viaţă, inventînd, perfecţionînd sau adoptînd tehnica uneltelor mărunte, microlitele. Sînt numite epipaleolitice cu microlite.

c. Prădători (din anumite părţi ale lumii, America şi Asia de SE în special) care au inventat şlefuirea (lustruirea) pietrei înaintea oricărei neolitizări.

2. *Prădători pe calea evoluţiei spre stadiul de producător* în care ar intra :

a. Adevăraţii mezolitici, care nu există decît în zonele cu dinamică de invenţii cu stadii succesive de perfecţionare, care au dus la producţia de alimente, animale sau vegetale, simultan în puncte diverse.

b. Grupe de prădători situate la periferia zonelor de invenţie, neolitice, care au adoptat fără modificări esenţiale inovaţiile neoliticului; aceştia fiind protoneoliticii sau subneoliticii.

Populaţiile legate de un mănunchi de condiţii mai bune de ambianţă (climatică, faunistică, floristică, hidro-pedologică, microtopografică), acumulînd un volum mai mare de experienţe şi observaţii, au ajuns în mod firesc la o desfăşurare mai rapidă şi mai complexă în dinamica invenţiilor şi ca urmare la un grad mai avansat de sedentarizare, legat de necesitatea păstrării şi apărării patrimoniului lor. De aceea credem că trebuie făcută o diferenţiere între dinamica populaţiilor pe cale de sedentarizare, cu multe posibilităţi de inovare şi populaţiile de vînători-culegători care nu puteau aduce prea multe inovaţii tehnicii, dar care trăiau în aceeaşi epocă pe teritorii mai învecinate sau mai îndepărtate, depunînd deopotrivă eforturi pe drumul perfecţionării modului lor de viaţă. Credem că în felul acesta am putea avea o optică mai adecvată asupra faciesurilor culturale costiere (de mare sau de rîu), de mlaştină, de pădure sau mixte.

Includerea în carte a unui capitol de metodologie este un nou prilej pentru Leroy-Gourhan de a insista asupra avantajelor necesităţii cercetării ştiinţifice arheologiei minuţioase, metodice, cu simţ de răspundere şi *cu participare multidisciplinară*. Ţinînd seama de faptul că lucrarea nu se adresează în primul rînd specialiştilor, autorii tratează într-un capitol problemele de terminologia utilajului din piatră şi os, ca şi a ceramicii, prezintă un tablou de morfologie descriptivă în care sînt discutate principalele tipuri de unelte, cu caracteristicile lor tehnice şi funcţionale.

Un alt capitol abordează probleme de cronologie geologică, zoologică, botanică şi cronologie absolută; prezintă cu nuanţe originale cele mai noi tehnici şi puncte de vedere în această materie fiind în general favorabil rezultatelor metodei C 14.

Capitolul de etnologie cu care se încheie volumul expune cîteva dintre problemele esenţiale pentru înţelegerea dezvoltării umanităţii cum sînt : evoluţie şi progres, culturi bifaciale şi pe aşchii, arta rupestră (era poate necesară şi o scurtă privire asupra artei mobiliare), neoliticul şi metalul, megalitismul, popularea Americii.

V. Boroneanţ

J. Pavúk, Viera Němejcová—Pavúková, Stanislas Šiška, J. Vladár *Slovensko v mladsej dobe kamennej* (Slovacia în epoca neolitică), Edit. Academiei Slovace de Ştiinţe, Bratislava, 1970, 294 p. +45 fig. în text, XCVI pl. şi o hartă (rezumat în l. germană p. 243—284).

Redactat de patru dintre cercetătorii Institutului arheologic din Nitra al Academiei Slovace de Ştiinţe, acest volum este al doilea din seria *Pravek Slovenska* (preistoria Slovaciei), din care primul volum, publicat mai de mult, a fost destinat paleoliticului. Volumul pe care îl recenzăm aici a fost scris din îndemnul şi sub conducerea lui A. Točik, fost pînă de curînd director al Institutului arheologic de la Nitra, şi care a avut un rol hotărîtor în ampla activitate a acestui institut pe care l-a organizat perfect, ca şi la formarea tinerilor cercetători slovaci, astăzi bine cunoscuţi prin nenumăratele lor cercetări de teren şi prin studiile publicate.

În introducere, A. Točik face un succint istoric al cercetării arheologice în Slovacia, relevînd între altele meritele de curînd decedatului acad. J. Eisner — care acum aproape patruzeci de ani a publicat prima amplă sinteză despre preistoria Slovaciei —, trecînd în revistă şi diferitele etape parcurse de cercetarea neo- şi eneoliticului în Slovacia, precum şi realizările principalilor cercetători în acest domeniu, ultima etapă fiind considerată aceea începută pe la 1960 de către institut sub conducerea autorului prefeţei.

Împărţită într-o serie numeroasă de capitole de mărimi inegale, în care sînt tratate rînd pe rînd *toate* culturile şi grupele culturale neolitice şi eneolitice (inclusiv acelea care în Ungaria sînt încadrate în aşa-zisa epocă a aramei), cartea se compune în fapt din două mari părţi — Neoliticul şi Eneoliticul. Iar faptul că rezumatul în limba germană cuprinde 40 de pagini, tipărite cu corp mic, dă posibilitatea tuturor cititorilor străini să cunoască nu numai diferitele puncte de vedere şi concluziile formulate pentru fiecare cultură şi problemă, ci şi datele esenţiale pe care se sprijină acestea. Capitolele privind neoliticul au fost redactate toate de Juraj Pavúk, în timp ce acelea consacrate culturilor eneolitice au fost scrise de ceilalţi trei autori, fie în colaborare pentru unele culturi, fie individual pentru altele.

Culturile neolitice ale Slovaciei se încadrează în ceea ce Pavúk numeşte „civilizaţia neolitică din arcul Carpaţilor", pe care o împarte în trei „epoci" — timpurie, mijlocie şi tîrzie — deşi este evident că termenul de „epoci" nu este cel mai potrivit, firesc fiind să se vorbească de etape sau perioade. Pe de altă parte, oricît de comod ar fi termenul „Arcul Carpaţilor" — în care sînt încadrate regiunile situate la V de Carpaţi, deci incluzînd Transilvania, Slovacia şi zona de NE a Ungariei - ar fi preferabil ca el să fie evitat, ţinînd seama de faptul că de multe ori folosirea lui se face de către alţii în mod tendenţios. Prima etapă, respectiv acea timpurie a neoliticului, din zona de est a acestei vaste regiuni se caracterizează prin ceramica Starčevo-Criş, în timp ce pentru zona de vest şi NE este specific complexul ceramicii liniare (Linearbandkeramik), care se împarte în două mari grupe, una răsăriteană şi alta apuseană. În neoliticul mijlociu se nasc în ambele zone ale acestor două mari complexe culturale mai multe culturi independente, rezultate nu numai din dezvoltarea locală ci şi datorită pătrunderii culturii Vinča dinspre sud. Pe de altă parte, în timp ce zona de SV a Slovaciei are legături cu neoliticul regiunilor dunărene, zona de est a Slovaciei se leagă în special de grupele culturale din ţinuturile Tisei şi din Transilvania, de-a lungul întregii dezvoltări a neoliticului; acest fapt l-a determinat pe autor să trateze permanent cele două zone amintite ale Slovaciei în chip separat.

Desigur, într-o recenzie — oricît de amplă ar putea fi ea — nu este posibil să urmărim detaliat întreaga expunere, şi de aceea ne vom mulţumi să semnalăm în aceste pagini unele dintre punctele de vedere şi dintre concluziile

cărora ni se pare că se cuvine să li se acorde în special atenţie şi ne vom opri mai ales asupra consideraţiilor privind legăturile cu neoliticul românesc şi în general cu cronologia relativă a culturilor neo-eneolitice.

Marele complex al ceramicii liniare din Slovacia este împărţit în două etape esenţiale de dezvoltare — veche şi nouă —, fiecare constituind o unitate culturală proprie, deşi ele sînt legate genetic : prima aparţine neoliticului vechi iar cealaltă neoliticului mijlociu. Ceramica liniară veche din SV Slovaciei — pe care autorul o împarte, pe baze tipologice, în trei etape de dezvoltare — este cea mai veche cultură neolitică din centrul Europei, lipsind dovezi de legătură genetică între ea şi cultura Starčevo-Criş, aşa încît complexul culturii liniarbandceramice *nu* s-ar fi putut naşte din cultura Starčevo-Criş. Afirmînd că ,,civilizaţia'' neolitică a ajuns în Europa centrală încă din etapa preceramică (fără a se indica însă dovezile pe care se sprijină această afirmaţie, dar avîndu-se poate în vedere observaţiile lui Vl. Milojčić cu privire la analizele polenice care ar fi dovedit cultivarea foarte timpurie a plantelor în această regiune), autorul socoteşte că neoliticul ceramic propriu-zis a fost adus de un nou ,,val de civilizaţie'' a cărui pătrundere în această regiune nu este deocamdată clară. Poate — spune autorul — apariţia ceramicii în cultura liniară ar fi putut fi mijlocită de cultura Starčevo-Criş şi în felul acesta s-ar putea vorbi de o participare a acesteia la naşterea culturii liniarceramice. Totuşi autorul e de părere că există elemente clare care dovedesc sincronismul dintre etapa a doua a vechii ceramici liniare şi faza Starčevo-Criş II b de la Leţ (corespondenţe în ornamentică etc.) şi admite că, tot pe baza unor apropieri tipologice, s-ar putea face apropieri şi cu cultura Proto-Sesklo. Faza tîrzie a ceramicii liniare vechi ar fi sincronă cu cultura Criş din zona Tisa şi cu faza tîrzie a culturii Starčevo (pe care o consideră sincronă cu Vinča veche). Lipsesc însă deocamdată dovezi în etapa veche şi pentru un sincronism cu cultura Vinča-Turdaş. De altfel, judecînd după situaţia din România, nouă ni se pare că acest sincronism nici nu ar fi posibil : deoarece ceramica liniară cu note muzicale din România a fost cel puţin parţial sincronă cu cultura Dudeşti — şi deci şi cu Vinča-Turdaş — aceasta din urmă nu putea fi sincronă şi cu ceramica liniară veche în etapa ei timpurie. Şi de altfel ceva mai departe autorul arată el însuşi că ceramica liniară *tîrzie* este aceea sincronă cu Vinča A şi cu Dudeşti-Cernica.

Şi pentru ceramica liniară tîrzie se foloseşte o împărţire în mai multe faze — de data aceasta trei — tot pe baze stilistico-tipologice, dintre care ultima conţine elemente care amintesc de tehnica timpului Zeliezovce. Judecînd după materialele ilustrate, socotim că ceramica liniară cu note muzicale din România îşi găseşte paralele bune în prima, dar mai ales în a doua dintre fazele precizate de Pavuk. Pe lîngă ornamentele în benzi arcuite compuse din cîte trei linii, avînd note la capete şi pe traseu, comune ceramicii liniare cu note muzicale de la noi, mi se pare că merită să fie semnalat un fel de strachină-bol tronconic din prima fază, de la Dvorniky (pl. IX/5), în care regăsim un ornament întîlnit după ştiinţa noastră o singură dată în Moldova şi anume în aşezarea de la Traian-Dealul Fîntînilor : grupe de cîte trei linii paralele piezişe avînd note muzicale numai la capete (v. *Materiale*, VIII, p. 255, fig. 7/1). Acelaşi motiv apare şi pe alt bol, de la Hurbanovo (pl. IX/6), dar aici notele sînt introduse şi la mijlocul liniilor, iar pe vas mai sînt şi alte motive.

Evoluţia ceramicii liniare tîrzii din zona studiată se termină mai de vreme decît în restul Europei şi, sub influenţe sud-estice, care s-ar lega chiar de unele schimbări din Asia Anterioară, apar noi culturi, inclusiv ,,tipul Zeliezovce'', care se deosebeşte de adevărata ceramică liniară în special prin benzile mărginite de cîte două linii adînc incizate paralel şi umplute cu culoare roşie sau galbenă. În ceea ce ne priveşte, ori cîte noutăţi şi deosebiri pot fi observate în ,,tipul Zeliezovce'', nu ni se pare că este justificată considerarea lui ca o unitate culturală aparte de marea grupă liniară, căci este indiscutabil că el reprezintă o ultimă etapă — desigur regională şi tîrzie — a culturii liniare. Sem-

nificativ în această privință ni se pare și faptul că cele mai multe descoperiri de tip Z suprapun așezări liniare mai vechi. De altfel însuși faptul că i se spune „tipul Z" arată că nici autorul nu dorește să meargă prea departe în această separare a lui de restul ceramicii liniare. Și în evoluția acestui „tip" se desprind trei faze de dezvoltare, în prima dintre ele ornamentarea ceramicii fiind încă strîns legată tipologic de aceea a ceramicii liniare tîrzii, notele muzicale predominînd încă față de crestăturile lungi și înguste specifice tipului Z — ceea ce vine în sprijinul afirmației noastre de mai sus. În ultima fază apar elemente care vor fi ulterior caracteristice pentru cultura Lengyel și pentru grupa Luzianki. Specifică pentru tipul Z este și ornamentarea antropo- și zoomorfă în relief pe diferite vase.

Din punct de vedere cronologic, procesul de formare al tipului Z. s-a petrecut o dată cu nașterea altor culturi din SE Europei, cu care este sincron și înrudit : cultura Bükk, poate și grupa Szakalhat-Lebö și culturile Marița și Boian, dar noile cercetări nu confirmă participarea culturilor Bükk și Tisa la formarea tipului Z. Piesele de „import" dovedesc sincronismul fazei mijlocii a lui cu Bükk, sincronism continuat și mai tîrziu pînă la sfîrșitul ambelor culturi. În ultima fază, tipul Z este sincron și cu faza veche a culturii Tisa. Cunoscuta amforetă de la Vinča — descoperită la 6,60 m adîncime — dovedește sincronismul dintre nivelul pre-Lengyel și cultura Vinča-Turdaș, tîrzie, eventual chiar cu etapa de trecere spre Vinča-Pločnik.

În capitolul privind culturile neolitice din E Slovaciei, Pavúk arată că cea mai veche cultură din această regiune este aceea a ceramicii pictate, în care distinge trei faze : Michalovce, peștera Domica Ia și Domica Ib. Cea mai veche ceramică liniară est-slovacă apare încă din faza Michalovce a ceramicii pictate, dar este vorba de o ceramică de o factură destul de primitivă, în care predomină ornamentele *ne*-liniare. Această primă etapă, care ar putea fi numită „faza protoliniarbandceramică", este anterioară ceramicii liniare Alföld din Ungaria și aceleia de tipul Barca III în care notele muzicale joacă un rol important. După autor, din punct de vedere al corespondențelor cronologice descoperirile etapei Domica Ia corespund ceramicii pictate de tip Starčevo IIb din Iugoslavia și din Transilvania (Starčevo, Leț), deși cultural nu există o legătură directă cu ele. Orizontul cu ceramica pictată Domica Ib și-ar avea analogiile cele mai apropiate în timpul Maroslele-Pana din Ungaria și Gornja Tuzla VI din Iugoslavia, iar din punct de vedere al formelor autorul afirmă că sînt legături sigure cu ceramica Sesklo din Tesalia, nefiind exclus ca ea să reprezinte o pătrundere directă a ceramicii tîrzii Sesklo în regiunea Carpaților. Eventualele legături directe între aceste zone atît de îndepărtate una de alta ar putea fi confirmate și de recentele descoperiri de ceramică pictată într-un nivel Criș timpuriu la Gura Baciului (Transilvania centrală), încă inedite, pe care descoperitorul (N. Vlassa) le consideră de factură Proto-Sesklo. Firește însă că pentru a se face comparații valabile și a se trage concluzii este nevoie de informații mai detaliate în privința acestor descoperiri. Dacă însă se confirmă că ceramica din acest nivel timpuriu Criș este într-adevăr de tip Proto-Sesklo, atunci este evident că ea trebuie considerată mai veche decît ceramica pictată din Slovacia și de asemenea mai veche decît începuturile ceramicii liniare din aceeași zonă. De asemenea în felul acesta s-ar asigura și poziția cronologică-relativă a ceramicii liniare vechi din NV României (Ciumești), care evident nu este o cultură de sine stătătoare, ci o ramură a culturii liniare est-slovace. Încercările făcute uneori de a se transforma în „cultură independentă" orice grup regional care are și unele particularități proprii nu ni se pare recomandabilă.

Discutînd problema celei mai vechi ceramici liniare din Slovacia, autorul împarte întreaga ceramică liniară europeană în două mari grupe : aceea vestică (numită de el Spiralbandkeramik) — răspîndită în Germania, Olanda, Polonia, Boemia, Moravia, Austria, V Ungariei, Ucraina, Moldova și SV Slovaciei (la care trebuie adăugate însă Franța și Belgia) — și grupa estică, răspîndită în special în NE Ungariei, S Slovaciei, Transilvania și NE Banatului ; ținînd însă seama

de faptul că tocmai grupa ,,vestică'' s-a răspîndit atît de departe spre ... est, aceste denumiri nu ni se par valabile decît pentru situaţia din Slovacia. În orice caz, apropierile ce se pot face între ceramica liniară cu note muzicale din Moldova şi din Ucraina şi aceea din SV Slovaciei (dintre care pe unele le-am semnalat şi mai sus), dovedesc că într-adevăr ele fac parte din aceeaşi grupă, indiferent de denumirea ce i s-ar da. Pe de altă parte însă numai Transilvania de NV poate fi legată de grupa ,,estică'', deoarece ceramica liniară din centrul şi sud-estul Transilvaniei (ca şi acelea din Muntenia, de altfel) se încadrează în aceeaşi grupă cu acelea din Moldova, deci cu grupa numită ,,vestică''.

Pentru ceramica liniară veche din E Slovaciei şi NE Ungariei autorul propune numirea comună de ceramică liniară est-carpatică şi o împarte în trei etape de dezvoltare (dintre care cea mai veche este aceea sincronă cu etapa Mihalovce a ceramicii pictate, despre care am amintit). Faza mijlocie este caracterizată de aşa-numita ceramică liniară Gemer, care ar fi sincronă cu începuturile culturii Vinča A, cum se dovedeşte prin întrepătrunderile acestor culturi în sud-estul Ungariei. Ultima fază, în care apare şi ceramică bi- şi tricromă pictată înainte de ardere şi se întîlnesc elemente apropiate de tipul Zeliezovce, este contemporană cu cultura Bükk. După părerea autorului nu ar fi exclus ca ea să fi participat şi la naşterea culturii Herpaly. O indicaţie în acest sens ar fi şi o anumită legătură dintre ceramica liniară de tipul Satoraljaujhély (care aparţine ultimei faze a ceramicii liniare est-slovace) şi ceramica pictată de tipul Lumea Nouă din Transilvania, care se află la baza culturii Petreşti, întrucît se ştie că între ceramica Herpaly şi aceea Petreşti sînt strînse legături reciproce. Din păcate în această privinţă nu ni se pare că se poate ajunge la concluzii prea categorice, deoarece cercetarea românească în legătură cu naşterea culturii Petreşti este încă deficitară, chiar dacă cei mai mulţi cercetători sînt înclinaţi să admită naşterea culturii Petreşti din cultura Lumea Nouă.

Urmează apoi în E Slovaciei cultura Bükk pe care autorul o împarte în patru etape (A, AB, B şi C), dintre care prima ar fi sincronă cu sfîrşitul fazei Vinča A 2, a doua cu Vinča B 1 şi a treia cu B 2 (în textul autorului figurează tot B1, dar bănuim că este o greşeală de tipar), iar sfîrşitul culturii Bükk cu orizontul Vinča B2—C1.

Cultura Tisa apare prima dată în orizontul Pre-Lengyel iar sfîrşitul ei trebuie pus, în toată zona respectivă, odată cu apariţia ceramicii albe-păstoase a culturii Lengyel, care în SV Slovaciei a urmat după cea mai veche fază Lengyel. În E Slovaciei etapa ceramicii pictate cu alb a culturii Lengyel corespunde ceramicii pictate de tip Tiszapolgár—Csöszhalom-Oborin I, care reprezintă cea mai veche fază de dezvoltare a cercului Polgár. Urmează apoi ceramica de tip Oborin II — numită Proto-Tiszapolgár, care aparţine începutului eneoliticului din E Slovaciei.

Autorul sincronizează cea mai veche fază a culturii Lengyel (I) cu Tripolie A (= Precucuteni III)-Gumelniţa I — Vinča C — Stichbandkeramik II—III — sfîrşitul culturii Tisa, sincronisme care corespund numai parţial cu acelea propuse de noi acum cîţiva ani şi stabilite pe baza diferitelor piese de import pătrunse dinspre vest în unele culturi eneolitice din România. De altfel ni se pare clar că faza Precucuteni III nu poate fi sincronă în întregime cu Gumelniţa I, după cum aceasta din urmă nu este decît parţial sincronă cu sfîrşitul fazei Vinča C, şi credem că nu poate fi sincronă decît cu Lengyel II.

În partea a doua a volumului, consacrată eneoliticului, autorii încep expunerea prin consideraţii generale, arătînd pe drept cuvînt că această perioadă reprezintă o unitate de sine stătătoare în cadrul dezvoltării ,,civilizaţiilor'' preistorice (deşi şi aici, ca şi mai înainte, surprinde folosirea termenului de ,,civilizaţie''), deoarece se caracterizează pe de o parte prin rolul tot mai important al creşterii animalelor domestice în economia populaţiilor, la care se adaugă şi dezvoltarea producţiei metalurgice, şi prin intensificarea contactelor cu regiunile balcano-anatoliene. Economia de vînătoare nu e caracteristică decît pentru unele grupe,

aşa încît în linii mari caracteristica generală a neoliticului — „civilizaţie agricolă" — rămîne mai departe valabilă, acesta fiind specificul celor mai multe culturi eneolitice din Slovacia şi din SE Europei.

Autorii socotesc că regiunea „arcului Carpaţilor" aparţine în cursul eneoliticului marelui cerc cultural sud-est-european, aşa cum s-a cristalizat el la începutul neoliticului timpuriu, în etapa de formare a culturilor cu ceramică pictată. În această zonă nu e vorba acum de migraţii culturale, căci trecerea la eneolitic s-a făcut în cadrul culturilor deja existente. Dacă a doua afirmaţie ni se pare cu totul valabilă, prima reprezintă o generalizare prea absolută, deoarece şi cultura Criş-Starčevo din Transilvania trebuie înglobată culturilor cu ceramică pictată, iar atît formarea cît şi evoluţia ei se plasează în neoliticul vechi, nu în eneolitic. Pe de altă parte contactul cu — şi influenţele din — zona balcano-anatoliană sînt de asemenea mult mai vechi, aşa încît şi din acest punct de vedere considerarea spaţiului „arcului Carpaţilor" ca o unitate geografico-culturală închisă este greşită: nici cultura Criş-Starčevo, nici cultura liniară, nici aceea Vinča-Turdaş nu aparţin exclusiv acestui spaţiu, deoarece toate s-au răspîndit şi la S şi unele chiar la E de Carpaţi.

La acest capitol sînt indicate şi primele date absolute; potrivit părerii autorilor, eneoliticul din Europa Centrală poate fi datat, pe baza legăturilor dintre culturile din Slovacia şi acelea din SE Europei şi a tuturora împreună, pe baza legăturilor cu Asia Anterioară, între 2 900—1 900 (1800) î. e. n. Fireşte, discutarea acestei probleme atît de des dezbătută nu poate fi făcută în cadrul unei recenzii, oricît de amănunţită ar fi ea. Dar este de mirare că autorii nu indică mai precis elementele esenţiale care i-au determinat să aprobe aceste date şi nu amintesc nimic despre datele C 14, măcar pentru a arăta motivele pentru care nu sînt de acord cu ele şi a le combate. De altfel datele la care s-au oprit nu corespund nici cu acelea ale partizanilor cronologiei scurte, care se ştie că pun începutul culturii Vinča pe la 2 900—2 800. Ţinînd seama şi de faptul că în perioada eneolitică autorii înglobează şi toate culturile perioadei de tranziţie spre epoca bronzului, credem că în orice caz începutul eneoliticului trebuie situat mai devreme. Pe de altă parte, întrucît perioada de tranziţie spre epoca bronzului are o serie de caractere proprii, iar culturile respective nu sînt întotdeauna o continuare directă a acelora din adevărata perioadă eneolitică, ni s-ar fi părut preferabilă separarea acestor două perioade în locul înglobării lor sub o singură denumire.

Oricum ar fi, eneoliticul din Slovacia este împărţit în trei faze; faza veche cuprinde în SV Slovaciei două faze tîrzii ale culturii Lengyel iar în E Slovaciei culturile Tiszapolgár şi Bodrogkeresztúr. Faza mijlocie e reprezentată în SV Slovaciei de cultura Baden (prin grupa Boleráz, care este etapa ei cea mai veche şi prin aceea mai nouă cu ceramică canelată „clasică"), iar în E Slovaciei prin elementele tîrzii ale culturii Bodrogkeresztúr împreună cu grupa Laznany şi cu etapa „clasică", ceva mai tîrzie, a culturii Baden. În sfîrşit, eneoliticul tîrziu este cunoscut în SV Slovaciei prin grupele Bosáca, Kostolac şi Kosihy-Caka, iar în E Slovaciei prin grupa Nyerseg-Zatin şi prin grupa mormintelor tumulare est-slovace.

Trecînd în revistă fiecare dintre aceste culturi şi grupe culturale, autorii diferitelor capitole propun şi unele sincronisme ce ne interesează direct. Astfel, penultima etapă a culturii Lengyel din E Slovaciei (grupa Brodzany-Nitra) este socotită sincronă cu cultura Tiszapolgár, iar pe baza corespondenţelor tipologice şi cu faza Cucuteni A—B (= Tripolie B II), deşi pe baza importurilor de piese metalice noi am socotit (şi socotim încă) mai valabilă sincronizarea culturii Tiszapolgár cu faza Cucuteni A3. Pentru ultima fază Lengyel (grupa Ludenice) este preconizat un sincronism cu Bodrogkeresztúr, Vinča-Pločnik, Gumelniţa şi Sălcuţa, pe baza văscioarelor bitronconice cu două torţi ca şi pe baza sincronismului dintre grupele culturale ce urmează în Slovacia după grupa Ludanice şi acelea ce urmează în România după cultura Gumelniţa.

Sincronizarea generală cu Gumelniţa şi Sălcuţa este însă prea vagă; dintre exemplele invocate de autori, vasele de la pl. XLIX/1—2 au într-adevăr corespondenţe în faza Gumelniţa B 1 de la Căscioarele şi în faza Sălcuţa IV, în timp ce acela de la pl. LI/2 este cu totul inconcludent, fiind deosebit de vasele din România. În orice caz însă, primele corespund sincronismului propus de noi între Gumelniţa B 1 (la care se poate adăuga Sălcuţa IV) şi Bodrogkeresztúr I—II, dar un paralelism cu Cucuteni B nu ni se pare posibil, ştiut fiind că această fază a culturii ceramicii pictate este sincronă cu cultura Cucuteni I.

În ceea ce priveşte cultura Tiszapolgár, ea nu urmează imediat după Tiszapolgár-Csőshalom-Oborin, deoarece recent s-a descoperit o grupă intermediară fără ceramică pictată, numită faza Proto-Tiszapolgár, precizată şi stratigrafic. Prima răspîndire masivă a metalurgiei în Slovacia este în legătură cu cultura Tiszapolgár. Ca sincronisme, autorul propune unul între Proto-Tiszapolgàr şi cea mai veche fază Tiszapolgàr, de o parte şi Cucuteni A- Tripolie B I, de altă parte, iar pentru restul culturii Tiszapolgár un paralelism cu Cucuteni A—B şi Tripolie B II, sincronisme ce corespund numai parţial cu acelea propuse de noi. Dacă s-ar admite că Tiszapolgár a dăinuit pînă în timpul fazei Cucuteni A—B, întreaga cultură Bodrogkeresztúr (care urmează după Tiszapolgár) ar trebui sincronizată exclusiv cu faza Cucuteni B, ceea ce nu ni se pare posibil întrucît piesele metalice de import venite din aria culturii Bodrogkeresztúr s-au descoperit chiar în aşezări Cucuteni A, nu numai în aşezări Cucuteni A—B, în condiţii stratigrafice sigure; de aceea ni se pare preferabil să rămînem deocamdată la sincronismele propuse de noi acum cîţiva ani.

Eneoliticul mijlociu este caracterizat în regiunile de răsărit ale zonei studiate prin cultura Baden, care se împarte şi cronologic şi cultural în două mari entităţi: grupa Boleráz şi cultura Baden „clasică". Pentru prima, autoarea (Viera Němejcová Pavúková) propune sincronismul cu „culturile" Cernavoda din România, asupra cărora a atras atenţia încă de acum cîţiva ani, cu cultura Ezero din Bulgaria şi „probabil" cu aşa-zisa fază Petreşti-Coţofeni din Transilvania; aceasta din urmă s-a dovedit însă a fi o creaţie artificială, deoarece ea nu a existat. De altfel ni se pare destul de problematic că cultura Petreşti a dăinuit pînă la începutul culturii Coţofeni, deoarece pătrunderile Bodrogkeresztúr în Transilvania, chiar dacă nu vor fi fost prea masive, trebuie să fi pus capăt evoluţiei culturii Petreşti. Cît priveşte faptul că prin sincronizarea cu cultura Cernavoda (trebuie precizat Cernavoda III) s-ar putea face şi una de ordin general cu grupul Horodiştea-Gorodsk şi Folteşti-Usatovo din Moldova şi dincolo de Prut, amintim că cercetătorii români care s-au ocupat cu această problemă în ultimul timp au arătat că nu se mai poate vorbi de un paralelism între Folteşti I şi Cernavoda III sau Boleráz, deoarece ultimele sînt posterioare etapei Folteşti I—Usatovo. Este sigur însă că unele paralele directe între Boleráz şi Horodiştea se pot stabili: iată de pildă vasul de la pl. LXVIII/5 (cultura Boleráz) care este strîns înrudit cu vasul aparţinînd culturii Horodiştea descoperit de noi la Hăbăşeşti (*Hăbăşeşti*, pl. CXXXVI/1 şi CSSSVII); în acelaşi timp vasul (pl. LXXII/7), din aceeaşi familie, aparţinînd culturii Baden, poate fi avut şi el în vedere.

După părerea autorilor, culturile Kostolac (Iugoslavia) şi Coţofeni (România), împreună cu grupa Bosaca (Slovacia) ar avea legături genetice cu cultura Baden şi s-au născut în zonele periferice de răspîndire ale acesteia din urmă. După părerea noastră însă, deşi nu avem încă un studiu de sinteză asupra culturii Coţofeni, aria ei de răspîndire şi legătura directă cu celelalte culturi din perioada de tranziţie de la Dunărea inferioară ne îndeamnă să nu o socotim derivată din cultura Baden şi născută în zona periferică de răspîndire a acesteia, chiar dacă toate acestea aparţin unor mari complexe culturale în care se întîlnesc elemente comune.

Pentru grupa Bosaca autorii arată că este tipic decorul Furchenstich şi acela în şnur, iar pentru cultura Kostolac se arată că ea, pornind din Iugoslavia, s-a întins pînă în Slovacia de sud, la Dunăre.

În sfîrşit, cu descrierea ultimelor grupe culturale — Kosiby-Caka, Nyirség-Zatin şi aceea a mormintelor tumulare din E Slovaciei — şi cu indicarea pătrunderilor elementelor străine în această zonă (cultura Glockenbecher şi influenţele culturii ceramicii decorate cu şnur) se încheie această carte bogată în fapte, ipoteze şi concluzii, care dă o imagine completă şi aproape la zi a epocii neo- şi eneolitice din Slovacia.

Credem că lunga noastră dare de seamă a putut scoate în evidenţă faptul că este vorba de o lucrare esenţială pentru toţi cercetătorii care se interesează de problemele epocilor respective din centrul şi sud-estul Europei, tratate în chip metodic şi ilustrate corespunzător, aşa încît fiecare dintre culturile şi grupele trecute în revistă sînt bine documentate atît prin indicarea clară a elementelor caracteristice cît şi prin prezentarea lor grafică. Atenţia acordată problemelor esenţiale legate de naşterea, dezvoltarea şi dispariţia diferitelor culturi şi legăturilor lor culturale şi cronologice cu culturile altor zone dovedeşte pe de o parte că autorii nu se mulţumesc cu o simplă prezentare a evoluţiei culturale în perioada şi regiunea cercetată, ci de un studiu temeinic, chiar dacă nu întotdeaune soluţiile adoptate pot fi considerate definitive şi dacă în unele cazuri nu putem subscrie la sincronismele propuse şi la unele dintre interpretări. În orice caz, Institutul arheologic din Nitra şi fostul lui director Anton Točik au contribuit la realizarea unei opere cu adevărat utile, pentru care toţi cei interesaţi în problemele neo-eneoliticului central şi sud-est european trebuie să le mulţumească.

Vladimir Dumitrescu

Pierre Ducrey, *Le traitement des prisonniers de guerre dans la Grèce antique des origines à la conquête romaine* (Thèse présentée à la Faculté des Lettres de l'Université de Lausanne pour obtenir le grade de docteur ès Lettres). Paris, Éditions E. De Boccard, 1968, 359 p. + 12 planşe afară din text.

Teza lui Pierre Ducrey, întocmită sub îndrumarea profesorilor Paul Collart şi Jean Béranger, de la Universitatea din Lausanne, apoi completată şi pregătită pentru tipar în cursul unui stagiu la Şcoala Franceză din Atena, se caracterizează prin două însuşiri preţioase, mai ales în acest gen de lucrări : un plan cuprinzător, care îmbrăţişează subiectul sub toate variatele-i aspecte, şi o informaţie întinsă, căreia nimic nu pare să-i fi scăpat din izvoarele antice ori din literatura modernă asupra războaielor în antichitate. Altă trăsătură lăudabilă a cărţii : alături de scrierile de orice fel ale autorilor antici se folosesc pe o scară întinsă textele epigrafice, a căror judicioasă triere şi interpretare vădesc influenţa exercitată asupra tînărului cercetător de învăţămîntul lui Louis Robert.

Din cele două mari împărţiri ale lucrării, prima — mai mult descriptivă — se ocupă de împrejurările în care cineva putea fi luat prizonier în lumea veche, ca şi de noţiunea de prizonier în teoria şi practica relaţiilor politice dintre cetăţile greceşti sau dintre greci şi barbari, pînă la cucerirea romană. După un lung studiu de vocabular, în care sînt examinate accepţia şi răspîndirea termenilor curent folosiţi pentru a exprima, calitatea de prins (de la homericul δμῶρ, trecînd prin αἰχμάλωτος, pînă la ἀνδράποδον şi σῶμα, frecvente în textele epigrafice şi papirologice ale epocii elenistice), se cercetează cu răgaz soarta captivilor din operaţiile militare de tot felul : lupte în cîmp deschis, asedii de cetăţi, expediţii în teritoriu barbar, razii ale piraţilor şi corsarilor. În partea a doua, în schimb, interesul auto-

În sfîrşit, cu descrierea ultimelor grupe culturale — Kosiby-Caka, Nyirség-Zatin şi aceea a mormintelor tumulare din E Slovaciei — şi cu indicarea pătrunderilor elementelor străine în această zonă (cultura Glockenbecher şi influenţele culturii ceramicii decorate cu şnur) se încheie această carte bogată în fapte, ipoteze şi concluzii, care dă o imagine completă şi aproape la zi a epocii neo- şi eneolitice din Slovacia.

Credem că lunga noastră dare de seamă a putut scoate în evidenţă faptul că este vorba de o lucrare esenţială pentru toţi cercetătorii care se interesează de problemele epocilor respective din centrul şi sud-estul Europei, tratate în chip metodic şi ilustrate corespunzător, aşa încît fiecare dintre culturile şi grupele trecute în revistă sînt bine documentate atît prin indicarea clară a elementelor caracteristice cît şi prin prezentarea lor grafică. Atenţia acordată problemelor esenţiale legate de naşterea, dezvoltarea şi dispariţia diferitelor culturi şi legăturilor lor culturale şi cronologice cu culturile altor zone dovedeşte pe de o parte că autorii nu se mulţumesc cu o simplă prezentare a evoluţiei culturale în perioada şi regiunea cercetată, ci de un studiu temeinic, chiar dacă nu întotdeaune soluţiile adoptate pot fi considerate definitive şi dacă în unele cazuri nu putem subscrie la sincronismele propuse şi la unele dintre interpretări. În orice caz, Institutul arheologic din Nitra şi fostul lui director Anton Točik au contribuit la realizarea unei opere cu adevărat utile, pentru care toţi cei interesaţi în problemele neo-eneoliticului central şi sud-est european trebuie să le mulţumească.

Vladimir Dumitrescu

Pierre Ducrey, *Le traitement des prisonniers de guerre dans la Grèce antique des origines à la conquête romaine* (Thèse présentée à la Faculté des Lettres de l'Université de Lausanne pour obtenir le grade de docteur ès Lettres). Paris, Éditions E. De Boccard, 1968, 359 p. + 12 planşe afară din text.

Teza lui Pierre Ducrey, întocmită sub îndrumarea profesorilor Paul Collart şi Jean Béranger, de la Universitatea din Lausanne, apoi completată şi pregătită pentru tipar în cursul unui stagiu la Şcoala Franceză din Atena, se caracterizează prin două însuşiri preţioase, mai ales în acest gen de lucrări : un plan cuprinzător, care îmbrăţişează subiectul sub toate variatele-i aspecte, şi o informaţie întinsă, căreia nimic nu pare să-i fi scăpat din izvoarele antice ori din literatura modernă asupra războaielor în antichitate. Altă trăsătură lăudabilă a cărţii : alături de scrierile de orice fel ale autorilor antici se folosesc pe o scară întinsă textele epigrafice, a căror judicioasă triere şi interpretare vădesc influenţa exercitată asupra tînărului cercetător de învăţămîntul lui Louis Robert.

Din cele două mari împărţiri ale lucrării, prima — mai mult descriptivă — se ocupă de împrejurările în care cineva putea fi luat prizonier în lumea veche, ca şi de noţiunea de prizonier în teoria şi practica relaţiilor politice dintre cetăţile greceşti sau dintre greci şi barbari, pînă la cucerirea romană. După un lung studiu de vocabular, în care sînt examinate accepţia şi răspîndirea termenilor curent folosiţi pentru a exprima, calitatea de prins (de la homericul δμῶρ, trecînd prin αἰχμάλωτος, pînă la ἀνδράποδον şi σῶμα, frecvente în textele epigrafice şi papirologice ale epocii elenistice), se cercetează cu răgaz soarta captivilor din operaţiile militare de tot felul : lupte în cîmp deschis, asedii de cetăţi, expediţii în teritoriu barbar, razii ale piraţilor şi corsarilor. În partea a doua, în schimb, interesul auto-

rului se oprește asupra *stării* de prizonier, cercetîndu-se sistematic tratamentul aplicat prinșilor în funcție de natura războiului în care se găseau implicați, dar și de propria condiție socială (sclavi sau oameni liberi).

Se trec în revistă și se analizează, în această ordine de idei, cazurile cunoscute de exterminare în masă a prizonierilor (de la măcelul simplu pînă la crucificare), apoi condițiile menținerii în captivitate și a exploatării lor eventuale : de la detențiunea prelungită pînă la munca forțată în mine sau la alte lucrări publice. Un capitol important al acestei părți e închinat profiturilor aduse de război, în care se cercetează împărțirea captivilor între comandantul victorios și trupa de sub ordinele sale, apoi vînzarea prizonierilor sau liberarea lor prin răscumpărare. Paragrafe speciale, de cel mai înalt interes, sînt consacrate prețului obișnuit al prizonierilor în lumea veche (după sex și aptitudini, dar și după epoci și regiuni), cuantumului răscumpărărilor (în funcție de condiția prinsului), în sfîrșit împărțirii beneficiilor între eventualii aliați. Se urmăresc cu discernămînt deosebirile de tratament dintre greci și barbari, oameni liberi și sclavi, apoi, în două capitole finale, se examinează uzanțele și legile care reglementau — îngrădind-o — comportarea arbitrară a învingătorilor (asylie, inviolabilitate religioasă) și, în cadrul aceleiași preocupări, răsunetul în opinia publică a tratamentului inuman aplicat învinșilor — indivizi sau colectivități, pe pămîntul Greciei sau în afara hotarelor ei.

E ușor de văzut, la capătul acestei succinte enumerări, că luarea-aminte a autorului s-a oprit — dacă nu asupra tuturor aspectelor subiectului tratat, cel puțin asupra celor mai importante. Lucrarea se înfățișează astfel cît se poate de completă și va rămîne pentru multă vreme o adevărată mină de informații pentru tot ce privește condiția prizonierilor în antichitate. Nenumărate probleme, considerate cunoscute, cîștigă în amploare și semnificație prin simpla strîngere laolaltă a știrilor de care se leagă. La aspectul așa-zicînd *faptic* al subiectului — biruințe și înfrîngeri consemnate în paginile istoriografilor sau în documente de arhivă — se adaugă nenumărate trăsături de comportare a învingătorilor și a învinșilor, observații asupra spiritului public și particular dintr-o epocă dată sau dintr-o regiune dată. Pînă la urmă, o astfel de monografie îmbracă semnificația unui studiu de mentalități (individuală și colectivă) sau a unei contribuții la istoria dreptului și a moralei publice de-a lungul celei mai interesante părți a antichității.

Cum am mai avut prilejul s-o spun, informația cărții e extrem de bogată. Abia dacă, ici și colo, i se pot aduce mici completări, de felul celor ce urmează.

P. 216 și n. 3: mi se pare îndoielnică afirmația după care la minele din Laurion n-ar fi avut loc niciodată răscoale de sclavi : cf. Athenaios VI 272 e (citînd pe Poseidonios) și Orosius, V 9,4—6.

P. 218 : „grota" întunecată și umedă în care ar fi fost închis regele Perseu (după Diodor XXXI 9,1—2) în realitate nu-i o *peșteră*, ci închisoarea îndeobște cunoscută sub numele de Tullianum, înspăimîntătoare în toate privințele și mai asemănătoare cu un puț decît cu o temniță.

P. 223 și n. 1 : despre meseria și personalitatea lui Aulos Kapreilios Timotheos, σωματέμπορος, sînt de văzut acum paginile lui M.I. Finley, în *Aspects of Antiquity. Discoveries and Controversies* (London, 1969), p. 162—176.

P. 249—251 : la lunga serie de texte privitoare la ostatici (militari și civili), puși în libertate cu sau fără răscumpărare, trebuie adăugat decretul histrian în cinstea solilor trimiși la Zalmodegikos... ὑπὲρ τῶν ὁμήρων (Pippidi, *Contribuții* [2], p. 170—171).

P. 274 : deși răspîndită, afirmația după care — în judecata lui Aristotel — „Barbare et esclave sont synonymes" mi se pare contestabilă, cum am încercat s-o dovedesc în volumul precedent al *Studiilor clasice*, p. 178—182 (aci mă mulțumesc să trimit la cuvintele : οὐκ εἰσὶν οἱ μὲν φύσει δοῦλοι, οἱ δ'ἐλεύθεροι, din *Politica*, 1254 a 34 urm).

P. 4 și 173, autorul se oprește cu interes asupra unor documente atît de prețioase pentru problemele războiului în antichitate ca decretul apolloniat pentru Hegesagoras

fiul lui Monimos (Pippidi-Popescu, *Dacia*, III, 1959, p. 187—201) şi acel histrian pentru Agathocles fiul lui Antiphilos (*Contribuţii*[2], p. 187—189).

Trei indici amănunţiţi — de termeni greci discutaţi în text, de nume proprii şi de materii — completează valoroasa lucrare şi-i facilitează consultarea.

D. M. Pippidi

Valeria Righini, *Lineamenti di storia economica della Gallia Cisalpina: la produttività fittile in età repubblicana*, Collection Latomus, vol. 119, Bruxelles, 1970.

Studiul Valeriei Righini îşi propune ca scop conturarea cadrului producţiei ceramice (vase, coroplastică arhitectonică, ţigle, cărămizi) din Gallia Cisalpina în epoca republicană.

Autoarea foloseşte ca punct de plecare, informaţia dată de Varro în *De re rustica* (XVI, 4), cu privire la tipul de îngrădire al fermelor din „ager Gallicus".

„Quartum fabrile saepimentum est novissimum, maceria. Huius fere species quattuor, quod fiunt a lapide, ut in agro Tusculano, *quod e lateribus coctilibus, ut in agro Gallico...*".

Folosirea cărămizilor arse pentru un asemenea tip de construcţie (destul de modest) îi sugerează autoarei ideea că acestea erau puţin costisitoare şi larg răspîndite în perioada respectivă (*De re rustica*, una dintre lucrările tîrzii ale lui Varro, se datează în jurul anului 37 î.e.n.).

Totuşi, izvorul literar nu era suficient pentru o astfel de concluzie. Din acest motiv, Valeria Righini procedează la analiza amănunţită a mărturiilor arheologice.

Cartea este împărţită în două părţi. Prima, intitulată „Fonti e materiali", stabileşte limitele cronologice şi topografice ale studiului de faţă şi face o scurtă investigaţie asupra materialelor de construcţie folosite de populaţiile preromane, pentru a vedea dacă folosirea cărămizii arse în epoca romană este o achiziţie nouă sau o moştenire a unor practici anterioare. Autoarea ajunge la constatarea că unicul exemplu de folosire a cărămizii arse ca material de construcţie este cetatea etruscă Marzabotto (Pian di Misano), unde însă — şi ca dimensiuni şi ca tehnică de fabricaţie (arderea este incompletă) — cărămizile sînt diferite de cele folosite în Gallia Cisalpina în epoca romană.

Răspîndirea cărămizii arse aici, începe să se facă de abia la sfîrşitul secolului al II-lea — începutul secolului I î.e.n., aşa cum ne-o dovedesc zidurile de la Aquileia, Verona, Vicentia. Folosirea cărămizii arse în această perioadă este documentată arheologic şi la alte edificii, publice (vezi micul teatru din Mevaniola şi cel din Mediolanum), private (Aquileia, Parma, Regium, Lepidi, Bononia etc.) şi funerare (în teritoriile Bononiei şi Albei Pompeia).

Avînd în vedere că la romani cărămida arsă nu este folosită înainte de Augustus [1], apar două probleme : de ce coloniştii au folosit-o ca material de construcţie şi care este originea ei. La prima întrebare răspunsul este mai mult intuitiv decît bazat pe mărturii sigure — arheologice sau literare. Autoarea consideră că prezenţa unor mari depozite de argilă, lipsa pietrei, precum şi clima foarte umedă au determinat adoptarea acestui material de construcţie. La a doua problemă răspunsul vine din însăşi descoperirile arheologice. Este vorba de cărămida etruscă (de aşa-numitul tip „lidian"), care se răspîndeşte în Gallia Cisalpina către sfîrşitul secolului al II-lea — începutul secolului I î.e.n. şi a cărei folosinţă se extinde în mod progresiv dinspre est spre vest, concomitent cu înaintarea colonizării romane.

[1] Vitruvius, *De architectura*.

fiul lui Monimos (Pippidi-Popescu, *Dacia*, III, 1959, p. 187—201) şi acel histrian pentru Agathocles fiul lui Antiphilos (*Contribuţii*[2], p. 187—189).

Trei indici amănunţiţi — de termeni greci discutaţi în text, de nume proprii şi de materii — completează valoroasa lucrare şi-i facilitează consultarea.

D. M. Pippidi

Valeria Righini, *Lineamenti di storia economica della Gallia Cisalpina : la produttività fittile in età repubblicana*, Collection Latomus, vol. 119, Bruxelles, 1970.

Studiul Valeriei Righini îşi propune ca scop conturarea cadrului producţiei ceramice (vase, coroplastică arhitectonică, ţigle, cărămizi) din Gallia Cisalpina în epoca republicană.

Autoarea foloseşte ca punct de plecare, informaţia dată de Varro în *De re rustica* (XVI, 4), cu privire la tipul de îngrădire al fermelor din ,,ager Gallicus".

,,Quartum fabrile saepimentum est novissimum, maceria. Huius fere species quattuor, quod fiunt a lapide, ut in agro Tusculano, *quod e lateribus coctilibus, ut in agro Gallico...*".

Folosirea cărămizilor arse pentru un asemenea tip de construcţie (destul de modest) îi sugerează autoarei ideea că acestea erau puţin costisitoare şi larg răspîndite în perioada respectivă (*De re rustica*, una dintre lucrările tîrzii ale lui Varro, se datează în jurul anului 37 î.e.n.).

Totuşi, izvorul literar nu era suficient pentru o astfel de concluzie. Din acest motiv, Valeria Righini procedează la analiza amănunţită a mărturiilor arheologice.

Cartea este împărţită în două părţi. Prima, intitulată ,,Fonti e materiali", stabileşte limitele cronologice şi topografice ale studiului de faţă şi face o scurtă investigaţie asupra materialelor de construcţie folosite de populaţiile preromane, pentru a vedea dacă folosirea cărămizii arse în epoca romană este o achiziţie nouă sau o moştenire a unor practici anterioare. Autoarea ajunge la constatarea că unicul exemplu de folosire a cărămizii arse ca material de construcţie este cetatea etruscă Marzabotto (Pian di Misano), unde însă — şi ca dimensiuni şi ca tehnică de fabricaţie (arderea este incompletă) — cărămizile sînt diferite de cele folosite în Gallia Cisalpina în epoca romană.

Răspîndirea cărămizii arse aici, începe să se facă de abia la sfîrşitul secolului al II-lea — începutul secolului I î.e.n., aşa cum ne-o dovedesc zidurile de la Aquileia, Verona, Vicentia. Folosirea cărămizii arse în această perioadă este documentată arheologic şi la alte edificii, publice (vezi micul teatru din Mevaniola şi cel din Mediolanum), private (Aquileia, Parma, Regium, Lepidi, Bononia etc.) şi funerare (în teritoriile Bononiei şi Albei Pompeia).

Avînd în vedere că la romani cărămida arsă nu este folosită înainte de Augustus [1], apar două probleme : de ce coloniştii au folosit-o ca material de construcţie şi care este originea ei. La prima întrebare răspunsul este mai mult intuitiv decît bazat pe mărturii sigure — arheologice sau literare. Autoarea consideră că prezenţa unor mari depozite de argilă, lipsa pietrei, precum şi clima foarte umedă au determinat adoptarea acestui material de construcţie. La a doua problemă răspunsul vine din însăşi descoperirile arheologice. Este vorba de cărămida etruscă (de aşa-numitul tip ,,lidian"), care se răspîndeşte în Gallia Cisalpina către sfîrşitul secolului al II-lea — începutul secolului I î.e.n. şi a cărei folosinţă se extinde în mod progresiv dinspre est spre vest, concomitent cu înaintarea colonizării romane.

---

[1] Vitruvius, *De architectura*.

Imaginea producţiei ceramice din Gallia Cisalpina este completată şi de un scurt capitol referitor la coroplastica arhitectonică, ex-vota, vase. Din acest punct de vedere, lucrarea nu apare bine echilibrată, rezervîndu-se un loc prea mic pentru aceste ultime trei categorii ceramice care au cunoscut o largă răspîndire. Centrele productive ale acestora se concentrează în principal la Ariminum (începînd cu secolul al III-lea î.e.n.) şi la Aquileia (secolul al II-lea î.e.n.). Descoperirile făcute dovedesc existenţa în Italia de nord a unei continuităţi a ceramicii şi coroplasticii arhitectonice, de la ceramica cu firnis negru de imitaţie campană şi coroplastica de epocă republicană, la terra sigillata nord-italică şi coroplastica de epocă imperială.

Partea a doua a lucrării Valeriei Righini, intitulată „Transformazione ed assetto dell'economia cisalpina", nu face altceva decît să reia şi să sublinieze problemele discutate deja în prima parte a cărţii. Amintim aici explicaţia dată dezvoltării producţiei de vase şi a coroplasticii arhitectonice.

Autoarea consideră că o primă cauză o constituie originea coloniştilor, care găsind aici o abundenţă de materie primă, n-au făcut decît să continue o activitate deja practicată îndelung în regiunile lor de baştină. Producţia coroplastică şi ceramică, în special cea de la Ariminum, dovedeşte strînsa dependenţă de curentele de gust meridional, afirmînd astfel încă o dată dorinţa coloniştilor de a se menţine legaţi de lumea lor de origină.

O a doua cauză, subliniată în mod deosebit, o constituie faptul că Italia de nord era o piaţă capabilă să asimileze astfel de produse artizanale, dînd posibilitatea coloniştilor de a exporta spre interiorul teritoriului „sostituendo così la loro produzione all'importazione dei tradizionali centri produttivi peninsulari" [2].

Înainte de a încheia această prezentare, atragem atenţia asupra hărţii ce însoţeşte studiul recenzat şi care ajută mult la urmărirea textului, precum şi asupra concluziilor care sintetizează principalele probleme, expuse uneori mai puţin clar în restul lucrării.

Domăneanţu Catrinel

A.L.F. Rivet, *Town and Country in Roman Britain*, Londra, Hutchinson, 1968 (1958, ed. a II-a 1964, retip. 1966, 1968), 196 p. in 8°, 9 fig., 1 pl.

În prefaţă autorul previne cititorul că volumul nu este destinat specialiştilor, nefiind o introducere în cunoaşterea Britaniei Romane. Conţinutul cărţii este legat mai mult de aşezările civile din provincie, şi mai puţin de evoluţia militară, de religie sau artă. Într-adevăr, cartea de faţă se arată a fi mai curînd o orientare generală asupra subiectului amintit, fapt dovedit şi de încărcarea fiecărui capitol cu o bibliografie masivă şi serioasă, trimiţînd la toate sursele de documentare, de la izvoare literare antice pînă la ultimele descoperiri arheologice date publicităţii.

Cap. 1, *Natura mărturiilor*, grupează sursele de informare privind cele patru secole de evoluţie a Britaniei sub stăpînire romană (fiecare paragraf, evident, cu bibliografia sa): 1) *Mărturii literare*; 2) *Mărturii epigrafice* (numite de autor „poziţia de mijloc între literatura pură şi arheologie"); 3) *Mărturii arheologice* aici, autorul aminteşte rolul parţial nefast al secolului trecut (fapt valabil mai puţin pentru noi în afară de cîteva mari excepţii de la sfîrşitul secolului al XIX-lea şi începutul celui prezent), datorită neînţelegerii principiului stratigrafiei. Se subliniază aici rolul de seamă al studiului aerian al terenului care oferă între altele şi avantajul de a feri obiectivele arheologice de distrugeri. 4) *Mărturii prin analogie* (cu zonele învecinate, dar şi cu Imperiul Roman în genere). 5) *Opiniile savanţilor contemporani.* Aici este luat în considerare aportul cerce-

[2] Valeria Righini, *Lineamenti di storia economica . . .*, p. 99.

Imaginea producţiei ceramice din Gallia Cisalpina este completată şi de un scurt capitol referitor la coroplastica arhitectonică, ex-vota, vase. Din acest punct de vedere, lucrarea nu apare bine echilibrată, rezervîndu-se un loc prea mic pentru aceste ultime trei categorii ceramice care au cunoscut o largă răspîndire. Centrele productive ale acestora se concentrează în principal la Ariminum (începînd cu secolul al III-lea î.e.n.) şi la Aquileia (secolul al II-lea î.e.n.). Descoperirile făcute dovedesc existenţa în Italia de nord a unei continuităţi a ceramicii şi coroplasticii arhitectonice, de la ceramica cu firnis negru de imitaţie campană şi coroplastica de epocă republicană, la terra sigillata nord-italică şi coroplastica de epocă imperială.

Partea a doua a lucrării Valeriei Righini, intitulată „Transformazione ed assetto dell'economia cisalpina", nu face altceva decît să reia şi să sublinieze problemele discutate deja în prima parte a cărţii. Amintim aici explicaţia dată dezvoltării producţiei de vase şi a coroplasticii arhitectonice.

Autoarea consideră că o primă cauză o constituie originea coloniştilor, care găsind aici o abundenţă de materie primă, n-au făcut decît să continue o activitate deja practicată îndelung în regiunile lor de baştină. Producţia coroplastică şi ceramică, în special cea de la Ariminum, dovedeşte strînsa dependenţă de curentele de gust meridional, afirmînd astfel încă o dată dorinţa coloniştilor de a se menţine legaţi de lumea lor de origină.

O a doua cauză, subliniată în mod deosebit, o constituie faptul că Italia de nord era o piaţă capabilă să asimileze astfel de produse artizanale, dînd posibilitatea coloniştilor de a exporta spre interiorul teritoriului „sostituendo così la loro produzione all'importazione dei tradizionali centri produttivi peninsulari" [2].

Înainte de a încheia această prezentare, atragem atenţia asupra hărţii ce însoţeşte studiul recenzat şi care ajută mult la urmărirea textului, precum şi asupra concluziilor care sintetizează principalele probleme, expuse uneori mai puţin clar în restul lucrării.

Domăneanţu Catrinel

A.L.F. Rivet, *Town and Country in Roman Britain*, Londra, Hutchinson, 1968 (1958, ed. a II-a 1964, retip. 1966, 1968), 196 p. in 8°, 9 fig., 1 pl.

În prefaţă autorul previne cititorul că volumul nu este destinat specialiştilor, nefiind o introducere în cunoaşterea Britaniei Romane. Conţinutul cărţii este legat mai mult de aşezările civile din provincie, şi mai puţin de evoluţia militară, de religie sau artă. Într-adevăr, cartea de faţă se arată a fi mai curînd o orientare generală asupra subiectului amintit, fapt dovedit şi de încărcarea fiecărui capitol cu o bibliografie masivă şi serioasă, trimiţînd la toate sursele de documentare, de la izvoare literare antice pînă la ultimele descoperiri arheologice date publicităţii.

Cap. 1, *Natura mărturiilor*, grupează sursele de informare privind cele patru secole de evoluţie a Britaniei sub stăpînire romană (fiecare paragraf, evident, cu bibliografia sa) : 1) *Mărturii literare* ; 2) *Mărturii epigrafice* (numite de autor „poziţia de mijloc între literatura pură şi arheologie") ; 3) *Mărturii arheologice* aici, autorul aminteşte rolul parţial nefast al secolului trecut (fapt valabil mai puţin pentru noi în afară de cîteva mari excepţii de la sfîrşitul secolului al XIX-lea şi începutul celui prezent), datorită neînţelegerii principiului stratigrafiei. Se subliniază aici rolul de seamă al studiului aerian al terenului care oferă între altele şi avantajul de a feri obiectivele arheologice de distrugeri. 4) *Mărturii prin analogie* (cu zonele învecinate, dar şi cu Imperiul Roman în genere). 5) *Opiniile savanţilor contemporani*. Aici este luat în considerare aportul cerce-

[2] Valeria Righini, *Lineamenti di storia economica . . .*, p. 99.

tărilor moderne arheologice ca adaos şi mai puţin ca înlocuire a vechilor concluzii.

Se atrage atenţia, în încheierea capitolului, că studiul Britaniei Romane nu se poate face izolat, ci ca parte componentă a Imperiului Roman.

Cap. 2. *Substratul celtic.* Un astfel de capitol era inevitabil, dată fiind necesitatea cunoaşterii stadiului celtic de dezvoltare pentru înţelegerea evoluţiei ulterioare a societăţii britanice în cursul romanizării. În cadrul acestui substrat, belgii formau elementul cel mai avansat al populaţiei din Britania preromană. Altfel, în mare, compoziţia triburilor celtice, structura socială şi gradul lor de dezvoltare erau foarte variate în preajma venirii romanilor.

Cap. 3. *Administraţia romană.* Sistemul guvernării provinciale a fost introdus, cum se ştie, în vremea lui Augustus. Autorul atrage însă atenţia că, în cazul Britaniei Romane, oraşele trebuiesc privite ca centre ale unor arii tribale existente, spre deosebire de lumea mediterană unde procesul era invers. Deşi Britania Romană avea să fie atinsă — şi nu periferic — de marile evenimente politice din Imperiu (împărţirea Britaniei în două provincii de către Septimius Severus, *Constitutio Antoniniana*, dată de Caracalla în 212, şi apoi reformele lui Diocletian din 296), este interesant de ştiut că o serie de relaţii sociale din sînul societăţii celte rămîn neschimbate multă vreme, fapt ce n-a împiedicat însă ca formele administrative romane să fie menţinute concomitent.

Cap. 4. *Romanizarea — oraşe.* Organizarea politică romană avea să fie impusă treptat, determinată fiind, strategic, de aspectul politic al situaţiei originare şi numai secundar de situaţia naturală (după cum arată autorul). Un rol covîrşitor în romanizare l-a avut construirea drumurilor, care a dus la întărirea vechilor aşezări şi la crearea altora noi. În numeroase aşezări cunoscute arheologic, templele romane celtice sînt o dovadă a convieţuirii urbane.

Cap. 5. *Romanizarea — aşezări rurale.* Aici romanizarea a fost mai lentă, în măsura în care populaţia rurală trecea la o folosire sporită a bunurilor romane şi la o adoptare a unui stil roman de viaţă, dar continua să cultive pămîntul după obiceiurile ei vechi. Tipurile de *villae* încep să se modifice după cele romane abia spre sfîrşitul secolului I e.n. Secolul al III-lea avea să înregistreze o perioadă de declin, dar sfîrşitul aceluiaşi secol surprinde o mare înviorare, ca şi în cazul oraşelor de altfel. Reîntorcîndu-se la romanizare, e interesantă concluzia autorului, pare-se justificată, că în Britania derexemplu spre deosebire, de Italia, unde procesul este centrifug, romanizarea aşezărilor rurale britanice se manifestă centripet. Referindu-se la volumul de faţă în general şi la acest capitol în special, Marcel Renard (recenzie în *Latomus*, XVIII, fasc. 4, oct.-dec. 1959, p. 861) deplîngea lipsa unei lucrări de sinteză privind aşezările rurale din Britania Romană. Nu avem cunoştinţă, pînă azi, de apariţia unei astfel de lucrări. În plus, recenzentul remarca pe bună dreptate că A.L.F. Rivet se rezumă în capitolul de faţă doar la aşezările de şes.

Cap. 6. *Geografie politică.* Este, în fond, un capitol ce ţine loc de concluzii, dar e mult mai util decît orice fel de concluzii, pentru că este o rezultantă logică a coroborării tuturor datelor din capitolele precedente, dînd o imagine destul de limpede a Britaniei Romane în cele patru secole de dominaţie romană, limpede pe măsura cunoştinţelor la care se ajunsese în momentul scrierii sintezei la care ne referim. Rezolvarea se efectuează prin implicarea a trei chestiuni: 1) Stabilirea identităţii şi a graniţelor unităţilor *coloniae* şi *civitates* şi graniţele teritoriului atribuit fiecăreia; 2) descoperirea identităţii şi graniţelor *pagi*-lor în care *territoria civitatum* erau împărţite; 3) ca un corolar al acestora, a considera care — dacă există vreuna — din unităţile mai mici a dobîndit în cele din urmă un rang mai înalt.

Urmează o analiză destul de amănunţită

potrivit subîmpărţirii Britanici Romane în 16 zone destul de bine delimitate.

Închei prin a arăta că poate nu interesul direct al sintezei de faţă este cel care primează pentru noi, poate nu conţinutul ei, ci forma simplă, exemplar de concisă şi limpede în care a fost elaborată pe baza tuturor materialelor existente într-un anumit stadiu al cercetării istorico-arheologice şi într-un domeniu de importanţă majoră. De altfel, unul din recenzenţii cărţii în discuţie, C.E. Stevens, (*Journal of Roman Studies*, XLIX, 1959, I şi II, p. 188) cu toate că remarca unele lipsuri mărunte şi chiar scăpări care, cred eu, sînt inerente unei lucrări de acest gen, scria: ,,it is a splendit job". Atît ca sinteză, cît şi prin eleganţa stilului, asupra căruia, fireşte, nouă ne era mai greu să formulăm o judecată.

Al. Barnea

Charles Thomas (ed.), *Rural Settlement in Roman Britain* (C.B.A. Research Report, No. 7) Londra: Council for British Archaeology, 1966, VI, 130 p., 12 pl., 39 fig.

Aşa cum îl arată titlul, volumul este o culegere de materiale publicate sau de descoperiri efectuate pînă 1965 şi prezentate la începutul aceluiaşi an la Oxford în cadrul unui colocviu privind aşezările rurale din Britania Romană, mai curînd cele cu caracter ,,indigen" decît *villae* de tip roman. Ordinea aleasă pentru publicarea lor în volum este cea geografică, de la NE la SV Insulei.

Nu voi trece în revistă fiecare din cele 11 comunicări, deşi acestea se arată mai mult decît nişte simple dări de seamă. Cred că mai interesantă este concepţia generală existentă la majoritatea autorilor, care sînt gata să folosească toate mijloacele posibile, moderne sau clasice, pentru rezolvarea uneia sau alteia din chestiunile în discuţie. Aşa de pildă, aerofotometria apare ca indispensabilă într-un astfel de subiect, în care numai cercetarea arheologică clasică n-ar putea da rezultate pentru că ar rămîne la suprafeţe prea restrînse şi fără vreun orizont. Sau, în cercetarea activităţii predominante dintr-o aşezare rurală romano-britanică din Lincolshire (est de Stamford), autorul ajunge la concluzii mai solide ajutîndu-se şi de analiza polenică. Evident, nici unul din mijloacele de cercetare nu este folosit independent — şi astfel devin convingătoare concluziile autorilor în marea lor majoritate — ci toate converg destul de concis, uneori aproape matematic, în sensul demonstraţiei, chiar dacă, uneori, anumite mărturii arheologice sînt supralicitate (observaţia din urmă mi se pare justificată şi aparţine lui A.L.F. Rivet în recenzia sa din *Journal of Roman Studies*, LVII, 1967, p. 274).

În privinţa aşezărilor rurale din Britania Romană, am regăsit demonstrată aici — fireşte nuanţată cu noi elemente — transformarea spre finele secolului I e.n. a aşezărilor rurale de tip celtic în *villae* rectangulare înălţate după modelul roman. Astfel se poate conchide asupra utilităţii culegerii de faţă nu numai prin conţinut şi metode de lucru, dar şi prin noile precizări privind delimitarea mai exactă a ceea ce este celtic şi ceea ce este roman în viaţa rurală din Britania Romană, mai ales la începuturile contactelor romano-britanice.

Al. Barnea

potrivit subîmpărţirii Britanici Romane în 16 zone destul de bine delimitate.

Închei prin a arăta că poate nu interesul direct al sintezei de faţă este cel care primează pentru noi, poate nu conţinutul ei, ci forma simplă, exemplar de concisă şi limpede în care a fost elaborată pe baza tuturor materialelor existente într-un anumit stadiu al cercetării istorico-arheologice şi într-un domeniu de importanţă majoră. De altfel, unul din recenzenţii cărţii în discuţie, C.E. Stevens, (*Journal of Roman Studies*, XLIX, 1959, I şi II, p. 188) cu toate că remarca unele lipsuri mărunte şi chiar scăpări care, cred eu, sînt inerente unei lucrări de acest gen, scria : ,,it is a splendit job". Atît ca sinteză, cît şi prin eleganţa stilului, asupra căruia, fireşte, nouă ne era mai greu să formulăm o judecată.

Al. Barnea

Charles Thomas (ed.), *Rural Settlement in Roman Britain* (C.B.A. Research Report, No. 7) Londra : Council for British Archaeology, 1966, VI, 130 p., 12 pl., 39 fig.

Aşa cum îl arată titlul, volumul este o culegere de materiale publicate sau de descoperiri efectuate pînă 1965 şi prezentate la începutul aceluiaşi an la Oxford în cadrul unui colocviu privind aşezările rurale din Britania Romană, mai curînd cele cu caracter ,,indigen" decît *villae* de tip roman. Ordinea aleasă pentru publicarea lor în volum este cea geografică, de la NE la SV Insulei.

Nu voi trece în revistă fiecare din cele 11 comunicări, deşi acestea se arată mai mult decît nişte simple dări de seamă. Cred că mai interesantă este concepţia generală existentă la majoritatea autorilor, care sînt gata să folosească toate mijloacele posibile, moderne sau clasice, pentru rezolvarea uneia sau alteia din chestiunile în discuţie. Aşa de pildă, aerofotometria apare ca indispensabilă într-un astfel de subiect, în care numai cercetarea arheologică clasică n-ar putea da rezultate pentru că ar rămîne la suprafeţe prea restrînse şi fără vreun orizont. Sau, în cercetarea activităţii predominante dintr-o aşezare rurală romano-britanică din Lincolshire (est de Stamford), autorul ajunge la concluzii mai solide ajutîndu-se şi de analiza polenică. Evident, nici unul din mijloacele de cercetare nu este folosit independent — şi astfel devin convingătoare concluziile autorilor în marea lor majoritate — ci toate converg destul de concis, uneori aproape matematic, în sensul demonstraţiei, chiar dacă, uneori, anumite mărturii arheologice sînt supralicitate (observaţia din urmă mi se pare justificată şi aparţine lui A.L.F. Rivet în recenzia sa din *Journal of Roman Studies*, LVII, 1967, p. 274).

În privinţa aşezărilor rurale din Britania Romană, am regăsit demonstrată aici — fireşte nuanţată cu noi elemente — transformarea spre finele secolului I e.n. a aşezărilor rurale de tip celtic în *villae* rectangulare înălţate după modelul roman. Astfel se poate conchide asupra utilităţii culegerii de faţă nu numai prin conţinut şi metode de lucru, dar şi prin noile precizări privind delimitarea mai exactă a ceea ce este celtic şi ceea ce este roman în viaţa rurală din Britania Romană, mai ales la începuturile contactelor romano-britanice.

Al. Barnea

Corpus Inscriptionum Latinarum consilio et auctoritate Academiae Scientiarum Germanicae editum. _Voluminis quarti supplementi pars tertia_ edidit Matthaeus della Corte (+). _Inscriptiones Pompeianae parietariae et vasorum fictilium annis 1951—1956 repertae_, edendas curavit Fulcherus Weber. _Inscriptiones Herculanenses parietariae et vasorum fictilium_ edidit Pius Ciprotti. Berolini apud W. de Gruyter et socios, 1970, 4. Lieferung.

Fascicula pe care o prezentăm se înscrie în seria de volume inițiate cu un secol în urmă (1871) cu scopul de a se publica inscripțiile cursive descoperite pe zidurile, vasele sau tablele cerate de la Herculanum, Pompei sau Stabiae. Este vorba deci nu de inscripțiile săpate pe piatră, ci de cele scrise cu vopsea sau zgîriate pe ziduri, vase, tăblițe cerate sau alte obiecte. Primul volum care cuprinde astfel de documente — al IV-lea din cadrul colecției *Corpus Inscriptionum Latinarum* — a fost publicat de C. Zangemeister și R. Schoene în 1871 (retipărit în 1957) și înglobează inscripții de pe zidurile Pompeiului. Mai tîrziu, mulțimea descoperirilor făcute în decursul anilor a necesitat publicarea de volume suplimentare care să cuprindă atît noile inscripții de pe ziduri, dar și pe cele aflate pe tăblițele cerate sau vase ceramice. După anul 1871 materialul nou a fost adunat în *supplementa*, compuse la rîndul lor din mai multe *partes*. Partea I a apărut în 1898 (retipărită în 1968) și o datorăm lui C. Zangemeister. Ea conține în exclusivitate inscripții de pe tablele cerate de la Pompei. Partea a II-a, cu inscripțiile de pe ziduri și de pe vase tot de la Pompei, a fost publicată în 1909 (retipărită în 1968) de către A. Mau. În sfîrșit, partea a III-a, din care face parte și fascicula noastră, a fost pregătită de către Mattheo della Corte și Pio Ciprotti. În partea a III-a au fost grupate inscripții de pe ziduri și vase atît de la Pompei, cît și de la Herculanum. Între anii 1952—1963 au apărut trei fascicule din cadrul acestei părți, iar cea de față este a patra (apărută în 1970).

În principal, fascicula a patra cuprinde inscripțiile descoperite la Pompei între anii 1951—1956, iar la Herculanum între anii 1929—1940. La acestea au fost adăugate însă și alte documente apărute mai înainte sau după această dată. Inscripțiile editate în fascicula noastră apăruseră deja în unele periodice din Italia, fiind publicate în special de Mattheo della Corte. Cu ocazia strîngerii lor în Corpus-ul de față unele lecturi au fost revizuite, iar comentariul îmbunătățit. La munca de revizuire și reeditare s-a angajat epigrafistul est-german V. Weber, de la Zentral Institut für Alte Geschichte und Archäologie al Academiei de științe din Berlin, precum și Johannes Krimmrey, Roland Gründel, Klaus Wachtel și alți specialiști de la aceeași instituție.

Documentele editate sînt de mare interes pentru cunoașterea, în amănunt, a civilizației și culturii romane, fiindcă ele ne relevă aspecte ale vieții puțin sau de loc cunoscute în alte părți ale lumii. Ca și în seria de volume anterioare, inscripțiile publicate acum ne fac să aflăm aspecte ale agitației electorale și aceasta mai cu seamă prin menționarea unor personagii, ca și prin îndemnurile felurite de a fi alese. Zidurile orașelor Pompei și Herculanum poartă numeroase „afișe"—așa zisele *programmata*—realizate cu vopsea roșie.

Alte documente ne introduc în viața zilnică și chiar intimă a oamenilor. Întîlnim exerciții de scris—mai cu seamă repetarea literelor alfabetului—sau versuri din poeții clasici. Acestea, ca și mulțimea inscripțiilor cursive ne fac să credem că numărul analfabeților în orașe nu era prea mare, de vreme ce toate aceste inscripții trebuiau să fie citite. Unele documente epigrafice menționează colegii profesionale sau grupuri de prieteni, altele sînt anunțuri pentru serbări publice, cu lupte de gladiatori, reclame

pentru camere de închiriat la hoteluri, în sfîrşit, ele ne pomenesc întîmplări zilnice, ca de pildă furturi, împodobirea unei haine, naşterea unui copil etc. De un mare interes pentru viaţa economică sînt chitanţele încheiate între diferite persoane, precum şi reclamele pentru unele alimente şi băuturi, cărora li se dau şi preţurile.

Documente de genul acestora nu sînt multe în imperiul roman. Ele s-au putut găsi numai în oraşe ca Pompei sau Herculanum unde lava distrugătoare de viaţă le-a păstrat în condiţii bune. De aceea strîngerea şi editarea lor în volume trebuie mereu salutată ca o realizare remarcabilă în domeniul istoriei vechi, realizare care, în cazul de faţă, o datorăm, pe de o parte epigrafiştilor din Berlin, pe de alta, Editurii W. de Gruyter, de mult celebră prin operele ştiinţifice publicate de ea.

Volumul cuprinde foarte numeroase facsimile, aproape la fiecare inscripţie, ceea ce oferă specialistului posibilitatea verificării lecturii, şi în acelaşi timp, îndemnul de a descifra textele încă necitite. Fascicula de faţă nu are un indice, ceea ce ne lasă să credem că el va fi alcătuit pentru mai multe *partes* şi va fi adăugat la un volum viitor.

Emilian Popescu

László Várady, *Das letzte Jahrhundert Pannoniens (376—476)*, Akadémiai Kiadó, Budapesta, 1969, 600 p.

Învăţatul maghiar Lásló Várady analizează, în lucrarea pe care o prezentăm, una din perioadele cele mai puţin clare ale istoriei romane tîrzii: abandonarea („Preisgabe”) provinciilor apusene în secolul al V-lea, ca urmare a instalării treptate a popoarelor în migraţie.

În cadrul acestei vaste problematici, L. Várady se ocupă cu precădere de procesul istoric care a caracterizat ultimul secol al provinciei Pannonia, perioadă cuprinsă între anii 376—, 476.

Sprijinindu-se pe un bogat material documentar şi bibliografic (sînt menţionate peste 90 de izvoare scrise şi 140 de lucrări generale şi speciale), autorul reuşeşte să dea o interpretare nouă şi în general convingătoare unor evenimente istorice cercetate şi de alţi învăţaţi, unii de renume mondial ca: Alföldi Andreas, Schmidt Ludwig, Stein Ernst etc.

Argumentarea lui Várady se sprijină în special pe izvoarele scrise, cele arheologice fiind folosite sporadic şi numai atunci cînd sînt indispensabile. Ţinînd seama de caracterul istoric al operei lui Várady, metoda învăţatului maghiar este explicabilă, credem totuşi că uneori şi mai ales acolo unde izvoarele scrise nu sînt destul de convingătoare, documentele arheologice sînt cele mai concludente.

În cercetarea izvoarelor, învăţatul maghiar foloseşte metoda microfilologică şi corelativ-combinatorie, considerînd că a găsit „cheia unor probleme nelămurite ale istoriei Pannoniei în ultimul secol” (p. 15).

Aspectele studiate sînt numeroase, variate şi foarte importante nu numai în ceea ce priveşte problema stăpînirii romane în Pannonia cît şi a problemei generale a continuităţii elementelor romane sau romanizate. Pe parcursul celor 600 de pagini de text şi note, Várady demonstrează o continuitate permanentă a autorităţii romane în Pannonia pînă la anul 476, spre deosebire de alţi învăţaţi, după care provincia ar fi fost abandonată în prima jumătate a secolului al V-lea.

Învăţatul maghiar grupează materialul în cadrul a şase intervale cronologice şi anume: „Primii ani ai federaţilor pannonici”, 376—386; „În timpul uzurpării lui Eugenius şi începutul regimului lui Stilico”, 388—399; „Pacificare şi foedus nou în Pannonia”, 399—400; „Federaţii pannonici în primul deceniu al secolului al V-lea”, 400—410; „Pannonia în vecinătatea hunilor şi în timpul ultimelor

pentru camere de închiriat la hoteluri, în sfîrşit, ele ne pomenesc întîmplări zilnice, ca de pildă furturi, împodobirea unei haine, naşterea unui copil etc. De un mare interes pentru viaţa economică sînt chitanţele încheiate între diferite persoane, precum şi reclamele pentru unele alimente şi băuturi, cărora li se dau şi preţurile.

Documente de genul acestora nu sînt multe în imperiul roman. Ele s-au putut găsi numai în oraşe ca Pompei sau Herculanum unde lava distrugătoare de viaţă le-a păstrat în condiţii bune. De aceea strîngerea şi editarea lor în volume trebuie mereu salutată ca o realizare remarcabilă în domeniul istoriei vechi, realizare care, in cazul de faţă, o datorăm, pe de o parte epigrafiştilor din Berlin, pe de alta, Editurii W. de Gruyter, de mult celebră prin operele ştiinţifice publicate de ea.

Volumul cuprinde foarte numeroase facsimile, aproape la fiecare inscripţie, ceea ce oferă specialistului posibilitatea verificării lecturii, şi în acelaşi timp, îndemnul de a descifra textele încă necitite. Fascicula de faţă nu are un indice, ceea ce ne lasă să credem că el va fi alcătuit pentru mai multe *partes* şi va fi adăugat la un volum viitor.

Emilian Popescu

László Várady, *Das letzte Jahrhundert Pannoniens (376—476)*, Akadémiai Kiadó, Budapesta, 1969, 600 p.

Învăţatul maghiar Lásló Várady analizează, în lucrarea pe care o prezentăm, una din perioadele cele mai puţin clare ale istoriei romane tîrzii: abandonarea („Preisgabe") provinciilor apusene în secolul al V-lea, ca urmare a instalării treptate a popoarelor în migraţie.

În cadrul acestei vaste problematici, L. Várady se ocupă cu precădere de procesul istoric care a caracterizat ultimul secol al provinciei Pannonia, perioadă cuprinsă între anii 376—, 476.

Sprijinindu-se pe un bogat material documentar şi bibliografic (sînt menţionate peste 90 de izvoare scrise şi 140 de lucrări generale şi speciale), autorul reuşeşte să dea o interpretare nouă şi în general convingătoare unor evenimente istorice cercetate şi de alţi învăţaţi, unii de renume mondial ca: Alföldi Andreas, Schmidt Ludwig, Stein Ernst etc.

Argumentarea lui Várady se sprijină în special pe izvoarele scrise, cele arheologice fiind folosite sporadic şi numai atunci cînd sînt indispensabile. Ţinînd seama de caracterul istoric al operei lui Várady, metoda învăţatului maghiar este explicabilă, credem totuşi că uneori şi mai ales acolo unde izvoarele scrise nu sînt destul de convingătoare, documentele arheologice sînt cele mai concludente.

În cercetarea izvoarelor, învăţatul maghiar foloseşte metoda microfilologică şi corelativ-combinatorie, considerînd că a găsit „cheia unor probleme nelămurite ale istoriei Pannoniei în ultimul secol" (p. 15).

Aspectele studiate sînt numeroase, variate şi foarte importante nu numai în ceea ce priveşte problema stăpînirii romane în Pannonia cît şi a problemei generale a continuităţii elementelor romane sau romanizate. Pe parcursul celor 600 de pagini de text şi note, Várady demonstrează o continuitate permanentă a autorităţii romane în Pannonia pînă la anul 476, spre deosebire de alţi învăţaţi, după care provincia ar fi fost abandonată în prima jumătate a secolului al V-lea.

Învăţatul maghiar grupează materialul în cadrul a şase intervale cronologice şi anume: „Primii ani ai federaţilor pannonici", 376—386; „În timpul uzurpării lui Eugenius şi începutul regimului lui Stilico", 388—399; „Pacificare şi foedus nou în Pannonia", 399—400; „Federaţii pannonici în primul deceniu al secolului al V-lea", 400—410; „Pannonia în vecinătatea hunilor şi în timpul ultimelor

decenii", 410—476. Urmează apoi un epilog în care se formulează o serie de considerente asupra evoluţiei istorice a ţinutului pannonic în perioada următoare anului 476.

Pentru o mai bună înţelegere a concluziilor Várady prezintă într-un fel de rezumat („Summa operis") desfăşurarea evenimentelor, istorice în viziunea la care a ajuns.

Substanţialul capitol de note împreună cu cele şase *excursus* „Zosimiana": Ţinutul în care au fost aşezaţi federaţii pannonici; Statutul Valeriei etc. nu fac decît să aducă noi date şi preţioase lămuriri în desluşirea problemelor tratate.

Lista bibliografică a lucrărilor şi izvoarelor consultate împreună cu indicele de izvoare, literatură, nume şi noţiuni ce încheie lucrarea, reprezintă un deosebit de util instrument de lucru în urmărirea multitudinii problemelor tratate de autor.

Vom prezenta interpretările noi date de învăţatul maghiar unor evenimente importante ale perioadei studiate, insistînd în mod deosebit asupra acelora care dezbat evenimente legate de istoria ţinutului carpato-danubian.

Punctul de plecare a perioadei analizate de Várady îl constituie anul 376, momentul trecerii goţilor în Imperiu. Cu anul 376 începe şi criza de aproape un secol a Imperiului de apus. Analizîndu-se procesul istoric petrecut atunci, s-a ajuns la teoria abandonării provinciei Pannonia. Învăţatul maghiar demonstrează neconcordanţa acestei teorii cu mărturiile documentare ale epocii. Din informaţia aceasta reiese că mişcarea pe plan mare provocată de dislocarea grupurilor răsăritene de populaţii a avut consecinţe mai grave pentru Imperiul de apus decît participarea directă a elementului hunic.

Din analiza contextului istoric, Várady atrage atenţia asupra unei mici grupări etnice trecută cu vederea de către specialiştii care au analizat izvoarele scrise. Este vorba de elemente etnice de origine hunică, desprinse din marea uniune tribală hunică cu 200 de ani înaintea apariţiei hunilor în Europa, pomenite deja de Ptolemeu. Aceştia se vor alia cu o parte din ostrogoţi şi alani, împreună cu care pătrund în Imperiu imediat după vizigoţi[1]. În ceea ce priveşte grupul etnic de origine alanică, trebuie făcute cîteva precizări. După cum se va vedea mai departe, în 395 grupa ostrogoto-alano-hunică sau „Alatheus-Saphrac-Gruppe" va fi aşezată cu statut de federaţi în Pannonia. Descoperirile arheologice au demonstrat că în jurul anului 200 e. n. sarmato-alanii preiau „din răsărit" obiceiul deformării craniene, dîndu-l, la rîndul lor, mai departe ostrogoţilor. În tot cazul în secolele III—IV „War die Schädeldeformation zwischen Mias, Kaspischem Meer, Kalmuckensteppe und Dnjeprmündung in der gesammten Steppenzone stark verbreitet"[2]. În Pannonia acest obicei este bine documentat de abia în secolul al V-lea, în timpul lui Attila[3]. În acest caz, fie, că grupa alanică despre care a fost vorba nu şi-a însuşit acest obicei, fie că nu a avut forţa de a-l transmite şi celorlalte elemente etnice ale coaliţiei[4].

În ceea ce priveşte pe ostrogoţi, Várady se referă numai la gruparea ostrogotă de sub conducerea lui Withimir, în care învăţatul maghiar vede mai mult un *regulus* decît un rege. După moartea lui Withimir, în fruntea coaliţiei au ajuns ostrogotul Alatheus şi alanul Saphrax. Istoria acestei grupe este

[1] În legătură cu vizigoţii, Várady face următoarea observaţie semnificativă: la acel moment Athanarich nu mai era conducătorul tuturor vizigoţilor, gruparea în fruntea căreia se afla a trecut în Imperiu la anul 380.

În ceea ce priveşte localizarea Caucalandei într-o regiune în faţa Moesiei Prima, înclinăm totuşi pentru localizarea în regiunea Buzăului. Vezi Kurt Horedt, *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, Bucureşti, 1958, p. 78; Ecaterina Dunăreanu-Vulpe, *Tezaurul de la Pietroasa*, Edit. Meridiane, Bucureşti, 1967, p. 51.

[2] Joachim Werner, *Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches*, Bayrische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch Historische Klasse, Abhandlungen, serie nouă, caietul 38 A, volumul A, München, 1956, p. 16.

[3] Idem, *loc. cit.*

[4] Dacă mormîntul de copil (8—9 ani) de la Keszthely-Fenékpuszta, cu craniu deformat şi datat în secolele IV—V (idem, *ibidem*, p. 109) ar putea fi pus în legătură cu grupa Alatheus-Saphrax, am avea un indiciu al acesui obicei în cadrul grupului etnic în discuţie.

identificată de Várady cu istoria federaţilor pannonici. Urmăriţi în izvoarele scrise, ei vor apare pomeniţi ca o grupare separată pe parcursul evenimentelor ce au urmat după anul 376.

Această grupare etnică a participat alături de vizigoţi la luptele din 377—378, jucînd un rol nu fără importanţă în bătălia de la Adrianopol. În anul următor, după urcarea pe tron a lui Thedosiu I (19. I. 379) Gratian îi aşază în Pannonia Secunda şi Savia, ca urmare a situaţiei precare a Pannoniei.

Învăţatul maghiar, analizînd situaţia internă a Pannoniei, atribuie un rol secundar invaziei sarmato-quade din anul 384, cauza directă a acestei situaţii grele fiind considerate de Várady abuzurile fiscale ale praefectului praetoriului, Probus. Iar informaţiile din izvoarele scrise se referă numai la această scurtă perioadă şi nu oferă nicăieri indicii asupra unei stări de perpetuă criză a autorităţii romane. În general, se va asista în aceşti ani în Pannonia la ceea ce Várady numeşte „stilles obsidio", un fel de stare de asediu care paralizează activitatea economică în regiunea oraşelor romane.

Pe de altă parte bogatele recolte de grîu din Valeria fac ca această parte de nord a provinciei Pannonia să fie trecută în rîndul *suburbicariae provinciae*, menite să asigure aprovizionarea Romei. Din punct de vedere militar însă, Valeria rămîne şi mai departe o provincie de graniţă, un „ducatus" al Illyrici. Pentru a inlătura confuziile de ordin istoric, Várady îşi completează expunerea dînd cîteva date referitoare la provincia Valeria din Italia, arătînd că aceasta a luat naştere în anul 554, în timpul restauraţiei iustiniene în urma interpretării greşite a unui pasaj din *Notitia Dignitatum*.

Analiza minuţioasă a Panegiricului lui Pacatus şi a lui Zosimos îl conduc pe Várady la noi interpretări ale desfăşurării evenimentelor. Astfel, opinează Várady, barbarii folosiţi de Theodosiu în lupta împotriva lui Maximus sînt federaţii pannonici „Alatheus-Saphrac-Gruppe", deoarece ostrogoţii lui Odotheus n-au participat la aceste lupte, aşa cum s-a crezut, ei fiind aşezaţi în calitate de federaţi în Asia Mică. După înfrîngerea lui Maximus federaţii sînt trimişi în Pannonia, unul din principiile politice statale fiind interzicerea pătrunderii barbarilor în Italia.

Analiza evenimentelor anilor următori aduce în discuţie una dintre problemele deosebit de importante şi pentru istoria ţării noastre: problema hunică.

În anul 390 vizigoţii care, în urma înfrîngerii lui Maximus din 388, se retrăseseră în Macedonia, iau legătură cu barbarii menţionaţi de Claudian la Dunăre şi care în 391 pătrund pînă în Macedonia. Spre deosebire de Birt sau de L. Schmidt, Várady nu vede în această informaţie o simplă imagine poetică considerînd că de fapt este vorba de „trupele de avangardă ale grupei înaintate a lui Uldin, a marelui bloc hunic de popoare" (p. 75). Înfrînţi, aceşti barbari vor fi aşezaţi în calitate de federaţi în Thracia.

În continuare, pe baza analizei textului lui Ambrosius, după care în 392, barbarii ameninţau Italia, învăţatul maghiar face o legătură între aceşti barbari şi cei din 391, arătînd că este vorba de aceleaşi elemente etnice. Spre deosebire de Seeck, Várady vede în prezenţa federaţilor pannonici principalul obstacol care i-a făcut pe aceşti barbari să nu pătrundă în Italia.

Reţinem deocamdată prezenţa elementelor hunice în anii 391, 392, la hotarele şi apoi în cadrul Imperiului.

Următorul eveniment la care participă federaţii pannonici este lupta împotriva uzurpatorului Eugenius (392—394) în cadrul armatei lui Theodosius.

Analizînd pe Ioannes Antiochaeus, Claudian, Zosimos, Sokrates şi Iordanes, Várady reuşeşte să stabilească sfera de comandă a celor care conduceau armata lui Theodosius şi, o dată cu aceasta, forţele etnice participante.

Considerăm utilă prezentarea formulei învăţatului maghiar, deoarece se bazează pe o aprofundată analiză a documentelor scrise, formulă care ni se pare mai aproape de realitate decît cea tradiţională, după care Alaric ar fi fost comandantul trupelor barbare. Comandant suprem al armatei era Timasius iar adjunct Stilico; comandantul vizigoţilor şi al federaţilor ostrogoţi din Pannonia era Gainas pe cînd Alaric era numai

unul din subcomandanţii săi (Unterfeldherren); Saul era comandantul cavaleriei ostrogote iar armeanul Baccurius comanda mai multe detaşamente de federaţi. Alaric va ajunge şeful federaţilor abia după 395 cînd Gainas rămîne la curtea imperială. Un rol important în această schimbare de conducere l-a avut şi sacrificarea trupelor de federaţi în lupta de la Frigidus.

În acest an 395, în care asistăm şi la o nouă răscoală vizigotă, cauzată de neplata celor cuvenite, hunii tulbură din nou graniţa imperiului. Izvorul principal pentru aceste evenimente este Claudian care ne înfăţişează amănunţit „această primă şi mai importantă manevră a grupei lui Uldin" aflată desigur în concordanţă cu manevra din Asia Mică a aripii răsăritene. Analizîndu-l pe Claudian Várady stabileşte o desfăşurare cronologică a evenimentelor anului 395, desfăşurare care pare să fie mai aproape de adevăr. La începutul lui martie vizigoţii din Thracia sub comanda lui Alaric se răscoală şi se îndreaptă spre Constantinopol unde între jumătatea lui martie şi cea a lui aprilie au loc tratativele cu Rufinus, terminate fără rezultat. Tot la începutul lui martie are loc şi invazia hunică, amintită mai sus.

La începutul lui mai, din iniţiativă proprie, Stilico care îmbracă la aceasta dată funcţia de natură mai mult morală de *parens*, cu asentimentul lui Arcadius, porneşte spre Thesalia. În perioada deplasării spre Thesalia federaţii pannonici nu dau prilej unei intervenţii în Pannonia.

Prezenţa lui Stilico în Thesalia, începînd cu sfîrşitul lunii mai, se caracterizează printr-o laborioasă activitate de organizare a armatei.

Nici un izvor referitor la Pannonia acestui an nu lasă să se întrevadă o abandonare a provinciei. Noţiunea de *obsidio* care apare la Claudian caracterizează numai acea stare de asediu internă cauzată de prezenţa federaţilor interni. Iar acea *captivitas* prin care Hieronymus înţelegea retragerea forţată a populaţiei orăşeneşti în cetăţi este o exagerare.

Pe bună dreptate observă Várady că folosirea acestor culori sumbre de către scriitorii vremii reprezintă mai mult o figură de stil la modă decît reflectarea unei stări existente. Trebuie să avem în vedere, şi Várady nu uită s-o sublinieze, că aceşti autori compară realitatea cu măreţia de odinioară a Romei. O imagine limpede asupra acestor stări de lucruri ne-o oferă Várady atunci cînd, relatînd plîngerile şi jeluirile lui Lampadius pentru tributul de 5 000 livre pe care Roma trebuie să-l plătească lui Alaric, arată că suma reprezenta de fapt venitul pe un an al unui singur senator roman.

Analizîndu-l mai departe pe Claudian învăţatul maghiar ajunge la concluzia că acea „obsidio" ia sfîrşit în 399 prin pacificarea întreprinsă de Stilico „Rheni pacator et Histri" cum îl numeşte scriitorul latin. Unul din principalele merite ale acestei *pacatio* este reorganizarea sistemului de impozite, ceea ce presupune în acelaşi timp şi o intensificare şi organizare a activităţii economice.

Pe baza analogiilor cu pacificarea din ţinutul Renului, Várady stabileşte principalele caracteristici ale celei dunărene.

În legătură cu această „pacatio Rheni", Várady subliniază unul din cele mai interesante aspecte ale procesului de romanizare a lumii barbare: tendinţa de încadrare în sistemul economic roman[5].

Dacă la Rin această tendinţă apare nemijlocit, ea este sesizabilă şi în cadrul societăţii hunice, dar, aşa cum remarcă Várady, în chip mijlocit, şi se manifestă de exemplu prin „romanizarea birocratică a centrului imperiului hunic din Cîmpia Tisei" (p. 148) sau prin expediţiile militare ale lui Attila al căror ţel era, după opinia lui Várady, mutarea mai la sud a pieţii romane de desfacere.

Interesantă, deşi noi păstrăm oarecari rezerve, ni se pare şi ipoteza după care tributul în aur cerut de Attila ar fi servit la procurarea obiectelor de cultură romană. Trebuie avută în vedere şi posibilitatea folosirii acestui tribut în aur pentru confecţionarea bogatelor podoabe hunice.

---

[5] Gh. Diaconu, *Über die Drehscheibenkeramik in der Sîntana de Mureş-Cerneahov-Kultur*, *Dacia*, N.S., XIV, Bucureşti, 1970, p. 243–251.

Spre deosebire de pacificarea de la Rin, cea de la Dunăre era dictată de politica internă şi, subliniază Várady, a avut ca urmare aşezarea separată a federaţilor pannonici, măsură care le va oferi acestora premizele unei vieţi „more Romano". Astfel, infanteria ostrogotă a fost aşezată cu statut de *gens* printr-un foedus separat la graniţa Pannoniei I, cavaleria ostrogotă în Picenum Suburbicarium, în Italia, sub conducerea lui Sarus, iar alanii sînt mutaţi cu statut de *gens* în Valeria sub conducerea lui Saul, hunii rămînînd pe loc în Pannonia II.

Această „pacatio Histri", faţă de care izvoarele antice sînt mai mult decît laconice, a făcut pe mulţi cercetători să nu-i vadă dimensiunile reale. Alföldi o datează în 395, Stein în 396 amestecîndu-i şi pe marcomani, Swoboda în 395 afirmînd, fără a aduce dovezi, că „Pannonia era mai mult o posesiune germanică decît una romană" (p. 167). Mai aproape de adevăr este Mazzarino care o datează în 399, însă greşeşte atunci cînd o pune în legătură cu vizigoţii.

În anii următori, după lupta de la Verona (402), Stilico încheie cu Alaric un fel de foedus prin care vizigoţii sînt aşezaţi în Pannonia II în vecinătatea federaţilor huni. Tot în aceşti ani, şi după învăţatul maghiar pactul încheiat de Stilico cu Alaric se află în strînsă legătură cu acest eveniment, este apariţia ostrogoţilor lui Radagais la graniţa de nord a Pannoniei I şi Valeriei. Prima informaţie despre această grupare se găseşte, aşa cum temeinic demonstrează Várady, la Claudian, învăţatul maghiar considerînd-o „prima grupare de populaţie ostrogotă de sub suzeranitate hunică care porneşte spre apus" (p. 193). În anii 405/406 pătrund în Imperiu sub privirea binevoitoare a ostrogoţilor din Pannonia I, Várady acordă o importanţă excepţională invaziei lui Radagais şi o compară cu invazia vizigoţilor din 376 subliniind însă că aceasta reprezintă un conglomerat etnic aflat pe o treaptă inferioară vizigoţilor. Chiar dacă termenul de „romanisierte Barbaren" folosit pentru vizigoţi ni se pare puţin forţat, totuşi observaţiile lui Várady referitoare la importanţa invaziei sînt întemeiate, iar sublinierea nivelului de cultură superior al vizigoţilor ne îndeamnă să adăugăm că vizigoţii înainte de a trece în Imperiu au primit puternice influenţe romane, un rol important în transmiterea influenţelor culturale la goţi jucîndu-l şi populaţia autohtonă.

Înainte de a urmări mai departe minuţioasa analiză făcută de Várady asupra evenimentelor de la începutul secolului al V-lea, se cuvine a zăbovi asupra semnificaţiei unor descoperiri din Transilvania şi Banat, care, după opinia noastră, pot fi puse în legătură cu acest nou val ostrogot. Este vorba de o serie de descoperiri ce par să jaloneze drumul parcurs de o grupare de origine ostrogotă, care s-a aflat, o spunem deocamdată numai cu titlu de ipoteză, în legătură cu mişcarea în spre apus a grupei Radagais[6].

Una din problemele deosebit de interesante ale anilor următori asupra cărora învăţatul maghiar încearcă să arunce o lumină este marea invazie hunică din 408 condusă de Uldin, invazie despre care Sozomenos ne dă cele mai preţioase lămuriri. Trecînd Dunărea în apropiere de Castra Martis, lîngă Vidin, Uldin pustieşte un an întreg Thracia. O bună parte a populaţiei se refugiază în Dalmaţia. Pentru a reglementa atît situaţia din Italia bîntuită de vizigoţi cît şi pe cea din Dalmaţia, se dau două edicte în Codex Theodosianus. Începînd de la Gothofredus, editorul Codex-ului, şi pînă la Swoboda nu s-au putut explica mulţumitor cele două ordonanţe. L. Várady demonstrează cît se poate de convingător că aceste două ordonanţe de la sfîrşitul anului 408 trebuie puse, una în legătură cu populaţia romană vîndută ca sclavi datorită pustiirilor pricinuite de vizigoţi, iar cealaltă

[6] În ceea ce priveşte ipoteza pătrunderii unei noi grupe de goţi prin Transilvania spre apus, la sfîrşitul secolului al IV-lea sau începutul secolului al V-lea, vezi Kurt Horedt, *op. cit.*, p. 78, nota 2 şi p. 79. S-ar putea tot în această ordine de idei, ca îngroparea tezaurului de la Pietroasa să fie pusă în legătură cu aceste evenimente, ipoteză care va trebui verificată prin reluarea studiului acestui tezaur.

În ceea ce priveşte atribuirea tezaurului perioadei de după moartea lui Attila (vezi Kurt Horedt, *Datarea tezaurului de la Pietroasa*, în *AMN*, VI, Cluj, 1969, p. 549—551, aşteptăm din partea profesorului clujean o expunere mai amănunţită a argumentelor care susţin această ipoteză.

în legătură cu operațiunile lui Uldin și populația refugiată din Thracia în Dalmația căreia i se intentau diferite petitiones în scopul transformării refugiaților în sclavi.

La precizările lui Várady, deosebit de prețioase și pentru istoria ținutului nord-dunărean, adăugăm că cercetările arheologice și numismatice efectuate la Sucidava au adus dovezi care documentează pentru acest moment un nivel de incendiu deosebit de puternic[7]. Asistăm și în acest caz la o nouă confirmare arheologică a datelor transmise de izvoare, domeniu la care învățatul maghiar apelează foarte rar.

Problema localizării, în acest moment cronologic, a centrului de greutate al puterii hunice ni se par de o importanță excepțională. Analizînd descrierea soliei lui Olympiodoros din anul 412[8], descriere păstrată numai sub forma excerptată de Photios, și analizînd și alte izvoare scrise ale epocii, L. Várady ajunge la concluzia, deosebit de importantă, că centrul de greutate al „hunilor europeni" se afla la acea dată la nord de gurile Dunării, de presupus la nord de provincia Scythia, într-o regiune limitată de Dunăre și Marea Neagră (p. 235) sau cu alte cuvinte „în primele decenii ale secolului al V-lea centrul de greutate hunic se afla permanent în apropierea coastei de nord-vest a Pontului Euxin" (p. 236).

O dovadă în plus asupra localizării amintite o constituie trimiterea lui Aetius în anul 416 într-o regiune în nord-estul Dobrogei, după cum reiese din analiza minuțioasă făcută de Várady Panegyricului lui Merobaudes și a textului lui Gregorius Turonensis. Se cuvine a fi amintit în acest context și Theotimos I „scitul", „un episcop al Tomisului", care așa cum se întrevede din Sozomenos (*Hist. ecl.* VII) a dus o activitate misionarică de răspîndire a creștinismului printre huni. Iar menționarea fortăreței Carsius din Thracia (= Carsium) printre stăpînirile hunice[9] ne duce cu gîndul la aceeași concluzie a învățatului maghiar. Desele raiduri în sudul Dunării, întreprinse într-o perioadă cînd centrul de greutate al „hunilor externi" se află la nord de Dobrogea ne îndeamnă să ne gîndim la un control hunic asupra Munteniei și Olteniei[10]. Plasate în acest context, o serie de antichități din Muntenia și Oltenia[11] și-ar găsi un cadru istoric mai precis.

Deplasarea masei „hunilor externi" se va face, în viziunea lui Várady, în cel de-al doilea deceniu al secolului al V-lea, „spre anul 420"[12] (p. 278).

În ceea ce privește căile pe care s-a făcut

---

[7] Gh. Poenaru Bordea, Vasile Barbu, *Contributions à l'histoire du Bas-Empire Romain à la lumière de deux trésors monétaires des IVe-Ve siècles, découverts à Celei*, în *Dacia*, N.S., XIV, București, 1970, p. 251–295.

[8] Olympiodoros în fr. 457 = fr. 18 vorbește despre solia amintită menționînd o călătorie pe mare; amintește doi conducători huni Donatos (ῥήγεας) și Charatos (πρῶτος τῶν ῥήγων) precum și îndemînarea în mînuirea arcului a acestor ῥήγεας.

În legătură cu aceste evenimente vezi și H. Gregoire, *La patrie des Nibelungen*, *Byzantion*, 9, 1934, p. 1–39.

[9] Cf. Radu Vulpe, Ion Barnea, *Din istoria Dobrogei*, vol II, Edit. Acad., București, 1968, p. 407.

[10] Cf. Ion Nestor, *Istoria Romîniei*, vol. I, Edit. Acad., București, 1961, p. 699 și Gh. Poenaru-Bordea, Vasile Barbu, *op. cit.*, p. 291–292.

[11] Cf. Ligia Bîrzu, *Contribuția arheologiei la cunoașterea perioadei hunice la Dunărea de Jos*, în *AUB*, seria Științe sociale, istorie, nr. 20, X, 1961, p. 13–24; Vladimir Dumitrescu, *Ein neuer Beleg für die Anwesenheit der Hunnen in Muntenien: das Bruchstück eines hunnischen Golddiadems von Dulceanca*, în *Dacia*, N.S., V, 1961, p. 537–542; Suzana Dolinescu-Ferche, *Podoabe de aur descoperite la Balaci (r. Roșiori de Vede)*, în *SCIV*, XIV, 1963, 1, p. 183–188; T. Dragomir, *Descoperiri hunice la Bălteni în nord-estul cîmpiei române*, în *SCIV*, XVII, 1966, 1, p. 181–188; Adrian Florescu, *Диадема из золотой пластинки эпохи переселения народов найденная в Бухэени*, în *Dacia*, N.S., IV, 1963, p. 561–567; Ion Nestor, *op. cit.*, p. 703.

[12] Cf. și Ion Nestor, *op. cit.*, p. 700; Jan Filip sintetizînd probabil în anul 1966 principalele studii referitoare la această problemă conchidea „im J. 405 erreichten sie Ungarn"; vezi în acest sens Jan Filip, *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas*, 1 (a–k), Editura Academiei de Științe Slovace, Praga, 1966, p. 519. Cadrul schițat de învățatul maghiar, ni se pare însă mai aproape de realitatea istorică

această migrare spre apus, Várady nu ne oferă nici o indicaţie[13].

Un moment important asupra căruia stăruie atenţia cercetătorului maghiar este jefuirea Romei din anul 410. Várady nu uită să sublinieze cu acest prilej că scopul ascuns al fruntaşului vizigot era obţinerea titlului de magister militum şi nu distrugerea Imperiului de care depindea economic; jefuirea Romei în anul 410 nefiind decît un mijloc de a presa Ravenna. În acest context de împrejurări L. Várady atrage atenţia că lipsa Pannoniei din pretenţiile teritoriale ale lui Alaric nu indică o scădere a importanţei Pannoniei, ,,Wertverminderung", care, după opinia lui Alföldi, ar fi echivalentă cu o aşezare aici a hunilor. În afară de faptul că la această dată hunii nu ajunseseră în Pannonia, Alaric avea aici în Athaulf un aliat de nădejde.

Pentru regiunile pannonice urmează după 410 o pace îndelungată. În al doilea deceniu al acestui secol hunii externi ajung în vecinătatea Pannoniei.

Urmarea acestei deplasări spre apus este încheierea tratatului din 425 între ,,hunii externi" ai lui Rua şi romani. Una din doleanţele acestor huni externi este dizolvarea federaţilor huni din Pannonia şi a federaţilor din Valeria. În viziunea lui Várady următoarea informaţie a lui Marcellinus Comes se referă la acest eveniment ,,Pannoniae quae per quinquaginta annos ab Hunni retinebantur a Romanis receptae sunt" (Marcellinus Comes ad. a. 427 1). Interpretînd într-un mod original acest pasaj L. Várady identifică ,,Hunnis" cu federaţii huni, *Pannoniae* cu Pannonia Secunda şi Savia iar *Romani* cu romanii în general.

În acelaşi timp învăţatul maghiar dovedeşte că expresia din introducerea cronicii lui Marcellinus Comes: *Orientem tantum secutus imperium* vrea să însemne că istoricul antic foloseşte listele *indictio* şi consulare ale răsăritului pentru a urmări evenimentele pe care ni le relatează şi nicidecum că şi-a propus să relateze numai evenimentele din răsărit'

Mutarea federaţilor huni şi alani din ţinutul între Drava şi Dunăre, şi, în general, dizolvarea aşezărilor de federaţi din Pannonia II şi Savia vor dura pînă în 427. Se vor întoarce din nou în vechile lor aşezări din Pannonia II, mai tîrziu în calitate de supuşi ai noii monarhii ostrogote din Italia. În viziunea lui Várady ei sînt acei ,,antiqui barbari" menţionaţi în izvoarele antice.

După anul 427 asistăm la ceea ce numeşte Várady o ,,pasivă" aşezare a hunilor în Pannonia. Atare situaţie este legiferată prin tratatul încheiat la Roma în 433 între huni şi romani. Spre deosebire de Alföldi, Várady consideră textul lui Priscus referitor la tratat cît se poate de clar. În lumina acestor informaţii aflăm că hunii sînt aşezaţi în Pannonia II, iar Attila primeşte titlul de magister militum, aflăm despre obligativitatea schimburilor de fugari etc.

Comentînd situaţia, Várady ţine să sublinieze cu hotărîre faptul că autoritatea romană era recunoscută în Pannonia. Numai aşa se poate explica cedarea oraşului Sirmium Imperiului de răsărit sau retragerea în anii 430 sau 440 a unui funcţionar roman după terminarea serviciului la vila sa din Valeria (Mommsen, *G. Sch.*, II. p. 150-154).

În momentul confuziei create de actul Honoriei Augusta, relaţiile hunilor cu Imperiul de apus se strică. Lupta de la Mauriacus, moartea lui Attila, şi apoi lupta de la Nedao dau loviturile de graţie uriaşului imperiu care ,,a împlinit o necesitate istorică prin crearea posibilităţii unor noi grupe etnice, din barbaricum-ul sferei de influenţă a culturii mediteraneene, să ajungă pe o treaptă superioară de civilizaţie" (p. 322) (Această idee o subliniază şi N. Iorga, în *Istoria românilor*, vol. II, Bucureşti, 1936, p. 190).

Importante ni se par observaţiile cercetătorului maghiar în legătură cu lupta de la Nedao. Ostrogoţii nu sînt menţionaţi de

---

[13] S-ar putea ca mormintele princiare de la Conceşti (vezi D. Tudor în Alexandru Odobescu, *Istoria arheologiei*, vol. I, Bucureşti, 1961, p. 427), Jakuszowice (vezi Jan Filip, *op. cit.*, p. 548—549) şi Jedzychowice (idem, *ibidem*, p. 554), ultimele două din sud-vestul Poloniei, să jaloneze acest drum.

Iordanes datorită poziţiei lor „negative" faţă de coaliţia gepidică, formată din populaţii etnice deosebite din vasta arie hunică[14]. Ei participă însă la luptă alături de huni iar după înfrîngere vor fi aşezaţi în Pannonia cu statut de federaţi.

În legătură cu menţionarea aşezărilor noilor federaţi ostrogoţi Várady face o observaţie de maximă importanţă şi anume că pe lîngă ostrogoţi „mai existau acolo oraşe romane cu o populaţie, romană, capabile să vieţuiască, diferite aşezări militare şi barbare" (p. 336—337). Desigur că această observaţie ar fi căpătat mai multă greutate dacă autorul ar fi menţionat bogatele descoperiri arheologice din preajma lacului Balaton, descoperiri care dovedesc o puternică continuitate romanică în această regiune pînă în secolul al VII-lea[15].

În perioada care urmează ostrogoţii participă la diferite lupte fie împotriva Imperiului, fie împotriva altor barbari. După plecarea lor în 471 sînt aşezaţi o serie de federaţi externi: skiri, heruli, gepizi, alani.

Este o perioadă de treptată dizolvare a autorităţii militare romane în legătură cu care L. Várady subliniază: „datorită militarizării crescînde a Pannoniei, aparatul administrativ ajunge din ce în ce mai mult pe planul al doilea, aşa că în 476 se rup cel mult numai legăturile administrative italice", iar toate relaţiile „romane" se îndreaptă spre Constantinopol.

Dizolvarea totală a autorităţii romane continuă pînă în anul 488, o dată cu aşezarea altui val de heruli în Pannonia. Spre deosebire de Noricum, în Pannonia nu asistăm la o masivă mutare de populaţie. Viaţa „romană" îşi reia, desigur în alte dimensiuni, cursul. „Oraşele romane rămîn şi mai departe baze şi centre ale romanizării şi vor fi şi la pătrunderea longobarzilor în 546 (p. 402)[16]. Cu ocazia încheierii tratatului între Iustinian şi Audoin regele longobarzilor Procopius menţionează o serie de întărituri (ὀχυ-ρώματα) care „se pot imagina numai în ipoteza unei intensive continuităţi a romanităţii" (p. 352).

În încheiere, nu ne rămîne decît să subliniem încă o dată bogăţia şi originalitatea concluziilor învăţatului maghiar, justeţea soluţiilor ce ni le oferă în interpretarea unui mare număr de date istorice transmise de izvoarele antice peste care s-a trecut pînă acum cu vederea, capacitatea autorului de a corela din multitudinea ştirilor, transmise disparat, pe cele care definesc acelaşi eveniment istoric, aşezarea acestora în succesiunea lor logică.

Radu Harhoiu

---

[14] Momentul Nedao pare a fi oglindit de o serie de descoperiri din apusul Transilvaniei. În primul rînd avem de-a face cu un grup de descoperiri care reflectă o prezenţă ostrogotă în aceste regiuni înainte de anul 454; vezi în acest sens şi Gh. Diaconu, Dörner E., *Zwei ostgotische Fibeln im arader Museum*, în *Dacia*, N.S., XI, 1967, p. 349—354; Ion. Nemeti, *Descoperiri funerare din secolul V e.n. lîngă Carei*, în *AMN*, IV, Cluj, 1967, p. 499—507. În ceea ce priveşte momentul Nedao, acesta pare a fi oglindit de alt grup de antichităţi din această zonă a ţării noastre, Vezi în acest sens Kurt Horedt, *Datarea tezaurului de la Pietroasa*, în *AMN*, VI, Cluj, 1969, p. 549—551, unde se analizează pe scurt al doilea mormînt princiar de la Apahida; K. Horedt, D. Protase, *Tezaurul de aur din epoca migraţiilor de la Cluj-Someşeni*, în *AMN*, VII, p. 185—201; Martin Roska, *Mormînt german de la Valea lui Mihai*, în *Anuarul Institutului de Studii clasice*, nr. 1, Cluj, 1931, p. 1—5. În ultima vreme a apărut tendinţa de a pune în legătură cu gepizii numai „mormintele de pe malul drept al Someşului Mic, situate faţă în faţă cu locul de găsire al tezaurului", cf. în acest sens K. Horedt, D. Protase, *op. cit.*, p. 198, nota 53.

[15] Vezi în acest sens Istvan Bona, *Beiträge zu den ethnischen Verhältnissen des 6.—7. Jh. in Westungarn*, în *Alba Regia*, II—III, 1961. Ilona Kovrig, *Neue Forschungen im frühmittelalterlichen Gräberfeld von Keszthely*, în *Archaeologia Ertesitö*, 87, 1960, p. 166—168; Kiss Attila, *Die Stellung der Keszthely-Kultur in der Frage der römischen Kontinuität Pannoniens*, în *A. Jannus Pannonius Muzeum Evkönyve*, 301, 1967, Pecs, 1968, p. 49—61.

[16] În urma demonstraţiei bogat documentate făcută de Joachim Werner, în *Die Longobarden in Pannonien. Beiträge zur Kenntnis der longobardischen Bodenfunde vor 568*. 71 pl., 1 hartă, 32 fig. în text, München, 1962, p. 10 şi mai ales p. 133 şi urm., majoritatea istoricilor acceptă anii 526—527 ca moment cronologic al aşezării longobarzilor în Pannonia.

Nicolae Maghiar—Ştefan Olteanu, *Din istoria mineritului în România*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 332 p. + 3 planşe.

O lucrare ştiinţifică are obligaţia de a-şi preciza, prin titlul ales de autor, întinderea domeniului de investigaţie pe care acesta şi l-a propus. Dacă de multe ori se întîmplă ca textul să nu acopere titlul anunţat, în cazul lucrării de care ne ocupăm, titlul se dovedeşte a fi mai modest decît cuprinsul volumului. Departe de a se ocupa doar de aspecte fragmentare legate de minerit, volumul semnat de N. Maghiar şi Şt. Olteanu reprezintă în realitate o adevărată istorie a mineritului din România şi, ceea ce este mai important, prima încercare de istorie generală a mineritului din România, din cele mai vechi timpuri şi pînă în contemporaneitate.

Cartea reprezintă rezultatul unei fericite şi de altfel absolut necesare colaborări a doi autori de specialităţi diferite. Primul, inginer minier, cu o vastă şi temeinică experienţă cîştigată în mai multe bazine miniere din ţară, a cules cu atenţie şi pasiune, de-a lungul cîtorva decenii, numeroase relicve şi date tehnice privind exploatările antice sau medievale. Al doilea autor, consacrat prin temeinicele sale studii de istorie economică publicate în ultimii 15 ani, a adus în paginile cărţii informaţia documentară existentă asupra acestui subiect, prelucrînd cu rigoare ştiinţifică în contextul istoric al diferitelor epoci cunoştinţele care ne stau astăzi la dispoziţie. Ca urmare, volumul are incontestabile calităţi atît în domeniul reconstituirilor tehnice cît şi în acela al viziunii de ansamblu oferite pentru principalele etape de dezvoltare a mineritului în România.

Prima parte a lucrării (p. 15—40) se ocupă cu exploatările miniere şi de activităţile ce pot fi asimilate cu aceste exploatări, în epoca comunei primitive. Autorii pun în valoare rezultatele importante obţinute în această direcţie de cercetările arheologice din ultimele două decenii, reuşind astfel să dea o privire de ansamblu asupra procurării materiei prime necesare uneltelor şi armelor de către comunităţile paleolitice, neolitice, din epoca bronzului sau din prima epocă a fierului.

O scurtă parte a II-a a volumului se ocupă de exploatările miniere din secolele III î.e.n.—I e.n., din epoca de formare şi afirmare a statului dac.

A treia parte (p. 47—98) este dedicată la ceea ce autorii definesc drept „industria" minieră de pe teritoriul României din timpul stăpînirii romane şi de după părăsirea Daciei, pînă în secolul al X-lea. Accentul principal cade asupra mineritului din Dacia romană, subiect pentru care autorii aduc un vast şi excepţional de valoros material inedit. Acesta priveşte în special identificări ale exploatărilor romane de fier şi metale preţioase, realizate în diferite bazine din ţară.

Observaţii foarte importante, ce pun într-o lumină nouă mineritul roman din provincia Dacia, se referă la tehnica minieră: filoane exploatate, procedee de săpare şi armare a galeriilor, unelte, instalaţii tehnice etc. Analiza chimică a semisterilului abandonat în galerii, precum şi a zgurei de lîngă cuptoare, permite încheieri interesante asupra randamentului minelor romane. Ni se pare totuşi că spiritul critic al autorilor nu a fost totdeauna suficient de exigent şi astfel au putut pătrunde în paginile cărţii unele dintre legendele specifice mediului miner, legende care nu rezistă unei analize riguroase. Printre altele, este exclus ca reprezentările de îngeri cu cruce din galeria presupusă romană de la Baia de Arieş să aparţină unor creştini din secolele II—III (p. 57), după cum este foarte puţin probabil ca la 100—200 km în afara limesului, să fi existat la Baia Mare un centru minier şi o monetărie

romană, la Rodna exploatări romane sau în Maramureş ocne de sare exploatate de romani (p. 60—62). Capitole speciale sînt dedicate în continuare informaţiilor privind relaţiile sociale şi administrative din acest domeniu al economiei romane.

Deşi deocamdată puţin numeroase şi sporadice, informaţiile furnizate de săpăturile arheologice din ultimele două decenii dovedesc practica mineritului de-a lungul întregii epoci a migraţiilor, în special în ramura extragerii minereurilor de fier.

Mineritului din evul mediu îi este consacrată o întinsă parte a IV-a a volumului (p. 99—206), divizată în trei capitole cronologice corespunzînd etapelor dezvoltării feudalismului pe teritoriul României. Pentru etapa secolelor X—XIV, ştirile din izvoarele scrise sînt completate de autori cu rezultatele consistente ale cercetărilor arheologice recente. Un deosebit interes îl prezintă constatările privind exploatarea în această vreme a lentilelor sedimentare de minereu de fier din zona de cîmpie (p. 107—109), fapt ce explică generalizarea la începuturile feudalismului a metalurgiei fierului, fără o condiţionare geografică determinată de zăcămintele importante aflate în vecinătatea munţilor.

Pentru exploatările miniere din secolele XIV—XVI ca şi pentru cele din secolele XVII—XVIII, autorii îşi urmăresc subiectul sub întreitul aspect al mineralelor utile cu localizarea lor geografică pe bazine, al problemelor de tehnică extractivă şi de prelucrare a minereurilor ca şi al aspectelor social-economice legate de minierit. Informaţiile din izvoarele scrise, tot mai numeroase şi mai detaliate pe măsura înaintării în timp, sînt prelucrate cu competenţă de autori, care notează pe marginea lor importante observaţii relative la etapele progresului tehnic. Nivelul atins în exploatările miniere transilvănene este raportat la cel din regiunile miniere avansate din Europa centrală. Cu toate fluctuaţiile determinate de împrejurările politice schimbătoare, mineritul din Transilvania medievală, apreciat în ansamblu, se dovedeşte a fi fost la un nivel comparabil celui din zone cu o mai veche tradiţie, fapt ce justifică folosirea ca ilustraţie a materialului iconografic datorat lui Georgius Agricola.

Mineritului din epoca de destrămare a feudalismului (mijlocul secolului al XVIII-lea-mijlocul secolului al XIX-lea), îi este consacrat ultimul capitol din această parte a volumului, în care autorii îşi lărgesc sfera de preocupări datorită includerii unor ramuri miniere nou apărute, cum a fost aceea a extragerii cărbunilor. Se acordă o deosebită atenţie inovaţiilor realizate în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea de meşteri români din regiunea auriferă a munţilor Apuseni (p. 199—201), subliniindu-se totodată importanţa momentului în care s-a folosit pentru prima dată, în 1838, o maşină cu aburi în exploatarea minelor din Transilvania.

În continuare, partea a V-a a lucrării urmăreşte dezvoltarea industriei miniere de pe teritoriul României în cadrul orînduirii capitaliste (p. 207—306). Etapa istorică respectivă este divizată în două capitole cronologice, al căror hotar şi punct de legătură este anul 1918 cînd s-a făurit unitatea naţională, moment de la care studierea evoluţiei pe provincii nu se mai justifică nici măcar sub aspect metodologic. Pentru întreaga epocă, autorii au cules şi au consemnat numeroase şi importante date referitoare la bazinele miniere şi la exploatările propriu-zise, la randamentul diferitelor mine, la producţie, procedee şi instalaţii tehnice. Raporturile de muncă şi acţiunile muncitoreşti îndreptate împotriva exploatării reprezintă obiectul unor analize speciale. În general, autorii s-au străduit şi au izbutit să trateze şi pentru această epocă, dezvoltarea mineritului în contextul de istorie social-eonomică românească.

A şasea şi ultima parte a volumului priveşte dezvoltarea industriei miniere după anul 1944 (p. 307—323), conţinînd o succintă trecere în revistă a principalelor succese obţinute în acest domeniu, de la începuturilor revoluţiei populare şi pînă la zi. Două scurte

rezumate în limbile franceză şi rusă încheie volumul.

Primă sinteză a istoriei unuia dintre principalele domenii de viaţă economică, cartea scrisă de N. Maghiar şi Şt. Olteanu marchează în felul ei un moment de deosebită importanţă în istoriografia mineritului din România. Deşi volumul nu cuprinde o listă bibliografică, fapt regretabil deoarece utilitatea ei pentru cercetările viitoare nu mai trebuie demonstrată, în subsolul paginilor se reîntîlnesc titlurile tuturor lucrărilor care în mai mică sau mai mare măsură au contribuit la adîncirea unor aspecte particulare ale subiectului. Întemeindu-se în mare parte pe aceste lucrări, volumul le este într-o oarecare măsură tributar şi în ceea ce priveşte anumite limite şi afirmaţii necontrolabile ale acestora. Ne referim în special la lucrările de istoria mineritului apărute înainte de primul război mondial în revistele de specialitate.

Important ni se pare totuşi faptul că volumul de care ne ocupăm, sintetizînd cunoştinţele şi oglindind lacunele din momentul de faţă, reprezintă totodată un punct de plecare pentru reluarea cercetărilor de detaliu şi aprofundarea în lucrări speciale a aspectelor particulare ale istoriei mineritului din România. Este un motiv în plus pentru a sublinia apariţia volumului discutat.

Radu Popa

Buletinul monumentelor istorice, an. XXXIX, nr. 1—4, 1970.

Dintre periodicele de prestigiu ale ţării noastre, *Buletinul Comisiunii monumentelor istorice*, atît de familiar istoriografiei româneşti şi de peste hotare sub prescurtarea *BCMI*, îşi încetase prima oară existenţa după primul război mondial; în 1923 însă, el reapărea, purtînd în continuare numerotaţia anilor şi mai ales avînd chenar cernit în pagina de început unde se publica fotografia lui Dimitrie Onciul, preşedinte al comisiunii, stins din viaţă la 20 martie 1923. De notat şi faptul că volumul apărut atunci (X—XVI, 1917—1923) era dedicat în întregime *Curţii domneşti din Argeş*. După 22 de ani de apariţie regulată—timp în care în paginile buletinului apăruseră numeroase studii, fuseseră scoase din umbră atîtea splendide monumente ale patrimoniului naţional, se remarcaseră geniile unor G. Balş, N. Iorga, N. Ghika-Budeşti ş.a.—cu anul XXXVIII, fasc. 123—126, 1945 *BCMI* îşi încetează existenţa a doua oară, lăsînd un gol imens în literatura de specialitate din România.

Încercările de a relua solida tradiţie, în trecutul sfert de veac, au căpătat un caracter fortuit—deşi consistent[1]; era necesară însă o publicaţie în mers fluent, care să corespundă cerinţelor vremii noastre, inclusiv ca tribună a opiniilor în ce priveşte studiul, restaurarea, conservarea şi valorificarea monumentelor istorice—de orice fel—de pe întinsul Republicii Socialiste România. Şi iată că evenimentul dorit a avut loc anul trecut: sub egida Comitetului de Stat pentru Cultură şi Artă şi-a reluat apariţia, păstrîndu-şi în parte denumirea şi formatul (34×24,5 cm), *Buletinul monumentelor istorice* (an. XXXIX, nr. 1—4, 1970). Îi urăm din inimă: *Succes şi viaţă îndelungată* !

Sumarul celor patru fascicule apărute în 1970 ne îndreptăţeşte speranţa că actualul

[1] Cf. *Monumente şi muzee. Buletinul Comisiei ştiinţifice a muzeelor istorice şi artistice*, vol. I, Edit. Acad., 1958; *Monumente istorice. Studii şi lucrări de restaurare* (C.S.C.A., Direcţia monumentelor istorice), vol. 1 (1964), vol. 2 (1967), vol. 3 (1969).

rezumate în limbile franceză şi rusă încheie volumul.

Primă sinteză a istoriei unuia dintre principalele domenii de viaţă economică, cartea scrisă de N. Maghiar şi Şt. Olteanu marchează în felul ei un moment de deosebită importanţă în istoriografia mineritului din România. Deşi volumul nu cuprinde o listă bibliografică, fapt regretabil deoarece utilitatea ei pentru cercetările viitoare nu mai trebuie demonstrată, în subsolul paginilor se reîntîlnesc titlurile tuturor lucrărilor care în mai mică sau mai mare măsură au contribuit la adîncirea unor aspecte particulare ale subiectului. Întemeindu-se în mare parte pe aceste lucrări, volumul le este într-o oarecare măsură tributar şi în ceea ce priveşte anumite limite şi afirmaţii necontrolabile ale acestora. Ne referim în special la lucrările de istoria mineritului apărute înainte de primul război mondial în revistele de specialitate.

Important ni se pare totuşi faptul că volumul de care ne ocupăm, sintetizînd cunoştinţele şi oglindind lacunele din momentul de faţă, reprezintă totodată un punct de plecare pentru reluarea cercetărilor de detaliu şi aprofundarea în lucrări speciale a aspectelor particulare ale istoriei mineritului din România. Este un motiv în plus pentru a sublinia apariţia volumului discutat.

Radu Popa

Buletinul monumentelor istorice, an. XXXIX, nr. 1—4, 1970.

Dintre periodicele de prestigiu ale ţării noastre, *Buletinul Comisiunii monumentelor istorice*, atît de familiar istoriografiei româneşti şi de peste hotare sub prescurtarea *BCMI*, îşi încetase prima oară existenţa după primul război mondial; în 1923 însă, el reapărea, purtînd în continuare numerotaţia anilor şi mai ales avînd chenar cernit în pagina de început unde se publica fotografia lui Dimitrie Onciul, preşedinte al comisiunii, stins din viaţă la 20 martie 1923. De notat şi faptul că volumul apărut atunci (X—XVI, 1917—1923) era dedicat în întregime *Curţii domneşti din Argeş*. După 22 de ani de apariţie regulată—timp în care în paginile buletinului apăruseră numeroase studii, fuseseră scoase din umbră atîtea splendide monumente ale patrimoniului naţional, se remarcaseră geniile unor G. Balş, N. Iorga, N. Ghika-Budeşti ş.a.—cu anul XXXVIII, fasc. 123—126, 1945 *BCMI* îşi încetează existenţa a doua oară, lăsînd un gol imens în literatura de specialitate din România.

Încercările de a relua solida tradiţie, în trecutul sfert de veac, au căpătat un caracter fortuit—deşi consistent[1]; era necesară însă o publicaţie în mers fluent, care să corespundă cerinţelor vremii noastre, inclusiv ca tribună a opiniilor în ce priveşte studiul, restaurarea, conservarea şi valorificarea monumentelor istorice—de orice fel—de pe întinsul Republicii Socialiste România. Şi iată că evenimentul dorit a avut loc anul trecut: sub egida Comitetului de Stat pentru Cultură şi Artă şi-a reluat apariţia, păstrîndu-şi în parte denumirea şi formatul (34 × 24,5 cm), *Buletinul monumentelor istorice* (an. XXXIX, nr. 1—4, 1970). Îi urăm din inimă: *Succes şi viaţă îndelungată* !

Sumarul celor patru fascicule apărute în 1970 ne îndreptăţeşte speranţa că actualul

[1] Cf. *Monumente şi muzee. Buletinul Comisiei ştiinţifice a muzeelor istorice şi artistice*, vol. I, Edit. Acad., 1958; *Monumente istorice. Studii şi lucrări de restaurare* (C.S.C.A., Direcţia monumentelor istorice), vol. 1 (1964), vol. 2 (1967), vol. 3 (1969).

Colegiu de redacție[2] va urma cu consecvență principiile enunțate încă în prima fasciculă: *Buletinul monumentelor istorice* „va fi reliefarea contribuției poporului român la cultura și civilizația universală, participînd la întărirea prestigiului internațional al României socialiste, al trecerii sale în universalitate, cu tot ceea ce este caracteristic. Mai noi sau mai vechi, monumentele României sînt ale noastre, ale acestei comunități de simțire, gîndire și expresie"[3].

Într-adevăr, ca o primă remarcă generală, se poate lesne observa că *BMI* din 1970 cuprinde numeroase contribuții asupra problematicii monumentelor de pe tot cuprinsul țării; această constatare rezultă și din parcurgerea materialelor care, departe de a fi doar simple *rapoarte* de realizări în domeniul restaurărilor și consolidărilor, reflectă o viziune programatică — evident încă în discuție — ce încurajează concluzia că soarta monumentelor noastre se află în mîini bune[4].

Pe de altă parte, din paginile noii serii se degajă faptul de semnificație metodologică, crescut organic din noua ființă a istoriografiei românești post-belice: se recunoaște arheologiei rolul de importantă sursă de informare și de cunoaștere în domeniul istoriei monumentelor, i se conferă acestei metode de cercetare ponderea reală în circuitul *studiu — proiectare — realizare — punere în valoare*[5]. Conlucrarea dintre arheologi, arhitecți și istorici de artă, între aceștia și alți specialiști, este o realitate ce se impune — în ciuda fireștilor dispute ce se nasc pe alocuri, aprehensiunilor și (uneori) suprapunerii de competențe.

Ne este foarte greu să prezentăm aici conținutul fiecărui articol, mare sau mic, apărut în 1970; se discută despre monumente deja cunoscute din alte lucrări, adesea însă cu observații și precizări noi [6], despre monumente mai puțin cunoscute[7] sau chiar deloc

---

[2] Din care fac parte: Ștefan Balș, Constantin Bălan, Virgil Bilciurescu, Richard Bordenache, Constantin Daicoviciu, Mișu Davidescu, Vasile Drăguț, Constantin Florea, Grigore Ionescu, Cornel Irimie, Emil Lăzărescu, Marcel Locar, Paul Petrescu, Dionisie Pippidi, Adrian Rădulescu, Lucian Roșu (redactor șef), Virgil Vătășianu.

[3] Cf. *BMI*, 1, 1970, p. 3.

[4] Vezi prof. arh. Richard Bordenache și ing. Victor Munteanu, *Criterii științifice în activitatea de restaurare a monumentelor istorice*, *BMI*, 1, 1970, p. 6—10; *Principalele lucrări de restaurare a monumentelor istorice din Republica Socialistă România (1959—1969)*, *BMI*, 1, p. 73—78. Pe aceeași linie programatică, cf. Boris Zderciuc, *Monumentele de arhitectură populară și conservarea lor*, *BMI*, 2, 1970, p. 3—10; ing. Victor Munteanu, *Obiectivele incluse în planul de restaurare al Direcției monumentelor istorice pe anul 1971*, *BMI*, 4, 1970, p. 74—75. Considerăm binevenită și contribuția lui Oliver Velescu, *Puncte de vedere în legătură cu restaurarea monumentelor istorice*, *BMI*, 1, 1970, p. 48—51, precum și publicarea unui document, datorat unui anonim, din care rezultă *cine a fost de fapt*, ca pregătire în materie, și cum a fost ajutat Lecomte de Noüy să distrugă la noi, cf. Constanța Tatomir. *Un document despre restaurările de la Curtea de Argeș (1875—1887)*, *BMI*, 2, 1970, p, 71—72.

[5] R. Bordenache, V. Munteanu. *op. cit.*, p. 6 și cu deosebire p. 9 (punctul 3), cu exemplificările arătate (monumentele din nordul Moldovei, Mănăstirea Cozia, castelul Corvinilor, Cetatea Neamțului, Curtea domnească din Tîrgoviște, Mozaicul roman de la Constanța etc).

[6] Arh. Cristian Moisescu, *Prima Curte domnească de la Tîrgoviște*, *BMI*, 1, 1970, p. 11—15 (în fig. 3—5, fragmente de ancadramente aparținînd bisericii din timpul lui Mircea cel Bătrîn, asemănătoare celor de la Cozia); prof. arh. Horia Teodoru, *Contribuții la studiul originii și evoluției planului triconc în Moldova*, *BMI*, p. 31—36 (Siret, Humor, Moldovița veche, Probota veche), Alexandru Bogdan, *Contribuții arheologice la cunoașterea evoluției Castelului Corvineștilor de la Huneodara*, *BMI*, 2, 1970, p. 18—26; Gh. I. Cantacuzino, *Cercetările arheologice de la Biserica din Brădet-Argeș și problema datării monumentului*; *BMI*, p. 56—59 (rămîne încă în discuție atribuirea ctitoriei epocii de domnie a lui Mircea cel Bătrîn; cf. în continuare, Arh. Ștefan Balș, *Lucrări de restaurare la biserica din Brădet-Argeș*, p. 60—64); Voica Maria Pușcașu, *Date noi cu privire la evoluția ansamblului de arhitectură medievală de la Strehaia*, *BMI*, 3, 1970, p. 27—36.

[7] Radu Popa, *Despre începuturile mănăstirii Remeți-Maramureș*, *BMI*, 2, 1970, p. 67—68 (monumentul datează din anul 1421); Ștefan Andreescu și Matei Cazacu, *Mănăstirea Vișina, un monument din veacul al XIV-lea*, *BMI*, 4, 1970, p. 43—46 (monument în ruină, pe valea Sadului, Gorj, databil în timpul lui Mircea cel Bătrîn).

ştiute — cazul unor biserici de lemn[8]; un loc de seamă îl ocupă studiile asupra unor ansambluri de pictură medievală[9] sau cele care privesc zone mai largi, cum este Ţara Făgăraşului[10]. Bineînţeles, nu lipsesc nici încercările mai puţin reuşite, cum este de pildă prezentarea arheologică despre vestigiile medievale de la Turnu Severin — unde, în loc să avem în faţă documente stratigrafice ilustrative şi corect interpretate (cum s-a procedat despre Strehaia, castelul de la Hunedoara, schitul Brădet)[11], ni se înfăţişează o schiţă de plan anemică şi numeroase vederi asupra unor ziduri consolidate[12].

Fiecare fasciculă mai include şi rubrici speciale (*Cronică*, *Recenzii*, *Fişier*), păstrînd şi în această privinţă tradiţia *BCMI*. Dacă adăugăm şi amănuntele, deloc neglijabile, că noua apariţie se remarcă printr-un splendid nivel tipografic[13] şi foloseşte o hîrtie ce stîrneşte invidia altor publicaţii — iată motive în plus să ne bucurăm de noua faţă a *Buletinului monumentelor istorice*.

În încheierea acestor rînduri, ne permitem cîteva sugestii: ar fi de dorit ca în viitor să se realizeze şi *fascicule tematice*, în care să fie strînse la un loc materiale şi observaţii ce ar ajuta înţelegerea unui ansamblu arhitectural, sau a unui grup de monumente; de asemenea, astfel de fascicule ar putea fi dedicate unor probleme speciale de pildă, *specificului în arhitectura noastră*, *influenţelor*, *tehnicilor de construcţie* (*rezolvărilor*) etc. În fine, n-ar fi fără folos ca, alături de scurtele rezumate într-o limbă de circulaţie, să fie publicate lucrări traduse în întregime într-o astfel de limbă — întărindu-se menirea publicaţiei de a informa pe larg străinătatea.

N. Constantinescu

---

[8] Andrei Pănoiu, *Un monument necunoscut de arhitectură populară vîlceană*, *BMI*, 2, 1970, p. 69—70 (biserica din Cărpiniş, 1810); acelaşi, *Un monument de arhitectură populară*, *BMI*, 4, 1970, p. 47—50 (biserica de lemn din Pisteşti-Scoarţa, Gorj, din anul 1700).

[9] Vasile Drăguţ, *Pictura murală din Ţara Românească şi din Moldova şi raporturile sale cu pictura Europei de sud-est în cursul secolului al XVI-lea*, *BMI*, 4, 1970, p. 17—32 (observaţii interesante asupra contextului social-politic al vremii, în cadrul căruia pictura murală din ţările Europei de sud-est exprima o atitudine de rezistenţă în faţa opresiunii otomane).

[10] Ioana Cristache-Panait, *Cu privire la unele monumente din Ţara Făgăraşului în lumina relaţiilor cu Ţara Românească*, *BMI*, 2, 1970, p. 30—32; arh. Eugenia Greceanu, *Ţara Făgăraşului, zonă de radiaţie a arhitecturii de la sud de Carpaţi*, *BMI*, p. 33—50 (studiu de sinteză, bogat ilustrat, convingător prin concluziile prezentate).

[11] Vezi mai sus nota 6.

[12] Mişu Davidescu, *Cetatea Severinului*, *BMI*, 3, 1970, p. 9—14 (fig. 2 — planul incintei de sud; fig. 1,3—10 — ilustraţii foto). Nici o vedere asupra vreunei săpături arheologice, schemele stratigrafice discutate pe viu grai şi disparat (în rez. franc. însă se afirmă că „une minuticuse recherche archéologique complète les travaux de consolidation", p. 14). Este regretabil că autorul cercetării de la Severin nu a găsit vreun prilej oarecare ca, în atîţia ani, să publice în mod corespunzător o parte măcar din ceea ce ar putea contribui la înţelegerea ansamblului medieval de la Cetatea Severinului, bineînţeles din punct de vedere *arheologic*.

[13] Cu excepţia, poate, în ce priveşte redarea semnelor chirilice — cf. C. Bălan şi Şt. Olteanu, *Stema cu pisanie din vremea lui Ştefan cel Mare descoperită la Cetatea de Scaun a Sucevei*, *BMI*, 1, 1970, p. 58—61 (respectiv, nota 7 şi textele de la p. 61) — unde s-ar fi cuvenit slove mai pline.

ABREVIERI MAI DES FOLOSITE ÎN REVISTĂ

ACMIT — Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice pentru Transilvania, Cluj, 1926—1931—1938.

ActaArch Budapesta — Acta Archaeologica Budapesta.

AÉ — Archaeologiai Értesitö.

AISC — Anuarul Institutului de studii clasice, Cluj.

AMN — Acta Musei Napocensis.

AnnÉp — Année Épigraphique.

ArhMold — Arheologia Moldovei, Iaşi.

AUI — Analele Ştiinţifice ale Universităţii, Iaşi.

BCMI — Buletinul Comisiunii monumentelor istorice, I—XXXVIII, Bucureşti, 1908—1945.

BerRGK — Deutsches Archäologisches Institut. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission.

BMI — Buletinul Monumentelor Istorice.

BSNR — Buletinul Societăţii numismatice române, București, I—XLI, 1904—1947.

CAH — Cambridge Ancient History.

CIL — Corpus Inscriptionum Latinarum.

Dacia — Dacia, Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, Bucureşti, I—XII, 1924—1947; N.S.; I, 1957, II, 1958, III, 1959, IV, 1960; V, 1961; VI, 1962; VII, 1963; VIII, 1964; IX, 1965; X, 1966; XI, 1967; XII, 1968; XIII, 1969; XIV, 1970.

ED — Ephemeris Dacoromana, Bucureşti—Roma, I—X, 1923—1945.

ESA — Eurasia Septentrionalis Antiqua.

ILS — Dessau, Inscriptiones Latinae Selectae.

JRS — Journal of Roman Studies, Londra.

KS — Краткие сообщения Института Истории Материальной Культуры Академии Наук СССР.

Materiale — Materiale arheologice privind istoria veche a R.P.R., vol. I (1953); Materiale şi cercetări arheologice, vol. II (1956); vol. III (1957) vol. IV, (1957) vol. V (1959); vol. VI (1959) vol. VII (1960); vol. VIII (1962); vol. IX (1970).

MemA — Memoria Antiquitatis.

MIA — Материалы и исследования по Археологии СССР.

NÉH	Nouvelles Études d'Histoire.
NumKözl	— Numizmatikai Közlöny.
PZ	— Prähistorische Zeitschrift.
PBF	— Prähistorische Bronzefunde.
RIR	— Revista istorică română, Bucureşti, I—XVII, 1931-1937.
SA	— Советская Археология.
SCIA	— Studii şi cercetări de istoria artei, Bucureşti.
SCIV	— Studii şi cercetări de istorie veche, Bucureşti.
SCN	— Studii şi cercetări de numismatică, Bucureşti.
SCŞCluj	— Studii şi cercetări ştiinţifice, Cluj.
SE	— Советская Этнография.
StCl	— Studii clasice, Bucureşti.

REVISTE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

STUDII – REVISTĂ DE ISTORIE
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
DACIA, REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE
RÉVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES
ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE-CLUJ
ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE ŞI ARHEOLOGIE-IAŞI
STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIA ARTEI
– SERIA ARTĂ PLASTICĂ
– SERIA TEATRU-MUZICĂ-CINEMATOGRAFIE
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART
STUDII CLASICE

La publication « Studii şi cercetări de istorie veche » paraît 4 fois par an. Toute commande à l'étranger sera adressée à « Întreprinderea de comerţ exterior — LIBRI », boîte postale 134—135, Bucarest, Roumanie, ou à ses representants à l'étranger. En Roumanie, vous pourrez vous abonner par les bureaux de poste ou chez votre facteur.

LUCRĂRI APĂRUTE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

S C I V, tomul 22, nr. 3, Bucureşti, 1971, p. 357—544

I. P. Informaţia c. 2573 | 48828 | Lei 25. —